Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed - Referred

Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Certificate of Publication

ISSN : 2454-7905

Indexed SJIF

Impact Factor 8.542

ISSN 2454-7905

9 772454 790004 >

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper / Article titled ____ of

Dr./Mr./Miss/Mrs. ____

it is peer reviewed and published in the issue CXXV, Vol. I , Year - 10 in the month May. -2025.

Thank You!

Pallavi

- Cheif Editor -

Miss. Pallavi Laxman Shete

SIDDHI

Siddhi Prakashan

Nanded

सिद्धी प्रकाशन
SIDDHI PUBLICATION
श्रीनगर, नांदेड.
येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातील.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.
संपर्क : सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो. 9623979067

OUR SERVICES
- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay PhonePe BHIM 9623979067

SIDDHI Siddhi Prakashan

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
Website : www.wiidrj.com
Menoffice Address: Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.
Tuljai Niwas Ramkrishna Nagar, Near Ganpati Mandir
Vasmat Road Parbhani, Maharashtra (India)
Email :shrishprakashan2009@gmail.com / siddhiprakashan674@gmail.com
Mob : +91-9623979067

ISSN 2454-7905

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)
Year - 10 Vol. I, ISSUE - CXXV, May -2025

ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF 2025 - Impact Factor : 8.542

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 10 Vol. I ISSUE - CXXV May -2025
Special Issue

- Chief Editor -
Pallavi Laxman Shete

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

ISSN: 2454 – 7905

***SJIF Impact Factor:* 8.542**

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - CXXV Year – 10 May 2025

:: Editor in Chief ::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

Mob. No: +91-9623979067 **Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.**

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research

(A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- **Library sci.**
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by
Anupam Printers, Hyderabad

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Suhas Pathak** Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology,Winston Salem, NC, USA.	**Dr. Sachin G. Khedikar** Principal & Professor,Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Uttrakhand 246174 (India.)	**Dr. Mayuresh M. Rampurkar** Sardar Vallabhbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Kulkarni J. N.** Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	**Dr. Suman K. S.** Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	**Dr. Baswaprabhu Jirli** Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	**Dr. Chandan Bora** Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	**Dr. Mangesh W. Nalkande** Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	**Dr. M.B. Kulkarni** Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	**Dr. Vasant Biradar** Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	**Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni** Head,Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	**Dr. Sanjay S. Pekamwar** School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	**Dr. Shashikant B. Dargu** Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	**Dr. Subhash T. Pandit** Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Vinay D. Bhogle** Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	**Dr. Sharada Bande** Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	**Dr. Gananjay Y. Kahalekar** Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	**Dr. Vikas Kundu** Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	**Dr. Kamalakar Sharad Ingale** Head of Political Science Department SSMM Arts, Commerce and Science College, Pachora, Dist. Jalgaon.

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	**Dr. Sudhir Kokare** Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	**Prof. Dr. Chitanand M. P.** Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Ashish Divde** Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	**Dr. Anand R. Ashturkar** Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	**Dr. Karale Nagesh Baburao** Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Jeevan Pimpalwadkar** (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	**Dr. Rajendr Jadhav** Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	**Dr. Jayanth Chapla** Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____________

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title ……………………………………………

……………………………..…………………………………………………………...…….

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor itis under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors
Designation:
Affiliation with full address & Pin Code:
Residential address with Pin Code:
Mobile Number (s):
Landline Number (s):
E-mail Address:
Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1" margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold.All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We ……... the author/authors of the paper titled……………………………………………………………………………….. ……authorize you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed)

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed Referred) against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name : ………………………………………………………………………………..
Official Address :……………………………………………………………………………….
………………………………………………………… **Pin** ……………………..
e-mail id :……………………………………………………………………………….
Mobile and Phone No. : ………………………………………………………………………………..
Signature of the Author(s) : ………………………………………………………………………………..

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Phone : +91 9623979067 **Email :** siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full :____

2. Nationality: ________________________

3. Address for Correspondence: ____

____

Phone (STD code): _______________________ Mobile No : ___________________________

4. Name of the College/Employer : ____

____

5. Present Position/Designation: ____

6. Email Address: ____

Date: **(Signature of the applicant)**

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	**Rs. 1500**	**$ 150**
Institutional	**Rs. 1500**	**$ 150**

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs.Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank	:	**State Bank of India**,**Branch – Taroda Naka Dist**. NANDED. (MH., India.)
IFSC Code	:	**SBIN0016667**
Branch Code	:	16667
Account Number	:	**20286425949**

INDEX

	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	Caste Discrimination and Reverse Discrimination in Indian Society: A Suppressed Dignity of the Marginalized	Dr. Krishna Shivram Gaikwad	01
02.	Examining and Evaluating Women Empowerment in Indian Society	Dr. Boriwale M. P.	06
03.	Elemento – Organic Derivatives of Tetravalent Silicon with N-(O-Hydroxy Substituted Benzyl) Phenyl Alanines	Manju Kandpal Seema Islam	08
04.	Eco-Friendly Art Practices	Dr. Shanta M Sarvaiya	13
05.	"A Conceptual study on Green banking as a sustainable financial system and Future Development opportunities"	Kusuma K. S. Ranjitha N. Chandana B. R.	18
06.	Modern Library Automation and Librarian in India	Prof. Pradnya Ramesh Deore	22
07.	To Study on Impact of Digital Payment on Small Business in Area of Kalyan-Dombivali	Mrs. Dipika Bhalchandra Pitale	25
08.	"A Study of Green HRM Practices in Manufacturing Organizations in India"	Dr. B. B. Rajemane	34
09.	Textile Arts and Crafts of Jammu and Kashmir	Dr. Lalit Gopal Parashar	39
10.	The Double Burden: A Theoretical Exploration of Time Poverty Among Women in Contemporary Society	Ms. Poonam	42
11.	Use of Artificial Intelligence in Library Services: Prospects and Challenges	Mr. Parmeshwar Manikrao Ingle Dr. D. T. Ghatkar	54
12.	Building A Semantic Web Technology For A Digital Library And It's Challenges	Prof. Dr. Sanjay Madhukarrao Salwe	57
13.	Gita Mahotsav: Celebrating the Timeless wisdom of The Shrimad Bhagavad Gita	Dr. Pooja Pandya	62
14.	संजीव के उपन्यासों में आदिवासी चित्रण	डॉ. बाळु भोपू राठोड	65
15.	छत्तीसगढ़ के खैरागढ़ विधानसभा उपचुनाव 2022 में कांग्रेस के घोषणा पत्र का मतदान व्यवहार पर प्रभाव : विश्लेषणात्मक अध्ययन	चन्द्रशेखर देवांगन डॉ विजयलक्ष्मी देवांगन डॉ प्रमोद यादव	69
16.	समाजीकरण की प्रक्रिया में महिलाओं की भूमिका (तंग बस्तियों की सामाजिक एवं आवासीय स्थितियों के विशेष संदर्भ में)	डॉ. वंदना श्रीवास्तव डॉ. संध्या जैन	75

17.	मनरेगा : भारत में पलायन का एक विकल्प- ग्रामीण से शहर के संदर्भ में	डॉ. श्रद्धा शम्मी गावंडे	78
18.	हिंदी के विकास में विविध संस्थाओं की भूमिका	डॉ. बिंदु कनौजिया	83
19.	मराठी भाषा अभिजात दर्जा आणि मराठी भाषेचा दर्जा	हर्षदा महादेव डोईफोडे	87
20.	नांदेड जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळे: एक भौगोलिक अभ्यास	विनायक मुंजाजी गजभारे	91
21.	'भारतातील विविध प्रांतांतील चित्रकलेच्या शैलींचा अभ्यास'	श्री. शितल विठ्ठल गोरे	102
22.	जालना जिल्ह्यातील असंघटित क्षेत्रातील महिला कामगार: शासकीय धोरणे आणि सामाजिक-आर्थिक स्थितीचा अभ्यास	दिक्षा अजयकुमार आनंद डॉ. ज्ञानदेव एकनाथ झिने	108
23.	महाराष्ट्रातील शिक्षणाची सद्यस्थिती : एक अभ्यास	कदम अश्विनी दत्ताहरी डॉ. विजय नागोराव भोपाळे	112
24.	"महाराष्ट्रातील पुरोगामी चळवळीला प्रतिष्ठा देणारे नेतृत्व - प्रा. एन. डी. पाटील "	ॲड. प्रियांका विलास झोळे पाटील	117
25.	सोशल मिडियाचा विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर होणारा परिणाम सकारात्मक	Yogita Shrinivas Bangale	122
26.	"महाराष्ट्रातील पुरोगामी चळवळीला प्रतिष्ठा देणारे नेतृत्व - प्रा. एन. डी. पाटील "	ॲड. प्रियांका विलास झोळे पाटील	124
27.	किसान जीवन पर केंद्रित कथा साहित्य	डॉ. श्यामता साहू जय सिह कुरें	129
28.	Effective Techniques for Experiential Learning	Mrs. Sheetal Senaji Pagar	134
29.	School: The Center of Social Awareness	Mrs. Sheetal Senaji Pagar	136
30.	इयत्ता ४ थी च्या विद्यार्थ्यांच्या वाचन कौशल्य विकसनासाठी तयार केलेल्या उपक्रमांच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास	सौ. संध्या रुपेश सावंत	138
31.	कनककुंद्री तुनतुतारी टपडाटुपडा: प्रयोगशील व चिंतनशील कविता	डॉ. संगीता ग. घुगे	143
32.	Explaining The Marital Institution in Muslim Personal Law	Badre Alam Khan	149
33.	The Astika-Nastika Dichotomy in Indian Philosophy	Dr. Prasad A. Joshi	152
34.	ग्रामीण महिलाओं के सामाजिक सशक्तिकरण में उच्च शिक्षा की भूमिका : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ० वन्दना	154
35.	SnO_2-Surfactant and Fluorine Composite Films for Superior Gas Sensitivity	Dr. Siddhiram Ningappa Bajantri	165

Caste Discrimination and Reverse Discrimination in Indian Society: A Suppressed Dignity of the Marginalized

Dr. Krishna Shivram Gaikwad
Associate Professor in History
LJNJ Mahila Mahavidyalaya, Vile Parle (E), Mumbai-57

The traditional Indian society has been biased against the Hindu brethren of the so-called lower castes within the fold. The particular communities were looked down upon as polluting even though animals were preferred the most. The touch, shadow, entry, communication was prevented for them with the so-called upper caste Hindus. During the period of Peshwai of the Marathas reign, the discrimination against the lower caste was reached to the zenith that the untouchables in the Poona city were not allowed to enter before 12 and after 3 in the day light. They were only allowed during 12-3 p.m. in the afternoon when the sun had been on the equator.[1] No education, no property, no money, no weapon and even no earning were allowed to them. This was actually, ordained by the sacred Hindu Shastras like Manusmriti and was followed since thousands of years and even today. The so-called civilized preachers and their blind followers had stolen their dignity and human rights.[2] The Paper raises some pertinent questions whether these communities are Hindus or not? Being in the same religious fold why they are treated even lower than animals? What that compel the upper caste to have discriminations against them? Are they not the citizens of India? Are they not the shareholders of the natural resources of India? Is it not that this country belongs to them too? Why their human rights have been suppressed? Why they have been oppressed? Why they have been depressed? Why were they not allowed to have education? Why were they not allowed to keep weapons for self-defense? Why were they not allowed to earn property of their own? To answer all the series of question, the reverse discrimination or compensatory discrimination against historical wrongs done against these socially marginalized communities in India were to be started in the form of Social Justice. This discrimination against the particular communities of the Scheduled Castes and Scheduled Tribes thought to be provided with the compensatory discrimination to bring those communities within the fold of egalitarian society.

Caste-based Discrimination

One of the significant discriminations by the caste system is that there have been religious taboos imposed on the members of the caste system although all these caste members are born in Hinduism. Various castes have their own religious taboos like Vedic Mantras or Puranic Mantras or No Mantras at all. The Brahmans argued that they are the only to be allowed to perform their rites and rituals by Vedic Mantras and none others. Even those who were such an orthodox, further argued that the Kshatriyas have not been existed on the earth at all in this Kaliyuga as only two Varnas i.e. the Brahman and the Shudra. Accordingly, the Kshatriya status of the Marathas was denied by the Brahmans. Instead, they assigned Mantras from the Puranas to the Marathas and regarded them the Shudras as like all other Shudras. The Vedic religion remained to be the monopoly of the Brahmins alone.[3]

Chhatrapati Shahu, the grandson of Chhatrapati Shivaji Maharaj was succeeded by Ramaraja and Ramaraja by Abasaheb alias Shahu II in 1777. The thread ceremony of Shahu II was performed with Puranic rites at the instance of Nana Phdanis. Chhatrapati Shahu II was succeeded by Chhatrapati Pratap Singh in 1808. The Vedokta controversy started in 1832 at Satara Princely State questioning Kshatriyhood of Chhatrapati Pratap Sing. He organized the debates on this issue. The Brahmins opposing Vedic rites was led by Raghavacharya Gajendragadkar and supporting party was led by Kayashta Prabhu scholar Vithal Sakharam alias Aba Parasnis. The Brahmins from Belgaon to Pune flocked at Vedshala in Satara. The Brahmin party was also backed by Patwardhans of Sangli. In the debate the Brahmins were defeated and existence of Kshatriyas in Kaliyuga was proved.[3] This victory by Chhatrapati Pratap Singh of Satara, resulted that the Maratha dynasties like Bhonsles, Ghatges,

Mahadiks etc. won over the Brahman purohits and the Marathas took themselves as the Kshatriyas and so the right to perform the rituals by Vedic Mantras only.

Second episode of this controversy again came to a debate at Baroda Princely State of Maharaja Sayajirao Gaikwad in 1896 when the rituals were performed previously with 'Puranokta Mantras'. Mahatma Jyotiba Phule had already written about the Brahmanas and their looking down upon towards the others as castes as inferior to them through his Satyashodhak Samaj and his book 'Brahmananche Kasab'. Maharaja Sayajirao was under influence of Mahatma Phule's writings and hence resolved to perform all his rituals with Vedic Mantras only like his neighboring states of Rajputana. Accordingly, he issued the order with effect from 15th October 1896 which was strongly opposed by the orthodox Brahmans.[4] The then popular paper 'Kesari' published by Bal Gangadhar Tilak also criticized the decision of Maharaja Sayajirao Gaikwad.

The third episode of this Vedokta controversy came to be happened at Kolhapur Princely State of Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaj in 1900. This controversy was mush serious than previous two. One of the Purohit refused to perform Vedokta Mantras at the Kartik-Snan of Shahu Maharaj and justified it as Maharaj belongs to Shudra and this can be performed with Puranic Mantras. It is said this was brought to the notice of Maharaj by another Brahman Rajaram Shastri Bhagwat and later on that Purohit was removed from the service. A well-known historian Y. D. Phadke has also supported this view in his book that the principal purohit of Maharaj, Appasaheb Rajyopadhye was not in favour of Vedokta Mantras to be performed for the Maharaja's rituals. Consequently, the Inam lands of the Purohita were confiscated. When Shankaracharya advocated the argument of Rajyopadhye, then the Inami lands inherited by Shankaracharya were also confiscated. Some scholars have also been giving other views on this episode that the Vedokta rituals which were discontinued were to be restarted again and accordingly, Shahu Maharaj had issued an order in 1901 and Purohit Rajyopadhye was removed from the services. He then challenged this removal to England, appeal to Political Agent (British Resident), Government of Bombay and finally to Government of India of which decision came on 9th May 1905 rejecting Rajyopadhye's claim.[5]

When the Kings and the Princes were discriminated based on their castes, then it can only be imagined what social status would be of the other castes. Therefore, only this historical caste discrimination is meant for the reservation or positive discrimination in the Indian society. However, nobody thinks of it or object to it. The Brahmans were all the generations had been educated and hence all kinds of knowledge were confined to them only. They were regarded as the 'Earthly Gods' and if not, they have the capacity to invoke all the Gods and Goddesses. Even without them, no religious function could be carried forward right from the conception until death and aftermath. Any kind of a person from any category, used to bow before a priest. Even, they have power to instill life in the image of the god in the temple. Nonetheless, they use these kinds of facilities even today.

Positive and Reverse Discrimination with Affirmative Action

Compensatory Discrimination for the Marginalized insinuate as social justice through Affirmative Action or Positive Discrimination by University Grants Commission and reservation in education, services and polity. Therefore, Dr. B.R. Ambedkar had warned in the Parliament on 26th January. 1950,

"On the 26th of January 1950, we are going to enter into a life of contradictions. In politics, we will have equality and in social and economic life, we will have inequality. In politics, we will be recognizing the principle of one man one vote and one vote one value. In our social and economic life, we shall, by reason of our social and economic structure, continue to deny the principle of one man one value. How long shall we continue to live this life of contradictions? How long shall we continue to deny equality in our social and economic life? If we continue to deny it for long, we will do so only by putting our political democracy in peril. We must remove this contradiction at the earliest possible moment or else those who suffer from inequality will blow up the structure of political democracy which this Assembly has so laboriously built up."[6]

Like his mentor, Mahatma Phule, Dr. B.R. Ambedkar also felt that education is *sine qua non* of human progress.[7] So far castes are concerned, according to Dr. Babasaheb Ambedkar, people are not wrong in observing caste. In his view, what is wrong is their religion, which inculcated this notion of caste.[8]

Recently, the castes groups were asking for reservation in employment in Maharashtra, Gujarat, Rajasthan, Haryana etc. but don't want to leave their castes or do not want to get themselves looked down upon being the reserved category and so the backwards castes.

EWS-Reservations

Some recent trends are leaning towards reservations on the basis of economic backwardness as they interpret reservations as the programme of poverty amelioration. But they don't think that in Indian corrupt system anybody can get the certificate of the economically backwardness. One can be economically backward by his bankrupt habits and will get certificate of the same. Anybody can be backward and forward many numbers of times in their generations. But social backwardness is perpetual in Indian society though the socially backward, now have become economically forward but in India they will remain socially backward in perpetuity.

In India, the reservation seems to be codified in the Dharmashastras and started since the time immemorial by the so-called upper Varnas that is Brahmans. For instance, the education was restricted to be imparted to other varnas. When it was initiated, then was codified that Brahmans will start it at the age of 8, Kshatriyas would get it at the age of 11 and Vaishyas at the age of 12. Although, the Sudras were not allowed to get education at all. The right to teach other Vernas was reserved for the Brahmans; the right to become a temple priest as well as perform all the ecclesiastical performances was also reserved to the Brahmans. Even today, after so many centuries this reservation still in perpetuation. All the Shankaracharyas have been from single caste and right to perform all the religious rituals also have been reserved for a particular caste.

Each religious Mutt like the Shankaracharya Mutts is presided over by a male, unmarried swami. The Brahmans, to whichever Mutt they belong, adore this swami. Through the power of their Brahmanic monopoly over the media, they frighten even non-Brahman leaders to publicly prostrate before that swami.[9] Dr. B. R. Ambedkar demanded separate electorates for depressed classes and a separate settlement and later separate religion are the political programme based on this caste consolidation method.[10] Carter G. Woodson, a Black Historian and educationist asked his people to use 'segregation against segregation'.[11]

To mention, whenever there is any spiritual festival or any kind of ritual from birth, initiation ceremony, marriage, or a death of a person in the society, only a member from a Brahman caste or a Brahman Pandit is invited to perform the rituals and religious rites. So, far festivals like Satyanarayana Pooja, Ganpati festival, Kali Pooja or any kind of Pooja, only a Brahman Pandit is required to be available at the host of the Pooja or sacrifice. Even today, people believe that by doing certain sacrifice, will get them prosperity, children, success, love affairs, marriages and even ward off the evil spirits and all this in consultation of the said Pandits. It is very much then make it clear the position of the Brahman in the society is well stratified and they are regarded as pre-eminent caste in the society.

If we take a historical background of Positive or Reverse discrimination in India, we find that in the colonial Madras Presidency (Tamil Nadu), other Backward Classes launched a Dravidian Movement for the reservations in education and services and it is still in prevalent there.

In the year 1874, the Prince of Mysore decided to limit the percentage of Brahmins in the Police Department to only 20% and rest was reserved for non-Brahmans.[12]

Another kind of reservation was recommended by Hunter Commission in the year 1882 based that:

1) The persons, who are able to read and write, should be appointed in the British Government as Lower-level officers.
2) The responsibility of education should be entrusted to District and municipal Boards.

Mahatma Jyotiba Phule criticized these recommendations as the above reservation was meant for the educated class. He asked the government to start the education in schools and reservation in the services for the backward classes. He demanded free and compulsory education.[13]

The Chhatrapati Shahu Maharaj of Kolhapur Princely State introduced reverse reservation in his state in the year, 1902. He provided reservations of 50% to backward classes excluding Brahman, Parsi, Shenvi and Prabhu.[14]

The modern-day reservation was introduced by the British by the Indian Council Act, 1909 (Morley Minto Reforms) by the system of Separate Electorates to Muslims at the instance of Muslim organizations. Subsequently in the year 1919, Indian Council Act (Montagu Chelmsford Reforms), in which political reservations in the form of Separate electorates were extended for Sikhs, Anglo Indians and Indian Christians.[15]

Maharaja Nalwadi Krishnaraj Wadiyar IV, the King of Mysore, on August 23, 1918 formed a Committee to explore reservations for the backward classes when his administration was dominated by the Brahmins.[16]

Then in the year 1928, Simon Commission recommended some political reforms for India and accordingly, the Round Table Conferences were held in London where Dr. Babasaheb Ambedkar demanded Separate Electorates for the Depressed Classes in India. Gandhiji opposed this demand and when British Premier Ramsey McDonald declared the Award of Separate Electorates, he went on Fast unto Death against these awards at Yerwada Jail. This award had given only 78 seats in whole of India to the Depressed Classes. After lot of negotiations between Dr. Babasaheb Ambedkar and Gandhi-Congress leaders, it was very important to save the life of Gandhiji. Hence, the Poona Pact (1932) was signed between Congress leaders and Dr. Ambedkar which gave reserved seat numbering 148 to the Depressed Classes.[17]

Finally, the Constitution of India incorporated the Reservations in the year 1950 for SCs and STs in education under Articles 15(4) and 29, reservations in jobs under Articles 16(4), 320 (4), and 333 and political reservations under Articles 330 and 332.[18]

Conclusion:

The caste-based discrimination has been rampant in India as it has divided the Indians into thousands of castes and subcastes. There has been the caste hierarchy by which one caste looks down upon to other caste and the Dharmashastras are the supporters for this system of casteism. Every caste follows its rites and rituals as provided by these shastras and puranas. The Kings and the Princes have not been spared from the casteism. Therefore, the solution, to some extent to the problems faced by the victims of this system has been worked out as the reverse discrimination and the affirmative action has been suggested and implemented by the rulers and the government of Independent India. These therefore, the principle of Aristotle 'Equals to be treated equally, unequal unequally' is the only justice in Indian society.

References:

1. www.shodhganga.inflibnet.ac.in
2. Muller F. Max, Sacred Books of the East, Vol. XXV, Chapter X, OUP, 1881 and Motilal Banarasidas, Delhi, 1965, p.51.
3. Salunkhe P.B. (Ed.), Chhatrapati Shahu The Pillar of Social Democracy, Education Dept. Govt. of Maharashtra,1994, p.113
4. Ibid., pp.114-15
5. Apte D.N., Shri Sayajirao Gaikwad III, Volume II, Baroda State Archives, Baroda, 1936, pp.719-721.
6. Salunkhe P.B., op. cit. pp.116-137.
7. Kshirsagar R.K., Political Thought of Dr. Babasaheb Ambedkar, Intellectual Publishing House, New Delhi, 1992, pp.125-6.
8. Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches, Vol. II, p. 740.
9. Ishita Banergee-Dubey, (ed.), Oxford in India, Themes in Indian History, Caste in History OUP, New Delhi, 2008, p. xxv
10. Rajshekhar V.T, Caste a Nation within the Nation, recipe for bloodless revolution, Books for Change, Bangalore, 2004, p.11.
11. Thangraj P.(ed.), Selected Thoughts of Dr. Ambedkar, Puratchikkanal Publications, Madras, 2015, p.30.

12. Carter G. Woodson, The Mis-Education of the Negro, Africa World Press, Inc, 1993, p.109.
13. Deshpande Ashwini, Affirmative Action in India, Oxford University Press, New Delhi, 2013. P.4.
14. https://www.roundtableindia.co.in/memorial-addressed-to-the-education-commission/
15. Salunkhe S.B., op. cit., p.15.
16. Pradhan Ram Chandra, Raj to Swaraj, Macmillan India Ltd., New Delhi, 2008, p.91.
17. Milton Lawrence, Article in Times of India titled 'A Century of Reservations: Leveller now Political Tool' dated August 27, 2018.(https://timesofindia.indiatimes.com/city/mysuru/a-century-of-reservation-leveller-now-political-tool/articleshow/65560970.cms)
18. Khairmode C.B., Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar, Vol.4, Sugava Prakashan, Pune, 1968 And 2003, p.62.
19. Shah Vimal and Agrawal Binod (Eds.), Reservation: Policy, Programmes and Issues, Rawat Publications, Jaipur, 1986, pp.3-7.

Examining and Evaluating Women Empowerment in Indian Society

Dr. Boriwale M. P.
Head Dept. of Home Science, Shri. Yoganand Swami Art's College Basmath

Summary:

Woman has been given second status in Indian patriarchal society. Women found secondary place in the field of Economics politics and culture. This paper critically analyses the status of women empowerment in India. Family also treats women as means of taking care of child and family. This paper critically analyse the attempts of government for women's empowerment in comparison to other countries in the world. The paper analyses the attempt of government its policy programs and their implementation.

Being patriarchal society women has been traditionally given secondary role in field of Economics politics culture etc. Independence the government has been trying for upliftment of women. The programs policies and rules and regulations are being made for empowerment of women. The term empowerment is associated with economy power status and agency the constitution of India has given equal right to women. Women empowerment is defined as the change in the context of a woman's life which enables her to leave life as a human being (Tathapi Vol. 19 -Issue -44-June 2020). Women empowerment is considered as a Process that takes place over time. This process unable women to take decisions concerning choice of child bearing job etc the empowerment process works as a catalyst for social change debate in the will and knowledge in concentric circles surrounded by power. The central government initiated different programs for economic development of women. The ministry of women and child development has been administering support to training and employment program for women since 1986 87. The program aims to provide employment skill 2 month in the age of 16 years and above to enable woman to become self employed. The Grand has been provided to Institutions including NGOs directly. Devji wala team is being implemented as a central is sponsored scheme for prevention of trafficking and for rescue of victim of trafficking for commercial sexual exploitation. (pib.gov. in / pressrelease. Aspx ?PRID=1795471.)

Pradhanmantri Matru Vandana Yojana is a central sponsored cash transfer scheme for implementation across the country with effect from 1/1/ 2017. The Maternity Benefit under pmm V why is available to all pregnant women and lactating mothers. Excluding PW and LM who are in regular employment with the central government. All empowerment of women education is essential. The condition of rural women is more words than urban women as per as concerned the education and employment. The finance minister in his budget speech 2017-18 announced setting up of Mahila Shakti Kendra at village level in 14 lakh ICDS with an allocation of 500 crores. The purpose of this scheme is to provide one stop convergent support services for empowering rural women with opportunities for skill development employment health digital literacy and nutrition this scheme is for training and capacity building of village woman.

Female education rate of India and 65.6% is significantly lower than the world average at 79.7%. This situation of rural girls is more works as compare to Urban girls the factors responsible for lower education rate of women are social factors Indian society is male dominated society women are not allowed the social status as you can to the main is different in the urban areas where women are more educated and employed rural areas constituting 70% of Indian population 300000 behind on gender equality. Educating a woman or girl child is considered a non profitable in such society. Why we progress fast to become scream scene our society world's super power one day gender inqualities the reality creams in our society. The central government initiated Beti Bachao beti padhao scheme in January 2015 in Panipat Haryana for education of girl. The goal of this scheme is to celebrate the girl child and enable her education this campaign AIMS or ensure that girls are born nurtured and educated without discrimination to become empowered citizens of this country with proud.

The government since the Independence has been taking different steps for empowerment of

women. Women are easily victim to violence boat in public and private space including domestic violence sexual assault and others gender responsive policies service require Pacific training within the police force and community outreach to integrate generation to policy and operational procedures in the recent years there has been inactive and solutions in the Parliament which address is used related to general based violence the sexual harassment of women at workplace prevention prohibition and 2013 and provided a platform to women facing wireless to take the records to the law. For security of women the visibility of women in police force is essential so home minister has carried forward the initiative to give 33% reservation to women in police force by implementing it.

Devon education in ancient India was quite good but in the middle age it was deteriorated because of many restrictions against women however due to the help of government again it is getting better and better day by day as the modern people in India understand that without the development of women the development of country is not possible like men and they should not be isolated from any development activities women covers half population of the country means of women are uneducated the half countries and educated which bring the poor social economic condition. If a woman is uneducated the future of country would be uneducated and country could not be powerful in the world women education has been given a lot of priority in India just like main to bring some positive changes in the social and economic status of the country Ram Mohan Raja Ram Mohan Roy and Ishwar Chandra Vidyasagar where some of famous social reformer during British rule in India who played that tension towards the woman education. Mahatma Jyotiba fule and Savitribai Phule also give great contribution to development of women in the society.

Even in the 21st century many family is filled well done to send their girls children to the school one of prime reason behind such malicious thought is economic disparity many family is a unable to send that children to schools when it comes to the general these choose their sons and could not afford education for girls children there are many acts that the government has amended to patronize women's education it's a distributed and education is almost made free for children in rural areas dear future is not restricted between the four walls of our house we need to promote the benefit of women's education. Non government organisations also are playing vital role in empowerment of women. The government is taking help of NGOs for implementation of different schemes and programs for women empowerment. The health of women is the issue always taken into consideration by the government for women could not pay attention to her own health due to the responsibilities of family and children. Foundation of mother and children health is doing good for maintaining health of mother and children. Their programs encourage preventive health good nutrition and child development practice says in under privileged society.

Citations

1) Ujjawala (2016) Scheme Guidelines, Government of India, pg 1-31it is not detai.
2) Swadhar Greh (2015) Scheme Guidelines issued by Government of India, pg 1-32
3) www.Bid.gov.in
4) One Stop Centre Scheme (2015) Government of india
5) Tathapi.vol 19.14 june. 2020.

Elemento – Organic Derivatives of Tetravalent Silicon with N-(O-Hydroxy Substituted Benzyl) Phenyl Alanines

Manju Kandpal
Department of chemistry, G. D. C. Danya (Almora)
Seema Islam
Department of chemistry, I. P. G. PG. C. C. Haldwani (Nainital)

Abstract

Owing to theversatility in the their applications in many fields, the organosiliconcompounds. They have evoked considerable interest during the past decades . In addition, these compounds are of paramount importance from academic view of point as well, as silicon may form co-ordinate complexes with suitable ligands displaying enhanced coordination numbers.

The organosilicon compound shave widely been as abiocidalagents, polymers for optical, electronic and sensory, acidicbi functional.

The present paper relates to the preparation and characterization of several elemeno derivatives of N-(o-hydroxy substituted benzyl) phenylalanines in respect of tetravalent element silicon via the reactivity of the corresponding elemento (III) alkoxides (isopropoxides. These isopropoxide were prepared by adopting known methods while N-(o-hydroxy substituted benzyl) phenylalanines were prepared employing procedurealmost similar to those reported for the preparation of the corresponding N-(o-hydroxy substituted or(H)benzyl) glycine derivatives. These compound were characterized by elemental analysis & IR and PMR spectral measurement .

Introduction

The intraction of metal allkoxides towards protonated organic compounds provides a simple and convenient method of preparing a varietyof organometallic/metallo-organic derivatives. Hence, this fascinating aspect of alkoxide chemistry has evoked considerable interest during the past decades. For the preparationo fthe compounds containing metal–carbon bond with reactive alkoxides a versatile method has been used. In the past years a variety of organometallic compounds have been prepared by this way. Metal oxidesreact with avarietyo fprimary, secondary and tertiaryalcohols as well as phenolsresultinginthereplacement of their alkoxy groups and the formation of the corresponding alkoxides or mixed alkoxides of the metal. Acids (iv) β-diket ones and β-dike to ester and (v) co-ordinating ligands There activity of the alkoxides of the title elements with the following classes of protonated compounds viz. (i) alcohols and silanols (ii) glycols (iii) organic.

SYNTHESIS OF SILICON TETRA IS OPROPOXIDE

Silicon tetra isopropoxide was prepared bydehydration of a mixture of siliconchloride and sodiumisopropoxide in 1:4 molar ratio in benzene medium , according to the reaction :

$$SiCl_4+4(CH_3)_2CHONa \rightarrow Si[OHC(CH_3)_2]_4+4NaCl$$

A weighed amount of the finepieces of sodiummetal (5.26g,0.2285 mole) was takenin toa 250mlR.B. flask suspended in10 ml benzene. The R. B. flask was then fitted with a two way adopter, one end of which was connected to a water condenser, while the other to a dropping funnel containing a mixture of isopropanol (60ml) and benzene (30ml). This mixture was poured dropwise into the R.B. flask with continuous shaking. After all the isopropanol and benzene mixture was added, the contents of the flask were refluxed till the total dissolution of sodium pieces indicating the complete formation of sodium isopropoxide.

Now the dropping funnel are filled with $SiCl_4$ (9.71g, 0.0571 mole) dissolved in benzene (30ml). The contents ofthe droppingfunnel were poured dropwise into the R.B. flask containing sodium isopropoxide with constant shaking. After the addition was the reaction mixture was refluxed for17 hrs. A dried mass ofproduct are obtained which was distilled under reduced pressure on a wax bath.
Yield-22.37g.

PREPARATIONOFN-(O-HYDROXYSUBSTITUTEDBENZYL)PHENYLALANINES

Several derivatives belonging to N-(o-hydroxy substituted benzyl) phenylalanines class were prepared adopting procedure similar to those employed for the preparation of the correspondingalanine derivatives. For the preparation of these compounds, in general , to a mixture of equimolar amount of o-cresol(E. Mark) , m- cresol (Wilson) or p- cresol (E. Mark), phenylalanine (Loba) and sodium acetate trihydrate (Sarabhai, G.R.), in acetic acid (Sarabhai, G.R.) medium were added on equimolar amount of formaldehyde solution (Sarabhai, G.R.) and the content were heated at 60^0C tilla viscous mass was obtained. The viscous mass was then poured, dropwise with brisk stirring in an excess of water, when the free acid precipitated which was filtered under suction and washed thoroughlywith water. The crude product thus obtained was purified by dissolving it in a requisite quantity of sodium hydroxide solution , followed by its reprecipitation by 50% hydrochloric acid.The course of reaction may be illustrated , in general as under:

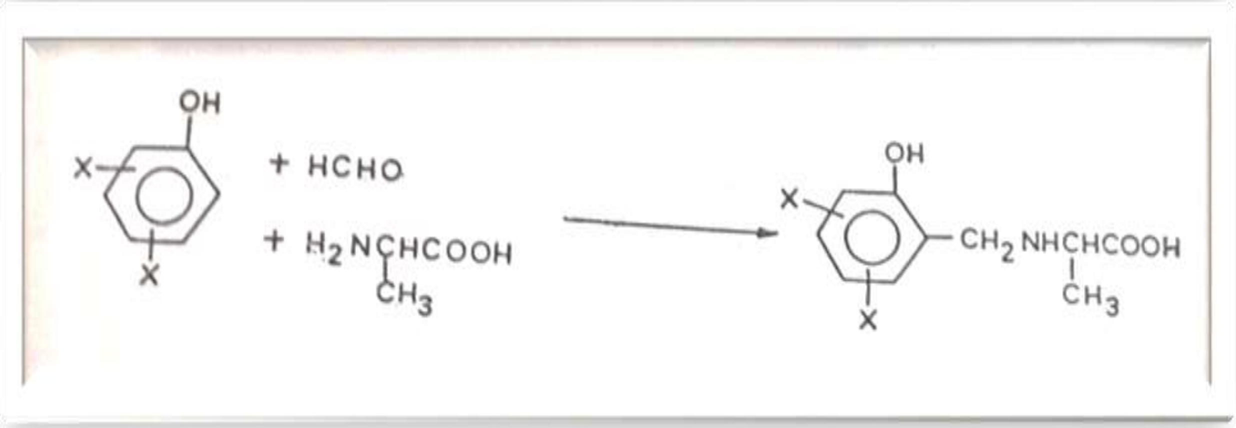

Preparation of the various Boron (III) N-(o-Hydroxy Substituted Benzyl) alanines-

1. N- (2-hydroxy-3-methyl benzyl) phenyl alanine (H_3hmpa-3)
2. N- (2-hydroxy-6-methyl benzyl)phenyl alanine (H_3hmpa-6)
3. N-(2-hydroxy-5-methylbenzyl)phenylalanine(H_3hmpa-5)

Synthesis Of Silicon (IV) Derivatives Of N- (O-Hydroxy Substituted Benzyl) Phenyl Alanines-

Silicon tetra isopropoxide reacted with all the three darivatives viz.(i) H3hmba-3 (ii)H3hmba (iii)H3hmba-5 belonging to N-(o-Hydroxy Substituted Benzyl) phenyl alanines classes in different molar ratios viz.1:1, 1:2 and 1:3. All the reactions were performed in benzene medium. As mentioned the completion of the reaction in each case was monitored by fractionating out the liberated isopropanol azeotropically and estimating it. It is shown in the following table:

Sr.No.	Compounds	Molar ratios	Yield (gm)	M.p. (^{0}C)	Azeotropicweight(gm)	
					Found	Calculated
1.	$Si(OPr^i)(Hhmba\text{-}3)$	1:1	1.2	165	0.16	0.17
2.	$Si(OPr^i)(Hhmba\text{-}3)_2$	1:2	1.4	170	0.13	0.14
3.	$Si(OPr^i)(Hhmba\text{-}3)_3$	1:3	1.3	175	0.10	0.11
4.	$Si(OPr^i)(Hhmba\text{-}6)$	1:1	1.4	185	0.25	0.26
5.	$Si(OPr^i)(Hhmba\text{-}6)_2$	1:2	1.2	180	0.12	1.13
6.	$Si(OPr^i)(Hhmba\text{-}6)_3$	1:3	1.5	178	0.12	0.13
7.	$Si(OPr^i)(Hhmba\text{-}5)$	1:1	1.2	155	0.17	0.18
8.	$Si(OPr^i)(Hhmba\text{-}5)_2$	1:2	1.0	150	0.10	0.11
9.	$Si(OPr^i)(Hhmba\text{-}5)_3$	1:3	1.5	160	0.11	0.12

All the secompound shavebeenprepared by upperdescribed method. The complex esprepared are listed intable.

Detail softhe various Silicon (IV) N-(o-hydroxy substituted benzyl) phenylalanines

Table:

Complexe scontaining group IV (Silicon) METAL-CARBON BONDS

Sr. No.	Compounds (molarratio)	Reflux times (hrs)	Colour (solid)	M.p. (°C)	Azeotropicanalysis		Elementalanaysis		
					Pr^iOH(g)	%C	%H	%N	%Si
					Found	Found	Found	Found	Found
					(Calcd.)	(Calcd.)	(Calcd.)	(Calcd.)	(Calcd.)
1.	$Si(OPr^i)$(Hhmba-3)(1:1)	15	Light brown	165	0.40 (0.41)	60.57 (60.67)	7.22 (7.27)	5.00 (5.05)	3.85 (3.90)
2.	$Si(OPr^i)$(Hhmba-3)2(1:2)	17	Light brown	170	0.21 (0.22)	61.67 (60.73)	7.20 (7.27)	5.70 (5.76)	2.16 (2.22)
3.	$Si(OPr^i)$(Hhmba-3)3(1:3)	16	Brown	175	0.26 (0.27)	60.50 (60.56)	6.62 (7.27)	6.56 (6.65)	1.64 (1.71)
4.	$Si(OPr^i)$(Hhm6a-6)(1:1)	14	Brown	180	0.70 (0.72)	60.52 (60.67)	7.20 (7.27)	4.98 (5.05)	3.82 (3.90)
5.	$Si(OPr^i)$(Hhmba-6)2(1:2)	16	Brown	178	1.16 (1.18)	61.57 (61.73)	7.18 (7.25)	5.70 (5.76)	2.20 (2.22)
6.	$Si(OPr^i)$(Hhmba-6)3(1:3)	18	Brown	190	0.46 (0.48)	62.56 (62.56)	6.62 (6.67)	6.58 (6.63)	1.68 (1.71)
7.	$Si(OPr^i)$(Hhmba-5)(1:1)	18	Brown	155	0.48 (0.50)	60.58 (60.67)	7.20 (7.27)	4.95 (5.05)	3.85 (3.90)
8.	$Si(OPr^i)$(Hhmba-5)2(1:2)	17	Brown	150	0.23 (0.25)	61.65 (61.73)	7.20 (7.25)	5.60 (5.76)	2.10 (2.22)
9.	$Si(OPr^i)$(Hhmba-5)3(1:3)	114	Brown	160	0.33 (0.35)	62.48 (62.56)	6.60 (6.68)	6.58 (6.63)	1.68 (1.71)

Experimental-

Synthesis of N-(o-hydroxysubstitutedbenzyl) phenylalanines-

amixtureofequimolaramountofo-cresol(54.0g;0.5mole),Phenylalanine(285.33g;0.5mole)andsodiumacetatetrihydrate(68.0g;0.5 mole),weredissolvein250mlglacialaceticacid,formalinesolution[ca.37%(w/v);40.5ml;0.5mole]wasaddedtoitdropwisewithbrisk stirring in an interval of 2 hrs. the temperature of the reaction mixture was then raised to 60°C and maintained at this temperature till a homogenous brownish red solution was obtained. Heatingwas continued for ca. 15 hrs more at 60^0-80^0C with occasional stirring, when a raddish brown viscousliquid was obtained.The mixture was then then allowed tocool toroom temperature and poured dropwiseintowater with constantstirring. The free acid separated as adullwhite precipitate, which was filtered on a Buchnerfunnel under , washed repeatedly with ice cold water and then air dried.

thecompound was purified by dissolving it a requisite quantity of concentrated sodium hydroxide solution followed by its re-precipitation by 50% hydrochloric acid. The mother liquor was decanted and the precipitate was freed fromchloride ions bywashed it with water. Finally, it was filtered though a sinister funnel and air dried. The compound is soluble in acetic acid, dilute alkali, dimethylsulphoxide , sparingly solublein water, ethanol , dioxane and mineral acids , but insoluble in acetone, benzene , tolueneand ether.

Yield-19.8g ,M.P.-79.8^0C.,M.F.– C17H19NO3

Spectralanalysis:

The constitution of the various N-(o-hydroxy substituted (or H) benzyl)phenyl alanines has been established by Mehrotra et al. by methylation of these compounds followed by their oxidation and then identifying the resultant acids in each case. A precise characterization of these derivatives by ir and

pmr spectral measurements has recently been reported fromthese laboratories.

Here , an attempt has been made to elucidate the constitution of the various N-(o-hydroxy substituted benzyl) phenyl alanines by ir and pmr spectral measurements on similar derivatives , as in case oftheir corresponding glycine derivatives. It is listed in table 2.

Characteristic ,InfraredFrequency(Cm^{-1}) ofTheVariousSiliconDerivativesOfN-(o-HydroxySubstituted Benzyl)PhenylAlanines

Sr. No.	Compound	ϑOH	ϑN-Handaromatic ϑC- 11	ϑC-Hof–CH3-and –CH2-groups	ϑC=0 (ester)	ϑasC=O	ϑsCOO	ΔϑCOO	ϑC
1.	Si(OPr^i)(Hhmba-3)	-	3300-3100(b)	2980(wb) 2940(wb)	-	1630(sb)	1380(b)	230	126
2.	Si(OPr^i)(Hhmba-3)2	3500-3000(vb)	3250-3000(mb)	2920(wb) 2845(wb)	1720(s)	1600(vs)	1390(s)	230	126
3.	Si(OPr^i)(Hhmba-3)3	3500-3300(b)	3265-3000(b)	2910(wb) 2810(wb)	1680(b)	1600(sb)	1400(m)	210	125
4.	Si(OPr^i)(Hhmba-6)	-	3300-3100(vb)	2960(wb) 2940(wb)		1630(sb)	1375(b)	245	126
5.	Si(OPr^i)(Hhmba-6)2	3500-3300(vb)	3150-3000(b)	2940(w) 2920(wb) 2860(wb)	1740(s)	1600(s)	1390(mb)	235	126
6.	Si(OPr^i)(Hhmba-6)3	3500-3300(vb)	3200-3000(b)	2960(m) 2930(w) 2850(m)	1750(s)	1630(sb)	1390(m)	240	126
7.	Si(OPr^i)(Hhmba-5)	-	3250-3000	2950(wb) 2860(wb)	--	1630(b)	1370(s)	240	125
8.	Si(OPr^i)(Hhmba-5)2	3560-3540(vb)	3300-3100(vb)	2910(mb) 2840(mb)	1670(m)	1600(s)	1390(m)	235	126
9.	Si(OPr^i)(Hhmba-6)3	3500-3300(b)	3200-3000(mb)	2950(w) 2920(m)	1750(vs)	1630(s)	1400	220	126

Acknowledgement

The author express deep sense of gratitude to Prof. Manju Kandpal, Department of chemistry, G. D. C. Danya (Almora) fo rsuggesting the problems providing necessary research facilities continuous guidance& encouragement the course of the work.

References

1. Bradley,D.C.GaurD.P.&MehrotraR.C.MetalAlkoxides,AcademicPress,London(1978).
2. Cooper,J.W.SpectroscopicTechniquesForOrganicChemists,JohnWiley,NewYork(1980).
3. Gerrad, W. Lappert, M. F. & Silver , H. B., J. Chem.Soc. 1647 (1967).
4. Grau A.etal.(2015); Mesoporous metal complex silica aerogels for environmentally friendaly aminationof allylic alcohols; J.Chem Cat Chem 7(1),87-93.
5. Joshi D.etal.(2004); synthesis and characterization of sometrivalentandtetravalentderivatives of 2-Hydroxy-1-naphthoicacid, J. Chem 1, 110-114.
6. Khan,A.J.etal.Mesoporoussilicamcm-41,sba-15 and derived bridged polysilses quioxanesba-pmda for the selectiveremoval of textile reactive dyes from wastewater. J. Mol. Liq. 298, 111957 (2020).
7. Kumar K.Pandey,N. D.& Mehrotra,T.K. J. Indian Chem Soc 51,944 (1974).
8. Malik J.Org. React. (N.Y.) 36249 (1988)
9. Mehrotra, R. C. J. Non. Cryst. Solids 100 (1988).
10. Mehrotra R. C. Proc.Indian Natl.Sci. Acad. 52a,954 (1986).
11. Mehrotra R. C. Gaur, D. P.& Bohra, R. Metal, B-Diketonates & Allied Derivatives, Academic Press, London (1978).

12. Mehrotra R. C. J. Indian Chem.Soc.55 (1978).
13. P Cruz et al.;Synthesis of a selective oxidation of thio anisole by titanium complexes immobilized on mesoporous silica nano particles: elucidating the environment of titanium (iv) species ; J. Tribology Int. 92, 345-349 (2019).
14. PatelN.;vivobehaviour of hydroxyapatiteandsiliconsubstitutedhydroapatitacgranules;J.Org.Chem.98,869-879(2002).
15. Prieto C. et al. (2015); Homocoupling versus reduction of radicals: an experimental and theoretical study of Ti (III)- mediated deoxygenation of activated alcohols; J. Org. & Biomol.Chem. 13 (11)3462-3469.
16. Rhode K. et al. (2018);Aerobic allylationofalcohols with non- activated alkenes enabled bylight-derivenselenium-pie-acid catalysis;J. Theime Syn. , 50 (19),3875-3885.
17. Silverstein,R.M., Bassler ,G.C.&Morrili, T.C., Spectroscopyic Identification Of Organic Compounds, New York.(1980).
18. Talavera-Pech, W. A., Avila-Ortega, A., Pacheco-Catalan, D., Quintana-Owen, P. & Barron-Zambrano, J. A. Effect of functionalization synthesis type of amino-mcm-41 mesoporous silica nanoparticles on its rb5 adsorption capacity andkinetics. Silicon 11, 1547–1555 (2019).
19. Tofokawa F.(2005); synthesis of a highly transparent poly (o-hydroxyamide) in the i-line region and further studied it's apllications to photosensitive region. J. Poly, Sc. 43 , 2527-2523.
20. WangJ. etal. (2015);Novelseleniumcontainingacenaphtho[1,2-b] pyrroled erivativessyn the sisandbio activity; J. Pharma. Chem.191
(5)715-718.
21. Yan S. et al. (2015); Investigation of the running –in process ofsilicon nitride sliding inaqueous solution ofethylene glycol; J. Tribology Int. 90, 386-392.
22. Zhang T. et al. (2018); Unveiling the active surface in heterogenous titanium-based silicates epoxidation catalyst; J. ACS Catalysis; 8 (3), 2330-2342.
23. J. P. Calupitan, T. Wang, A. P´erez Paz, B. Alvarez, ´ A. Berdonces-Layunta, P. Angulo-Portugal, R. CastrilloBodero, F. Schiller, D. Peña, M. Corso, D. P´erez and D. G. de Oteyza, J. Phys. Chem. Lett., 2023, 14, 947-953.
24. S. Sun, B. Li, B. Fu, Z. Ruan, H. Zhang, W. Xiong, Y. Zhang, G. Niu, J. Lu, X. Zuo, L. Gao and J. Cai, Chin. Chem. Lett., 2022, 33, 5142–5146.
25. D. Han, H. Ding, J. Xiong, T. Qin, X. Cheng, J. Hu, Q. Xu and J. Zhu, ACS Nano, 2024, 18, 28946–28955.

Eco-Friendly Art Practices

Dr. Shanta M Sarvaiya
Assistant professor,
Faculty of Fine Arts, The M.S.University of Baroda

Abstract:

Eco-friendly art practices offer a sustainable approach to artistic expression, integrating environmental consciousness with creative innovation. As the world faces pressing ecological challenges, artists are exploring ways to minimize their carbon footprint while advocating for sustainability. This paper examines the intersection of art and sustainability, highlighting how artists use their work to raise environmental awareness, engage in activism, and adopt sustainable materials and techniques. Methods such as chlorophyll printing, anthotype printing, and lumen printing are explored as alternatives to traditional, chemically intensive printmaking. Additionally, the role of art in shaping future sustainable societies and its emotional power in environmental discourse is discussed. By incorporating eco-conscious methods, artists contribute to a global movement towards sustainability, making art not just a reflection of nature but a force for ecological preservation and change.

Keywords: Eco-friendly art, Sustainable art practices, environmental awareness, weather project, environmental activism,

Introduction:

Good day, everyone. Today, I'll be presenting on an important and timely topic: Understanding Sustainability through Art Practices. As the world faces unprecedented challenges related to climate change, resource depletion, and environmental degradation, sustainability has become a critical concept not just in science and policy, but also in the arts (Anderson & Guyas, 2012). Art holds immense power to reflect, critique, and even shape the way we understand and engage with sustainability (Gablik, 1991).

The intersection of art and sustainability presents a unique opportunity to explore how creative practices can help redefine human relationships with the environment, raise awareness about environmental issues, and encourage more sustainable ways of living (Kagan, 2011). Through art, we can not only express the urgency of these concerns but also imagine alternative futures where sustainability is integrated into every aspect of life.

In this paper, I will explore how artists across various disciplines incorporate themes of sustainability into their work and how these practices can challenge traditional narratives while offering new possibilities for a more sustainable future.

1. Art as a Medium for Raising Environmental Awareness:

One of the most vital ways in which art engages with sustainability is through raising awareness. Throughout history, artists have used their work to shine a light on social, political, and environmental issues (Demos, 2016). Sustainability requires a more nuanced approach—it's not just about portraying nature but rather reflecting on the systemic impact of human activity on our ecosystems.

Artists like Olafur Eliasson, known for his immersive installations that reflect on climate change, or Agnes Meyer-Brandis, whose work often deals with ecological issues, create experiences that allow viewers to feel a sense of urgency and interconnectedness with the planet (McKee, 2018). Eliasson's*The Weather Project* at the Tate Modern invited audiences to reflect on the impact of climate patterns and human-made environments (Bishop, 2005).

Olafur Eliasson – Ice Watch, 2014, Bankside, outside Tate Modern, London, 2018, photo: Justin Sutcliffe

Olafur Eliasson – *The Weather Project*, 2003, mono frequency lights, projection foil, haze machines, mirror foil, aluminium, and scaffolding, 26.7 x 22.3 x 155.4 m,

1.Introduction

Art can bridge the gap between scientific data and public perception, making abstract concepts like sustainability more tangible. It is a form of communication that transcends language, making complex issues more accessible and urgent to diverse audiences (Miles, 2010).

2. Eco-Art and Environmental Activism:

Beyond awareness, art has also become a tool for environmental activism. Eco-artists often use recycled materials, sustainable processes, and conceptual frameworks that critique destructive human behaviours (Weintraub, 2012). The movement can be traced back to the 1960s but has gained traction in the 21st century with artists such as Chris Jordan, who documents the massive scale of waste and consumption in his photographic series *Running the Numbers* (Jordan, 2014).

Eco-art practices are increasingly intertwined with environmental action—whether through protest, installations in public spaces, or collaborations with local communities to directly address ecological issues (Demos, 2016). This kind of work invites the public to not only witness environmental destruction but also engage with the possibilities of remediation.

Oblivion-Our future is disappearing"- Melting ice sculpture- Seoul-South Korea. 2018

The Arctic glaciers are melting due to global change and every country in this world are suffering directly or indirectly. This campaign using installation art of a mother who is not melting but a child which melts way with time. The child represents the future of our earth. This campaign was executed on July 31, 2018 and was broadcasted through a major south Korean news channel, thus creating huge awareness about this issue. It generated over 7 million views on social media.

3. Sustainability in the Artistic Process and Material Choices:

While sustainability in the final product of art is critical, the materials and processes used in the making of art are equally important. Many traditional art-making practices, particularly in sculpture and printmaking, can have significant environmental impacts (Levin, 2006).

In sculpture, materials like resin, fiberglass, cement, and stone contribute to pollution. Resins and fiberglass generate toxic fumes, while stone carving produces debris that harms ecosystems (Rosenthal, 2017). Similarly, traditional printmaking involves harmful chemicals such as solvents, inks, and fixatives that contaminate water sources (Krefting, 2018).

Sustainable approaches like chlorophyll printing, anthotype printing, and lumen printing are gaining traction (Scholz, 2020). These eco-friendly methods utilize natural materials and light exposure, avoiding toxic chemicals.

Some Eco-friendly Printing Techniques:

1. **Chlorophyll Printing:** Pluck a fresh, chlorophyll-rich leaf, place a positive print on an OHP or acetate sheet over it, and leave it outside for a day. No chemicals are needed, but results may vary with different leaves. This technique works well on banana leaves (Scott, 2015).

2. **Anthotype Printing:** Make a natural dye from fruits, vegetables, or flowers. Mix in a spoon of isopropyl alcohol and apply it to a thick watercolour sheet for even coating and faster drying. Place a positive print on an OHP or acetate sheet over the paper, secure it, and leave it in the sun for a day, checking hourly. No rinsing is needed once the print is ready (Scholz, 2020).

3. **Lumen Printing:** In the dark, take expired photo paper and place flowers or translucent leaves on it. Crush them with an acrylic or glass sheet, securing the sides. Expose for 2-3 minutes until the colour changes, then store the print in a book or dark space (Krefting, 2018).

4. The Role of Art in Shaping Sustainable Futures:

Artists are envisioning what a sustainable future could look like. Groups like Superflex explore innovative ideas about urban planning, renewable energy, and sustainable farming (Demos, 2016). These artistic projects often involve collaborations with scientists, engineers, and community members to create tangible models of future sustainability.

Art allows us to ask important questions: What does a truly sustainable society look like? How can art help us imagine futures where environmental degradation has been reversed? These utopian visions provide the creativity needed to address global challenges (Kagan, 2011).

5. The Emotional Power of Art in Environmental Conversations:

While facts and figures play a crucial role in discussions of sustainability, art possesses a unique emotional power that can connect with audiences on a deeper, more personal level (Gablik, 1991). The

beauty and fragility of the natural world are presented in ways that speak to our hearts and compel us to take action.

For instance, the *Oblivation- Our Future is Disappearing* sculpture in Seoul depicts a mother and child, where the child is melting away. The text reads: "Global Warming - Our Future is Disappearing," drawing immediate public attention (Rosenthal, 2017).

Conclusion:

As we face the challenges of the 21st century, it is clear that sustainability must become a cornerstone of human practice. Art plays a crucial role in this global movement. By integrating sustainability into artistic expression, we can communicate urgency, critique destructive practices, and imagine alternative futures. As artists continue to explore innovative, eco-conscious practices, they help guide us toward a future where creativity and sustainability coexist.

References:

1. Anderson, T., &Guyas, A. S. (2012). "Earth Education, Art Education, and Ecological Literacy." *Studies in Art Education, 53*(3), 223-236.
2. Bishop, C. (2005). *Installation Art: A Critical History*. Tate Publishing.
3. Demos, T. J. (2016). *Decolonizing Nature: Contemporary Art and the Politics of Ecology*. MIT Press.
4. Gablik, S. (1991). *The Reenchantment of Art*. Thames & Hudson.
5. Jordan, C. (2014). *Running the Numbers: An American Self-Portrait*. Prestel.
6. Kagan, S. (2011). *Art and Sustainability: Connecting Patterns for a Culture of Complexity*. Transcript.
7. Krefting, J. (2018). "Eco-Friendly Printmaking Techniques." *Printmaking Today, 27*(2), 45-51.
8. Levin, G. (2006). *Art as Experience: Environmentally Conscious Artistic Practices*. Oxford University Press.
9. Miles, M. (2010). *Eco-Aesthetics: Art, Literature, and Architecture in a Period of Climate Change*. Bloomsbury.
10. Rosenthal, M. (2017). *Climate Art: Expressions of a Warming World*. Routledge.
11. Scholz, M. (2020). *Eco-Printmaking Techniques*. Greenleaf Publishing.
12. Weintraub, L. (2012). *To Life! Eco Art in Pursuit of a Sustainable Planet*. University of California Press.

"A Conceptual study on Green banking as a sustainable financial system and Future Development opportunities"

Kusuma K. S.
Assistant Professor, Department of Commerce, University Constituent College, Bengaluru North University, Lingarajapura, Bengaluru, India
Ranjitha N.
Assistant Professor, Department of Commerce, East Point College of Higher Education, Bengaluru, India
Chandana B. R.
Assistant Professor, Department of Commerce, East Point College of Higher Education, Bengaluru, India

Abstract*:*
Green banking is new concept in financial world which promoting environmentally friendly practices and reducing carbon footprint from banking activities. Green banking is like a normal banking, which takes into all the social and ecological factors with an intention to protect the environment and conserve natural resources. Banks adopting and implementing green banking is proactive idea that would enable eco-friendly business practices which would benefit our future generations. Using online banking instead of branch banking. have emerged as critical components of sustainable development, addressing climate change, resource conservation, and responsible economic growth. It creates awareness to businesspeople about environmental and social responsibility enabling them to do an environmentally friendly business practice. Green banking includes sustainable banking, ethical banking, green mortgage, green loan, green credit cards, savings account, checking accounts, money market accounts, mobile banking and online banking.
Key Words: Green Banking, Sustainable banking, ethical banking.

Introduction

"Green" word suggests environmental concerns. As global economies strive to mitigate climate change and transition toward sustainable development, green finance and banking have gained prominence. Green banking is like a normal banking, which considers all the social and environmental or ecological factors with an aim to protect the environment and conserve natural resources. It is called as ethical banking or sustainable bank. Green finance encompasses financial products and services that support environmental sustainability, including green bonds, sustainable investments, and eco-friendly banking practices. Natural resources conservation is also one of the underlying principles in a bank while assessing capital and loans to industrial sector.

Green Loans: lending loans to a project or business that are environmentally sustainable, such as wing energy, solar panels, geothermal heating etc.

Green Mortgages: green mortgages are to make energy-efficient homes more affordable and to reduce the environmental impact of housing by lowering energy consumption and promoting sustainable living.

Green Credit Cards: allows cardholders to earn rewards which can be redeemed for contributions to Eco friendly contributions.

Green Saving Accounts: banks contribute certain portion of savings as donations. Customers opt to conduct banking activities online.

Mobile banking and online banking: These new age banking forms provides features such as account balance checking, fund transfers, bill payments, and mobile check deposits.

Green Banking initiatives in India

a. Th GOI has issued guidelines to banks on green initiatives.
b. To increase use of electronic payment
c. To increase us of Core banking system
d. Offer centralized payment system

e. Increase use of Video conferencing.

Review of Literature

S. Chandrasekaran1, M. Narayanan, (2024), "Green Banking Initiatives in the Indian Banking Sector: A Study on the Digital Transformation of Banking Services, presents The banking industry's shift towards green practices is not merely a corporate social responsibility but a strategic move towards long term viability.

A Swasthika(2023),"Green Initiatives by Indian Banks" adopting Green Banking approach in becoming environment friendly in addition to that of benefits like contributing towards the environment, enhancing reputation of the bank, reduction the use of carbon etc. it is necessary to understand the duties towards the environment as well as to the society to compete and servicing in the world-wide market.

P.Das (2022), "Case Studies on Green Banking Implementation: Lessons from Indian Banks", the presents case studies of Indian banks that have successfully implemented green banking initiatives, offering practical insights into strategies, challenges, and outcomes of sustainable banking practices.

Green Banking in India: A Study of Various Strategies Adopt by Banks for Sustainable Development

G.**Nandini Prabhu(2021**) " GREEN BANKING PRACTICES– A Case Study on Indian Green Banking System", This study also focus on Green Banking activities adopted by private and public sector banks in India for environmental sustainability.

Jayanta Kumar Bihari(2020), "GREEN BANKING PRACTICES IN INDIA: A CASE STUDY OF STATE BANK OF INDIA", The main objective of this paper is to study how the Indian banking sector leader i.e., STATE BANK OF INDIA responding to environmental changes and to provide an overview of its action in view of green banking adoption, awareness, drivers, challenges and gaps etc.

R. Kapoor (2019), "Digital Transformation in the Banking Sector: A Review", the review focuses on the

digital transformation trends within the banking sector, emphasizing the adoption of emerging technologies and their impact on operational efficiency and customer experience.

A. Sharma, (2018), "Green Banking Practices in Indian Banks: An Overview", this study provides a comprehensive overview of green banking practices in Indian financial institutions, offering insights into the evolution of sustainable banking initiatives and the regulatory landscape.

Dipika(2015) Green Banking in India: "A Study of Various Strategies Adopt by Banks for Sustainable Development", This study also covers the recent developments are made by Indian banks for sustainable development and challenges faced by banks in implementation.

Objectives

- To study about green banking.
- To make customer aware of green banking
- To know the role of green finance in fostering sustainable development.
- To know the Green Banking Initiatives taken by various Indian banks.

Research Methodology

The study is intended to know impact of green banking towards sustainable development. The study design is Descriptive in nature. The overall study is conducted based on secondary data and all data collected from different sources like websites, newspapers, journals, Research papers.

Overview Of Green Banking

Green banking includes Sustainable development, ethical practices, social responsibility, reducing carbon footprints, changing habits of the society, adoption new technology and act as a roof for various socioeconomic and environmental dimensions through banking.

What normal banks can do to go Green?

i. Computerization of bank activities.
ii. Use of vegetable-based ink instead of oil-based ink for necessary printing.
iii. Undertake projects related to wetlands, forests, grasslands and natural habitats.
iv. Banks should develop green premises and use solar energy.

v. To initiate tree plantation, pollution check camps, maintenance parks.
vi. Reward and recognition for environment conscious financial institutions.

Banks adopted go green concept- Indus ind bank, SBI, ICICI Bank, IDBI Bank

Some of green banking projects and initiatives taken in India:

- **State Bank of India (SBI)**: SBI has launched several green banking initiatives, including financing renewable energy projects, promoting energy-efficient buildings, and supporting sustainable agriculture. They have also introduced green bonds to fund environmentally friendly projects.
- **Yes Bank**: Yes Bank has been a pioneer in green banking in India. They have issued green bonds to finance renewable energy projects and have supported various sustainability initiatives, including water conservation and waste management.
- **ICICI Bank**: ICICI Bank has implemented green banking practices by promoting digital banking to reduce paper usage, financing renewable energy projects, and supporting eco-friendly initiatives through their CSR programs.
- **HDFC Bank**: HDFC Bank has taken steps towards green banking by financing solar energy projects, promoting energy-efficient buildings, and supporting environmental conservation efforts through their CSR activities.
- **Axis Bank**: Axis Bank has introduced green banking initiatives such as financing renewable energy projects, promoting digital banking to reduce carbon footprint, and supporting sustainable development projects through their CSR programs.
- **IndusInd Bank**: IndusInd Bank has launched green banking initiatives, including financing renewable energy projects, promoting energy-efficient buildings, and supporting environmental conservation efforts through their CSR activities.

Future Development opportunities in green banking

a. To prioritize sustainable practices and investments.
b. To introduce more green finance products- green bonds, Eco-loans and sustainable investments opportunities.
c. To focus on renewable energy projects, sustainable agriculture and other green initiatives.
d. It offers green bonds, eco-loans Adopting eco-friendly practices like using natural energy, less paper usage and enhancing digital banking.
e. To educate customers about benefits of green banking through awareness campaigns, workshops and digital platforms.
f. Engage with customers who prioritize sustainability.
g. Offer products and services that align with their environmental sustainability.
h. To collaborate with fin-tech organizations to integrate green technologies and services.

Findings

a. Less paperwork leads to less cutting of trees.
b. Can attract environmentally conscious investors and borrowers.
c. Give more scope to digital banking and promoting online transactions.
d. Educate customers about green banking.
e. Promoting more of sustainable projects.
f. Interest of the loan is comparatively less with normal banks.
g. No regulations, circulars and policies related to green banking by RBI.
h. Creating new opportunities for innovation in financial market.

Suggestions

a. Need for education in green banking.
b. Creating awareness to businesspeople about environmental and social responsibility enabling them to do a environmental friendly business practices.
c. An additional agenda towards taking care of the Earth's environment/ habitats/resources.

d. Use green checking, savings accounts, green loans and mortgages, green credit cards, green money market accounts, remote deposit and online and mobile banking.
e. To provide support and incentives for banks to adopt green banking practices by giving tax benefits, subsidies and favorable regulations.
f. Invest in Research and development to explore new banking opportunities.

References

1. S. Chandrasekaran1 , M. Narayanan2(2022):- Green Banking Initiatives in the Indian Banking Sector: A Study on the Digital Transformation of Banking Services,Asian Journal of Management. 15(3): July - September, 2024, ISSN 0976-495X (Print) 2321-5763 (Online)
2. A Swasthika(2023),"Green Initiatives by Indian Banks" International Journal of Research Publication and Reviews, Vol 4, no 4, pp 5513-5518 April 2023.
3. Jayanta Kumar Bihari(2020), "GREEN BANKING PRACTICES IN INDIA: A CASE STUDY OF STATE BANK OF INDIA", International Journal of Advanced Research in Commerce, Management & Social Science (IJARCMSS) ISSN : 2581-7930, Impact Factor : 5.260, Volume 03, No. 02, April-June, 2020, pp 125-131
4. Dipika(2015) Green Banking in India: "A Study of Various Strategies Adopt by Banks for Sustainable Development",This study also covers the recent developments are made by Indian banks for sustainable development and challenges faced by banks in implementation. International Journal of Engineering Research & Technology (IJERT) ISSN: 2278-0181 Published by, www.ijert.org NCETEMS-2015 Conference Proceedings
5. G. Nandini Prabhu(2021) " GREEN BANKING PRACTICES– A Case Study on Indian Green Banking System",This study also focus on Green Banking activities adopted by private and public sector banks in India for environmental sustainability. International Journal of Research Publication and Reviews Journal homepage: www.ijrpr.com ISSN 2582-7421.
6. Conceptualizing Green Banking, presentation by Dr Deshmukh H V
7. https://www.researchgate.net/publication/305547284.
8. www.indianbanking.com
9. www.rbi.org.in
10. www.wikiepedia.com
11. www.sbi.co.in

Modern Library Automation and Librarian in India

Prof. Pradnya Ramesh Deore
Librarian
Arts, Commerce and Science College Malegaon, Malegaon City, Malegaon Dist. Nashik

Abstract:

In India, libraries have long served as the cornerstone of academic and public learning. With the advancement of technology and the Indian government's push towards digitalization, library automation has emerged as a transformative force. This paper examines the state of modern library automation in India and its implications for librarianship. The integration of open-source software like Koha, the National Digital Library of India (NDLI), and RFID technologies are reshaping library functions, particularly in academic institutions and government-sponsored libraries. The study highlights how Indian librarians are evolving from traditional custodians to digital information managers. It also investigates the gaps—such as digital infrastructure disparities, skill development issues, and budget limitations—that challenge the progress of library automation in many parts of India. The paper tests the hypothesis that automation significantly improves library efficiency and redefines the librarian's role in the Indian context, concluding with recommendations for scalable and inclusive implementation.

Keywords: Library Automation, Indian Libraries, Koha, NDLI, Librarian Roles, RFID, Digital Literacy, ILMS, UGC, Library Modernization

Introduction:

In the Indian landscape, libraries have transitioned from traditional book-lending institutions to technology-enabled knowledge centers. The rise of Digital India, initiatives by UGC, and developments like the National Digital Library of India (NDLI) have accelerated the adoption of library automation. Library automation involves the application of software and hardware solutions to manage cataloging, circulation, acquisitions, and public access. With increased digitization of academic content and e-governance initiatives, Indian libraries—especially in universities, colleges, and research institutions—are investing in automation to meet the growing demand for digital services. However, this transition is uneven, with rural and semi- urban libraries lagging due to infrastructure and funding issues. Librarians in India are increasingly required to master IT tools and adapt to changing roles. This paper explores how modern automation is changing the face of Indian librarianship, the challenges faced, and the potential for development through government support and training programs.

Concept of Library Automation:

Library automation refers to the use of technology, especially computers and software, to manage library operations efficiently. It involves automating tasks such as cataloging, circulation, acquisition, and serial control to reduce manual work and improve accuracy. Through automation, libraries can provide faster access to resources, streamline workflows, and enhance user experience. Integrated Library Management Systems (ILMS) are commonly used to support these functions. Automation also facilitates resource sharing among libraries and supports digital libraries, making it easier to manage electronic resources. Overall, library automation helps in saving time, reducing errors, and improving service delivery, enabling libraries to adapt to the growing demands of users in the digital age.

Objectives

- To review the progress of library automation in Indian academic and public libraries.
- To analyze the role of software like Koha and initiatives like NDLI in Indian libraries.
- To understand the transformation in librarians' duties in the context of digitalization.
- To identify infrastructural, financial, and human resource challenges in Indian libraries.
- To recommend policy and educational changes to support Indian librarians in adapting to

modern automation.

Progress of Library Automation in India

The concept of library automation in India has gained momentum since the 1990s, with growing internet access and government policies supporting digital education. Major universities like Delhi University, Jawaharlal Nehru University, and IITs have automated their libraries using Integrated Library Management Systems (ILMS) like Koha, SOUL (developed by INFLIBNET), and LibSys. The National Digital Library of India (NDLI), initiated by IIT Kharagpur, provides access to millions of e-resources, benefiting students and researchers nationwide. Public libraries under the Raja Ram Mohan Roy Library Foundation are also witnessing gradual modernization. However, many rural and government school libraries still operate manually due to budget limitations. State governments in Kerala, Tamil Nadu, and Karnataka have made commendable efforts to digitize libraries, showing regional variation in progress. Overall, while Indian library automation is advancing, it requires more equitable implementation, infrastructure investment, and digital literacy training to ensure nationwide modernization.

Role Transformation of Indian Librarians:

In the Indian context, librarians are witnessing a significant role shift due to automation. Traditionally regarded as record-keepers or book managers, modern Indian librarians now serve as digital curators, data analysts, and IT facilitators. With automation software like Koha or SOUL, librarians manage online catalogues, e-resources, and digital access systems. They assist users in navigating OPACs, digital archives, and NDLI platforms. In academic settings, librarians help integrate library services with Learning Management Systems (LMS) like Moodle. They also guide faculty and students in research using e-journals and citation tools. This transition requires librarians to be proficient in both library science and digital technologies. However, a significant challenge remains in skill development—many librarians, especially in small-town or government institutions, lack formal IT training. To meet this gap, workshops by INFLIBNET, UGC, and library science departments must become regular and inclusive. The Indian librarian's role is evolving, demanding adaptability, up-skilling, and innovation.

Benefits of Automation in Indian Libraries:

Library automation brings numerous benefits to Indian libraries. It reduces manual workload and improves the accuracy and speed of library services. Automated systems enable efficient cataloging, tracking, and circulation of books using barcode or RFID technologies. Through OPAC, users can search for books from anywhere, enhancing accessibility, especially during situations like the COVID-19 pandemic. Academic institutions benefit by integrating e- resources, enabling remote learning, and generating usage statistics. Library automation also allows better resource sharing among institutions via networks like DELNET and INFLIBNET. Digitization of local archives and rare documents helps preserve Indian cultural and literary heritage. Moreover, automation enables transparency in acquisition and budgeting. For students preparing for competitive exams or researchers needing global journals, automated access is a game-changer. In a diverse and populous country like India, where demand for education is growing rapidly, library automation plays a critical role in supporting digital literacy and educational equity.

Challenges Specific to Indian Libraries:

Despite its advantages, Indian libraries face numerous challenges in implementing automation. One major hurdle is inadequate funding, especially in government-run or rural libraries. Infrastructure issues such as lack of reliable internet connectivity, outdated hardware, and insufficient maintenance also affect performance. Many libraries still operate with manual systems due to administrative delays or lack of vision. Another issue is the shortage of trained staff. Many librarians in India come from traditional educational backgrounds with limited exposure to technology. The fear of redundancy and resistance to change also slow down automation. Language barriers, especially in regional libraries, hinder software usability and access to digital content. Additionally, cybersecurity threats pose a risk to user data and digital assets. Policy gaps and lack of a unified national framework for automation

further complicate progress. Bridging these challenges requires coordinated action from educational authorities, library associations, and government initiatives like the National Mission on Libraries.

Future of Library Automation in India:

The future of library automation in India lies in adopting advanced technologies like Artificial Intelligence (AI), Machine Learning, and cloud-based systems. AI-driven search engines, voice-assisted OPACs, and smart chatbots can enhance user engagement. Public and academic libraries should integrate with platforms like NDLI, Shodhganga, and e-ShodhSindhu for wider access to knowledge. Mobile-friendly library services and regional language interfaces will ensure inclusivity. Digitization of manuscripts and local literature using OCR (Optical Character Recognition) will preserve India's rich heritage. To support this future, Library and Information Science (LIS) curricula must be updated to include data science, digital archiving, and IT skills. Librarian training programs by INFLIBNET, UGC-HRDC, and RRRLF should be expanded and made mandatory. Government funding must focus on creating model digital libraries in each district. Automation is not just a technical upgrade but a leap toward democratizing knowledge. If implemented with vision, it can make Indian libraries global information powerhouses.

Conclusion

Modern library automation in India represents both a challenge and an opportunity. While urban academic libraries are rapidly embracing digital systems, many rural and public libraries still struggle with outdated infrastructure and limited resources. The role of librarians in India is undergoing a vital transformation—from passive custodians to active digital enablers. Automation significantly improves service delivery, user satisfaction, and operational efficiency, as confirmed by the present analysis. However, for India to realize the full potential of library automation, there must be greater investment in infrastructure, inclusive training, and policy reforms. Institutions must ensure that automation is not confined to elite campuses but extended to grassroots-level libraries. Only then can Indian libraries truly support the nation's vision of a digitally empowered knowledge society.

References:

1. Harinarayana, N.S., (1991). Concept of Library Automation. Herald of Library Science, 30, 174-183.
2. Kent, Allen., (1997).Encyclopedia of Library and Information Science. New York: Marcel Dekkar. 19
3. Kumar, P. S. G. (2004). Library Automation. B. R. Publishing Corporation. pp. 1–250.
4. Patil, S. K., & Pradhan, P. (2014). Use of Koha Open Source Software in an Indian Academic Library: 1134. pp. 1–10.
5. Singh, R. (2017). Role of Librarian in Digital Era. International Journal of Library and Information Studies, 7(2), 17–22.
6. Kimber, Richard.T., (1968). Automation in Libraries. Oxford: Pergamon Press. 64
7. Mulla, K. R., & Chandrashekara, M. (2009). A Study on the Effective Implementation of Automation in the Engineering College Libraries in Karnataka. DESIDOC Journal of Library & Information Technology, 29(2), 59–63.
8. Singh, K., & Maharana, B. (2024). Judicial Libraries in the Information Era: In the 21st Century, Role-Smart Law Librarians. Asian Research Journal of Arts & Social Sciences, 22(4), 81–87.
9. Saraswathi, P., Nambratha, G. R., & Giddaiah, D. (2012). Changing Roles of the Librarians in the Virtual/Digital Era. Journal of Information and Knowledge, 49(5), 495–500.
10. Singh, B. P. (2019). Digital Librarianship: A Changing Role of Librarians in the 21st Century. Presented at the Conference: Challenge to Change, REI, Bhopal. pp. 1–8

To Study on Impact of Digital Payment on Small Business in Area of Kalyan- Dombivali

Mrs. Dipika Bhalchandra Pitale
K.V.Pendharkar college of Arts, Science and Commerce (Autonomous), Dombivali (E)

Abstract

The widespread adoption of digital payment systems has transformed the landscape of small businesses, influencing their operations, growth, and customer engagement. This paper explores the impact of digital payment platforms on small businesses, highlighting both the opportunities and challenges they present. A survey of 100 small businesses was conducted to gather data. Digital payment systems, including mobile wallets, online banking, and contactless payments, have streamlined financial transactions, enhanced customer convenience, and broadened market access. These systems enable small businesses to reduce dependency on cash, improve operational efficiency, and offer customers diverse payment options, fostering loyalty and trust. The paper concludes that embracing digital payment systems is essential for small businesses to remain competitive in an increasingly digitized economy.

Key words: - Cyber security risks, Digital payment systems, contactless payments.

Introduction:

The digital revolution has brought significant changes to the global economy, with digital payment systems emerging as a key driver of transformation in commerce. For small businesses, these systems have become increasingly indispensable, enabling faster, secure, and more efficient transactions. Digital payment platforms, including mobile wallets, online banking, and point-of-sale systems, have not only simplified the payment process but also enhanced customer experience and expanded market reach.

In a world where consumers are shifting towards cashless transactions, small businesses are under pressure to adapt to this change. Digital payments allow them to cater to tech-savvy customers, reduce dependency on cash, and streamline their financial operations. Beyond convenience, these systems provide small business owners with access to data analytics, helping them understand consumer behavior and make informed strategic decisions.

However, the adoption of digital payment systems also comes with challenges. Transaction fees, cyber security concerns, and the need for technological infrastructure can pose barriers, especially for businesses in rural or underserved areas. Despite these challenges, the benefits of adopting digital payments far outweigh the drawbacks, offering small businesses opportunities for growth, improved efficiency, and financial inclusion. This paper examines the multifaceted impact of digital payment systems on small businesses, focusing on both the advantages and the challenges they face in embracing this technological shift.

Digital payment systems offer several benefits for small businesses, helping them streamline operations, improve customer experience, and boost revenue. Here are the key advantages:

1. Increased Sales and Convenience

Wider Payment Options: Accepting credit/debit cards, mobile wallets, and online payments caters to customer preferences and encourages purchases.

24/7 Availability: Online payments enable businesses to operate beyond regular hours, increasing potential revenue.

2. Improved Cash Flow

Payments are processed faster than traditional methods like checks, ensuring steady cash flow. Automated transactions reduce delays in receiving payments.

3. Cost Efficiency

Reduces costs associated with handling, storing, and depositing cash. Eliminates the need for expensive point-of-sale terminals with mobile payment solutions.

4. Enhanced Customer Experience

Quick and seamless checkout processes improve satisfaction. Digital receipts provide customers with transaction records, reducing disputes.

5. Better Security

Digital payments reduce the risk of theft and fraud associated with cash handling. Many systems come with advanced encryption and fraud detection tools.

6. Simplified Record Keeping

Digital systems automatically record transactions, making it easier to track sales and expenses. Simplifies tax preparation and financial reporting.

7**. Broader Market Reach**

Enables e-commerce capabilities, allowing businesses to reach customers beyond their local area. Integration with social media platforms can drive online sales.

8**. Increased Customer Loyalty**

Many systems allow businesses to offer rewards, discounts, or loyalty programs directly through the platform.

9. Adaptability to Market Trends

Keeps businesses competitive as customers increasingly prefer cashless transactions.

Future-proofs operations by adopting digital tools early.

Impact

The impact of digital payment systems on small businesses can be transformative, affecting various aspects of their operations, customer relationships, and overall growth. Here's a detailed breakdown of the impact:

1. Improved Financial Efficiency

Faster Transactions: Digital payments speed up the buying process, improving cash flow and ensuring timely payments.

Reduced Administrative Costs: Automated records simplify bookkeeping and minimize time spent on manual invoicing and reconciliation.

2**. Increased Revenue Opportunities**

Broader Market Access: By enabling online and mobile payment options, small businesses can reach customers beyond their local market.

Impulse Buying: Customers are more likely to make purchases when digital payment options are readily available.

3. Enhanced Customer Experience

Convenience: Offering multiple payment methods (e.g., cards, mobile wallets, online transfers) caters to diverse customer preferences.

Trust and Modernity: Accepting digital payments signals professionalism and builds trust with tech-savvy customers.

4**. Competitive Edge**

Small businesses adopting digital payments can compete more effectively with larger enterprises and e-commerce platforms. Staying current with payment technology trends keeps the business relevant in a rapidly digitizing economy.

5. Data-Driven Insights

Customer Analytics: Digital payment platforms often provide insights into customer behaviors, such as spending patterns and preferences.

Informed Decision-Making: These insights help businesses tailor marketing strategies and inventory management.

6**. Increased Security**

Digital payment systems reduce the risks of theft and fraud associated with cash handling.

Many platforms include encryption, fraud detection, and two-factor authentication for added security.

7**. Operational Challenges**

Setup and Learning Curve: Transitioning to digital payments may involve initial costs and time investment for setup and training. Transaction Fees: Payment processors often charge fees, which can impact profit margins.

8**. Regulatory and Compliance** Requirements

Businesses must ensure compliance with data privacy regulations and payment security standards (e.g., PCI DSS).

9**. Long-Term Growth**

Digital payment adoption positions small businesses for sustainable growth by attracting modern consumers and enabling scalability.

Challenges of Adopting a Digital Payment System.

1**. Transaction Fees**

Impact: Many digital payment systems charge transaction fees, which can eat into profit margins for small businesses with thin margins.

Solution: Compare providers to choose one with lower fees or fee structures that align with your sales volume.

2**. Technical Challenges**

Impact: Implementing digital payment systems may require a reliable internet connection, hardware like card readers, or integration with existing POS systems.

Solution: Work with vendors that offer user-friendly systems, training, and reliable customer support.

3. Security Concerns

Impact: Small businesses may be more vulnerable to cyber-attacks and data breaches, especially if security measures are not properly implemented.

Solution: Use PCI DSS-compliant systems and invest in staff training on recognizing and mitigating cyber security threats.

4**. Resistance to Change**

Impact: Staff and customers who are accustomed to traditional payment methods may be hesitant to adopt digital systems.

Solution: Educate staff and customers about the benefits of digital payments and offer support during the transition.

5**. Regulatory Compliance**

Impact: Staying compliant with data privacy laws (e.g., GDPR, PCI DSS) and tax reporting requirements can be complex.

Solution: Partner with payment processors that handle compliance requirements and stay updated on relevant regulations.

6**. Dependence on Technology**

Impact: System outages or technical issues can disrupt payment processes, affecting customer experience.

Solution: Have backup payment methods (e.g., cash or manual card processing) and choose reliable payment providers with robust uptime guarantees.

Tips for Successfully Adopting Digital Payment Systems

1. Choose the Right Provider

Research payment platforms that cater specifically to small businesses, such as Square, PayPal, or Stripe. Look for features like low fees, mobile payment support, and robust customer support.

2**. Start Small and Scale Gradually**

Begin with a single payment method, such as card payments or a popular mobile wallet.

As adoption grows, expand to include additional payment options.

3. Focus on Customer Education

Clearly communicate digital payment options to customers through signage, your website, or social media. Offer incentives like discounts for using digital payments to encourage adoption.

4. Train Employees

Ensure staff are comfortable using the new system and can assist customers during transactions. Provide troubleshooting tips and regular updates on new features.

5. Monitor Performance

Use analytics tools provided by the payment platform to track sales, identify trends, and make informed decisions.

Regularly evaluate the system's effectiveness and make improvements based on feedback.

6. Prioritize Security

Use multi-factor authentication and encryption for all digital transactions.

Regularly update software to protect against security vulnerability.

Review of literature:

CGAP (2015) - Digital Financial Inclusion:

This paper discusses how digital financial services, when implemented responsibly, can enhance the well-being of individuals and businesses. It highlights the role of digital platforms in providing easy access to financial resources, helping users manage funds through their bank accounts, which is especially important for financial transactions. The responsible use of these platforms can help in the growth and inclusion of individuals and businesses in the digital economy.

Dr. G. Vincent (2016) - Performance of E-Wallet:

Dr. G. Vincent's work focuses on the transition from traditional payment methods (debit/credit cards) to digital wallets (e-wallets). The paper discusses how e-wallets are replacing conventional payment systems, providing an alternative for transactions. It explores the e-price system and sheds light on the technology and benefits of using e-wallets for digital payments, possibly making financial transactions more accessible, efficient, and secure.

Ligon et al. (2019)

Conducted a study that examined the obstacles preventing small-scale merchants in Jaipur, India, from adopting digital payments. The results showed that adoption rates were low, not due to infrastructure or technological challenges, but because of demand-side issues. Merchants indicated that customers preferred cash transactions, and the digital payment records could result in higher tax liabilities. This research offers valuable insight into why, despite the availability of infrastructure, digital payment systems are still underused in certain areas. It underscores the socio-economic and cultural factors that policymakers need to address when promoting digital payment adoption among small businesses.

Tang et al. (2021)

Investigated the impact of financial innovation and digital payment platforms on business success. Their study, which focused on the WeChat payment system in China, highlighted that factors such as service quality, security, and ease of use were crucial in influencing customer adoption of digital payment services. Using a quantitative approach, the research examined how trust and perceived security on a platform could affect customer behavior and, consequently, the success of small businesses utilizing these platforms. The study emphasized that the adoption of digital payments by businesses largely depended on customers' willingness to adopt the technology, aligning with the findings of Ligon et al. (2019).

Sa'diyah and Soegoto (2021)

Explored the connection between perceived security and trust in encouraging digital payment adoption among SMEs in Indonesia. Their research revealed that businesses with greater confidence in the security features of digital payment platforms were more inclined to adopt them. This implies that, in addition to technological challenges, psychological factors such as trust and perceived risks are key determinants in whether businesses choose to embrace digital payment solutions.

Scope of study

1. Geographical Scope:

- Location: The study will focus on small businesses located in Kalyan and Dombivali, which are part of the Thane district in Maharashtra, India.
- Area Characteristics: The region includes urban and semi-urban areas with varying levels of digital payment adoption.

2. Business Scope:

- Target Businesses: The study will focus on small businesses, including retail stores, local shops, service providers, and small-scale manufacturers.
- Business Size: The definition of small businesses in this context will be based on revenue, number of employees, or other relevant criteria set by local authorities or industry standards.
- Digital Payment Systems: The scope will also include businesses that have adopted various forms of digital payments, such as:
  - Mobile wallets (e.g., Paytm, Google Pay)
  - UPI (Unified Payments Interface)
  - POS (Point of Sale) systems
  - Internet banking and digital banking options

3. Impact Areas:

The study will assess the impact of digital payments on several dimensions of small businesses:

- Revenue: The effect on sales and revenue generation due to the adoption of digital payments.
- Customer Base: How digital payments have influenced the customer reach and acquisition for small businesses.

Limitations:

- Sample Size: The study might not cover all small businesses in Kalyan and Dombivali, so the findings may be based on a representative sample.
- Technology Barriers: Some businesses may not have adopted digital payments or may use outdated systems, which could limit the scope of the study.
- External Factors: Economic fluctuations, local regulations, and market trends may also affect the study's findings.

Research Methodology

Objectives of Research:

1. To Analyze Financial Efficiency
2. To Evaluate Revenue Growth
3. To Understand Customer Behavior.
4. To identify how adopting digital payments positions small businesses against competitors
5. To investigate the difficulties small businesses face in adopting and managing digital payment systems.

Statement of the Problem:

The introduction and rapid adoption of digital payment systems have transformed the business landscape in the Kalyan-Dombivali area. While these systems offer numerous benefits, such as convenience, speed, and transparency, they also present challenges, particularly for small businesses. Small business owners in the region often face issues such as inadequate digital literacy, resistance to technology adoption, high transaction fees, and unreliable internet connectivity. Furthermore, customers' preference for cash payments in certain segments creates a gap in the transition to digital platforms. These challenges may lead to a slower adoption of digital payments and hinder the growth potential of small businesses.

This study seeks to examine the specific impacts of digital payment systems on small businesses in Kalyan-Dombivali, addressing the benefits, challenges, and long-term implications for financial inclusion and business sustainability.

Sampling:

Data Collection

Primary Data:

Surveys and Interviews: To gather insights from small business owners, employees, and customers.

Secondary Data: Analysis of financial reports, business performance records, and existing literature on digital payments in small businesses.

Technique and Tools

Online Surveys (Google Forms)

Statistical Tools and Techniques:

- **Descriptive Statistics (e.g., Mean, Median, Mode):**
  - Use these to summarize and understand key data points such as the number of businesses adopting digital payments, the average increase in sales, or customer satisfaction levels.
- **Inferential Statistics:**
  - T-tests/Chi-square tests can be used to compare differences in business performance before and after digital payment adoption.
  - Correlation Analysis: To analyze the relationship between the level of digital payment adoption and business performance metrics (e.g., sales, customer reach, etc.).

Data Analysis and Interpretation

Demographic Factors:

Sr. No	Factors	Category	No of Respondents	Percentage(%)
1	Age	30-40	30	30
		40-50	50	50
		50-60	20	20
		60 above	0	0
2	Types of Respondent	Grocery Shop	15	15
		Vegetable Shop	30	30
		Stationary Shop	15	15
		Tailoring Shop	30	30
		Bakery	10	10
3	Education qualification	Illiterate	10	10
		School Level	15	15
		Diploma	5	5
		Graduate	70	70
4	Years of experience	Less than 1 year	20	20
		1-5 years	50	50
		6-10 years	15	15
		More than 10	15	15
5	Monthly Income	10000-20000	40	40

		20,000-30,000	20	20
		30,000-40,000	30	30
		50,000 Above	10	10

Sources: Primary Data

The above table depicts that 30% of them are between age group 30-40 years.30% of the respondents are belong to vegetable shops, 10% of them having their educational qualification in Illiterate, 15% of the respondents are having an experience of 6-10 years of experience and 30% of them have their monthly income between 30,000 - 40,000.

Table 2
Frequency of using payments

Factors	Category	No of Respondents	Percentage (%)
Frequency of using digital payments	Rarely	10	10
	Frequently	70	70
	Occasionally	0	0
	always	20	20

The above table describes that 70% of the customers use digital payments frequently. 20% of the customers use digital payments always, 0% of them use digital payments occasionally and 10% of them use digital payments very rarely.

Table 3-Preferred digital payment modes

Factors	Category	No of respondents	Percentage
Digital Payment modes	Net Banking	20	20
	UPI	50	50
	Mobile wallet	10	10
	Debit /Credit Card	0	0
	QR Code payments	20	20
	Total	100	100

The table shows that 50% of the respondents use UPI, 20% of them use Net banking, 20% of them use QR Code Payments, 10% of them use Mobile Wallet, and 0% of them use Debit/Credit Cards.

CHI-SQUARE TEST

Relationship between Age and modes of digital payment

AGE:

Ho: There is no significant relationship between age and modes of digital payment system.

H1: There is a significant relationship between age and modes of digital payment system.

Table 4

Age	Net banking	UPI	Mobile Wallet	Debit/Credit card	QR code	Total

30-40	**5**	**10**	**6**	**0**	**9**	**30**
40-50	**8**	**30**	**2**	**0**	**10**	**50**
50-60	**7**	**10**	**2**	**0**	**1**	**20**
60 above	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**
Total	**20**	**50**	**10**	**0**	**20**	**100**

Age and Mode of digital payment system.

Term	DF	P-Value	S/NS	Remarks
Pearsons chi-square	**6**	**0.0293**	**Significant**	**There is a significant relationship between age and mode of digital payment. Payment at α = 0.05**

Since the p-value is less than 0.05, we **reject** the null hypothesis, which likely states that there is no relationship between age and mode of digital payment. The data provides sufficient evidence to conclude that there is a significant relationship between age and mode of digital payment.

Findings

- Most (50%) of them are between the age group 40-50 years.
- Majority (70%) of them have their education qualification in Graduate.
- 30% of the respondents run Vegetable shops and Tailoring shops.
- Majority 15% of respondents having an experience 6-10 Years and more than 10 years.
- Majority 40% of them have their monthly income between 10,000-20,000.
- 70% of the customers use digital payment frequently.
- Among the 50% respondents use UPI.

Conclusion

Digital payment adoption has provided small businesses with the ability to offer more convenient payment options for customers. This has significantly expanded their customer base, as many consumers now prefer cashless transactions for their ease and safety. Businesses that have adopted digital payments have also observed an increase in the frequency of customer visits and repeat business, as cashless options facilitate quicker and more seamless transactions. The integration of digital payment systems has streamlined the operational processes of small businesses. For example, businesses with digital payment systems experienced reduced time spent handling cash and improved inventory management. Digital transactions provide a clearer and more accurate record of sales, which has improved accounting and financial tracking for business owners.

While businesses experienced several benefits, there were also associated costs, such as transaction fees and the initial setup costs for digital payment infrastructure (e.g., Point of Sale devices or mobile wallet subscriptions). However, these costs are often outweighed by the increased revenue and operational savings in the long term, making digital payments a cost-effective solution for many businesses. Despite the benefits, some businesses face challenges in adopting digital payments.

Reference:-

1. Neti S,Venkat P, kumari D, V. mani Gayatri, Yasmin Sk.(2024).Impact of digital payment on Small and Medium enterprises.(SMEs). Journal of emerging Technologies and innovative Research (JETIR).https://www.jetir.org/papers/JETIR2410533.pdf

2. Dr. V. T, Elizabeth. J. A.(2024). A study on Impact of Digital payment on small Traders in TirupurCity. International Journal of creative Research Thoughts. https://ijcrt.org/papers/IJCRT2406379.pdf
3. Phatak N.(2023), Impact of Digital Payment Adoption on Small Business In India : A Comprehensive Survey.
4. K. S. (2022),Evaluating the impact of Digital Payment Adoption on small Businesses: A Case Study Approach. Journal of Emerging Technologies and innovative Research,Volume9, Issue 8, https://www.jetir.org/papers/JETIR2208632.pdf
5. Dutta M., Laskar S, Dr. Laskar. H. R(2024), Effects of Digital Payment system on Small Retail Business outlets in Silchar town.International Journal of creative Research Thoughts.https://www.ijcrt.org/papers/IJCRT24A5471.pdf
6. Dr. K. Sowmya, Dr. Hebbar C. K (2021),Imact of Digital Payment on Retail shop-With Reference to Mangaore City”

"A Study of Green HRM Practices in Manufacturing Organizations in India"

Dr. B. B. Rajemane
Assistant Professor and HOD, Department of Commerce
Vaishnavi Mahavidyalaya, Wadwani, Dist. Beed (MS) India.

Abstract:

The paper identifies critical challenges to the implementation of Green HRM practices, including employee resistance, high costs, and lack of policy support. It evaluates the impact of these obstacles on organizational sustainability and provides actionable strategies to overcome them. Through a combination of qualitative and quantitative research methods, the study highlights the importance of aligning HR policies with sustainability goals. Green Human Resource Management (Green HRM) integrates environmental principles into HR practices to foster sustainability within organizations. This study focuses on manufacturing organizations, which play a significant role in environmental stewardship due to their substantial ecological footprint. Recommendations include developing comprehensive green policies, engaging employees through training, leveraging technology, and fostering industry collaboration. The findings emphasize the necessity of a proactive approach to integrate Green HRM into the manufacturing sector, paving the way for enhanced sustainability and competitive advantage.

Keywords: *Green HRM, Manufacturing Organizations, Environmental Practices,*

Introduction

Green Human Resource Management (Green HRM) has emerged as a crucial organizational strategy for promoting sustainability in the workplace. It involves integrating environmental objectives into HR policies, processes, and practices to cultivate an eco-conscious workforce. For manufacturing organizations, which contribute significantly to environmental degradation, the adoption of Green HRM is both a responsibility and an opportunity to mitigate ecological impacts. The manufacturing sector's operations, characterized by energy-intensive processes and resource utilization, have heightened the urgency of adopting sustainable practices. As global environmental concerns intensify, regulatory frameworks and market dynamics are compelling organizations to align their operations with sustainability goals. In this context, Green HRM practices can serve as a bridge between organizational performance and environmental stewardship. Despite its potential, the implementation of Green HRM in manufacturing organizations is fraught with challenges. Key obstacles include a lack of awareness and expertise among employees, resistance to change, and the financial implications of green initiatives. Furthermore, insufficient governmental policies and support exacerbate the difficulty of integrating these practices into traditional HR frameworks.

This paper aims to explore the critical issues and challenges in implementing Green HRM practices in manufacturing organizations. It seeks to understand how these challenges affect organizational sustainability and propose actionable strategies to address them. By examining the intersection of HRM and environmental management, the study contributes to the growing body of knowledge on sustainable business practices. The structure of the paper includes an analysis of the conceptual framework of Green HRM, a review of existing literature, and an exploration of case studies in the manufacturing sector. Through a combination of primary and secondary research, the study highlights the importance of employee engagement, technological innovation, and strategic collaboration in overcoming barriers to Green HRM implementation. By addressing the gaps in current practices, this paper aspires to provide a roadmap for manufacturing organizations to embrace Green HRM. It underscores the need for proactive measures to foster a culture of sustainability, ultimately contributing to environmental preservation and organizational resilience in a competitive world.

Objectives of the Study

1. To know the concept of Green HRM in manufacturing organizations.

2. To assess the issues and challenges in implementing Green HRM practices.
3. To evaluate the impact of issues and challenges in implementing of Green HRM practices.

Review of Literature

The literature on Green Human Resource Management (Green HRM) reveals its critical role in promoting sustainable practices within organizations. This section synthesizes key studies and theoretical perspectives to establish the groundwork for this research.

Jabbour and Santos (2008) recommend the integration of green criteria into performance management systems to incentivize eco-friendly behaviors. Similarly, *Zoogah (2011)* emphasizes the role of cognitive and social factors in shaping green HR behaviors, suggesting that employees' environmental attitudes can significantly influence organizational sustainability. Studies highlight the relevance of Green HRM in manufacturing due to its high environmental impact. *Jabbour (2011)* provides empirical evidence from Brazilian manufacturing firms, demonstrating that Green HRM practices, such as eco-friendly training and green job design, enhance both environmental and operational performance. Implementing Green HRM in manufacturing is not without challenges. *Renwick, Redman, and Maguire (2013)* define Green HRM as the integration of environmental management into HR practices, including recruitment, training, performance appraisal, and compensation. The authors argue that Green HRM can motivate employees to adopt environmentally sustainable behaviors, aligning personal and organizational goals. Additionally, note that aligning green initiatives with organizational strategies requires significant investment in technology and training. Research also offers insights into overcoming these challenges. Furthermore, highlight the role of green teams and cross-functional collaboration in fostering a culture of sustainability. *Ahmad (2015)* identifies barriers such as financial constraints, lack of management commitment, and inadequate training. He suggests adopting a participatory approach by involving employees in decision-making processes related to sustainability. These findings are corroborated by Dumont, *Shen, and Deng (2017),* who discuss the cultural and structural resistance within organizations. While the literature provides valuable evolutions, gaps remain regarding the contextual factors affecting Green HRM in developing economies. This study look for to address these gaps by focusing on manufacturing organizations in India, where economic and regulatory challenges pose unique obstacles to sustainability initiatives.

Research Methodology

The present study used a secondary data-based approach to explore the challenges and best practices in implementing Green HRM in manufacturing organizations. Data sources include academic journals, industry reports, government publications, and case studies, ensuring a comprehensive analysis of the subject matter.

Discussion

The absence of adequate training and awareness programs remains a significant obstacle to the successful adoption of Green HRM practices. Employees often lack the necessary knowledge and skills to implement eco-friendly practices effectively. Without comprehensive training, they may view green initiatives as additional burdens rather than integral to organizational objectives. This challenge is particularly acute in manufacturing organizations, where the workforce is often diverse and includes varying levels of educational backgrounds. Implementing Green HRM practices requires substantial upfront investments in infrastructure, technology, and training. Manufacturing organizations often face financial constraints, making it challenging to allocate resources to green initiatives. The perception of high costs, combined with uncertain returns, deters organizations from pursuing comprehensive sustainability strategies. Organizational culture significantly influences the adoption of Green HRM practices. Resistance to change among employees and management can hinder progress. This resistance often stems from a lack of understanding of the long-term benefits of sustainability and a preference for traditional operational methods. The absence of robust governmental policies and incentives for green practices further complicates the implementation of Green HRM. While regulations exist, they are often inadequate or poorly enforced, leaving organizations without the

necessary support to transition to sustainable practices. The implementation of Green Human Resource Management (Green HRM) practices presents several challenges for organizations, particularly in the Manufacturing (Large), IT, and BPO sectors. These challenges primarily arise from a lack of awareness, insufficient resources, and resistance to change within organizations.

Firstly, one of the major issues is the lack of awareness and understanding of Green HRM practices among employees and management. Many organizations are still in the early stages of adopting environmentally sustainable practices, and there is limited knowledge about how HR functions can align with green initiatives. This lack of awareness can hinder the implementation of Green HRM practices as employees may not fully comprehend their roles or the long-term benefits of environmental sustainability. Secondly, resource constraints present a significant challenge. Implementing Green HRM practices requires substantial investment in training programs, technology, and infrastructure. Small and medium-sized organizations, especially in the manufacturing sector, may struggle to allocate resources to these initiatives, which could result in poor implementation or even abandonment of the practices altogether. Additionally, organizations may face difficulties in measuring the environmental impact of HR activities, which further complicates the process of effective implementation.

Another major challenge is resistance to change. Employees and management often have established routines and may resist adopting new practices, particularly those that require changes to traditional HR processes. In organizations where the primary focus is on short-term goals and profitability, the integration of Green HRM may be perceived as an unnecessary or time-consuming effort. This resistance can impede the successful adoption of green practices within the organization. Lastly, inadequate policy frameworks and the lack of regulatory support are also significant barriers. In many regions, there are limited laws or regulations that mandate the adoption of sustainable practices in HR management. Without clear legal incentives or support from policymakers, organizations may not prioritize the integration of Green HRM practices, resulting in slower or ineffective implementation.

The challenges outlined above often lead to suboptimal use of resources, including energy, water and raw materials. Inefficiencies not only increase operational costs but also exacerbate environmental degradation. Manufacturing organizations that fail to overcome these challenges struggle to meet their sustainability goals. This shortfall can result in regulatory penalties, reputational damage, and missed opportunities in the market for green products. When organizations are unable to implement Green HRM effectively, stakeholders, including customers and investors, may view their sustainability claims as superficial or "green washing." This perception can undermine trust and affect the organization's competitive position.

Best Practices in Green HRM

Green Human Resource Management (Green HRM) practices are essential for organizations aiming to integrate sustainability into their operations and culture. Some of the best practices in Green HRM focus on enhancing environmental awareness, fostering sustainable behaviors, and aligning HR functions with green goals. One of the best practices in Green HRM is environmental training and development**.** Organizations can provide training programs that educate employees about sustainable practices, energy conservation, waste reduction, and the importance of environmental responsibility. Such initiatives help employees understand their role in contributing to the organization's green goals and encourage eco-friendly behaviors both at the workplace and in their personal lives.

Another key practice is green recruitment and selection**.** Organizations can prioritize environmental sustainability when hiring new employees by looking for candidates who have a demonstrated commitment to sustainability, such as experience in green initiatives or a passion for environmental conservation. This ensures that the workforce is aligned with the organization's green objectives from the outset. Employee involvement in sustainability initiatives is also crucial. Encouraging employees to participate in green initiatives, such as creating sustainability committees, engaging in recycling programs, or developing new ideas for eco-friendly practices, can foster a sense

of ownership and responsibility. This participative approach ensures that employees are actively involved in the organization's green efforts, leading to greater commitment to sustainable practices.

Furthermore, green performance management involves incorporating sustainability criteria into performance appraisals. Employees who contribute to environmental goals, such as reducing waste or saving energy, can be rewarded and recognized, motivating them to continue their efforts. Lastly, eco-friendly workspaces and practices, such as promoting telecommuting, reducing paper usage, and implementing energy-efficient office designs, demonstrate the organization's commitment to sustainability. This not only reduces the environmental footprint but also sets a positive example for employees. By adopting these Green HRM practices, organizations can significantly reduce their environmental impact while enhancing employee engagement and satisfaction.

Organizations should prioritize comprehensive training programs to educate employees about the importance of green practices and equip them with the skills needed to implement these initiatives effectively. Tailored training modules, workshops, and e-learning platforms can address knowledge gaps and foster a culture of sustainability. Incorporating sustainability-related criteria into performance evaluations can incentivize employees to embrace green practices. Metrics such as energy savings, waste reduction, and participation in eco-friendly initiatives can be used to assess individual and team contributions to organizational sustainability. Collaborating with suppliers, customers, and industry peers can enhance the effectiveness of Green HRM practices. By fostering partnerships and sharing best practices, organizations can build resilient and sustainable supply chains that align with their green objectives.

Conclusion

Green Human Resource Management (Green HRM) is a critical strategy for organizations seeking to align their human resource functions with sustainability goals. By implementing best practices such as environmental training, green recruitment, employee involvement in sustainability initiatives and eco-friendly workspaces, organizations can create a culture of environmental responsibility. These practices not only contribute to the organization’s ecological goals but also enhance employee engagement and satisfaction. However, the successful implementation of Green HRM requires overcoming challenges such as resource constraints, resistance to change, and lack of awareness. Organizations must invest in training, create supportive policies, and foster a culture that prioritizes sustainability. When effectively implemented, Green HRM can lead to long-term benefits, including reduced operational costs, improved corporate reputation, and a more engaged workforce. Ultimately, Green HRM is an essential part of a sustainable future for both organizations and the environment.

Implementing Green HRM in manufacturing organizations is both a necessity and a challenge. Overcoming the identified issues requires a collaborative approach involving management, employees, and external stakeholders. By adopting strategic measures, manufacturing organizations can achieve sustainability goals and establish themselves as environmentally responsible entities.

References

1. Gupta, A., & Deshpande, S. (2021). "The Role of Green HRM in Sustainable Development in India." *Indian Journal of Sustainable Development*, 12(1), 89-105.
2. Kaur, M., & Thakur, M. (2021). "Implementing Green HRM in Indian Enterprises: A Case Study Approach." *Journal of Environmental Management and Sustainability*, 6(1), 40-55.
3. Rani, S., & Singh, P. (2021). "Green HRM in Indian Manufacturing Industry: Challenges and Prospects." *International Journal of Human Resource Management and Research*, 11(3), 25-39.
4. Gupta, S., & Mehta, R. (2020). "A Study of Green HRM Practices in Indian Corporates and Their Effectiveness." *International Journal of Human Resource Studies*, 8(3), 45-59.
5. Sharma, R. R., & Singh, S. (2020). "Sustainability and Green HRM Practices in Indian IT Sector." *International Journal of Advanced Research in Management and Social Sciences*, 9(2), 16-29.
6. Kumar, S., & Patel, V. (2019). "Green HRM Practices in Indian Organizations: A Conceptual Framework." *Journal of Indian Business Research*, 11(4), 345-360.

7. Singh, S., & Bhardwaj, R. (2019). "Green Human Resource Management: A Study of Its Impact on Organizational Sustainability in India." *Journal of Business and Management*, 21(5), 44-58.
8. Verma, A., & Kumar, P. (2018). "Green HRM Practices in Indian Manufacturing Sector: An Empirical Study." *Global Journal of Enterprise Information System*, 10(4), 120-130.
9. Dumont, J., Shen, J., & Deng, X. (2017). Effects of green HRM practices on employee workplace green behavior.
10. Ahmad, S. (2015). Green human resource management: Policies and practices.
11. Renwick, D. W., Redman, T., & Maguire, S. (2013). Green HRM: A review and research agenda.
12. Zoogah, D. B. (2011). The dynamics of Green HRM behaviors: A cognitive social information processing approach.
13. Jabbour, C. J. C., & Santos, F. C. A. (2008). The central role of human resource management in the search for sustainable organizations.

Textile Arts and Crafts of Jammu and Kashmir

Dr. Lalit Gopal Parashar
Asstt. Professor (Dept. of Design)
BBK DAV College for Women, Amritsar (Pb)

Abstract:

The textile arts and crafts of Jammu and Kashmir reflect the region's rich cultural heritage and artistic excellence. Known for their intricate craftsmanship, these traditional textiles include *Pashmina shawls*, *Kani weaving*, *Sozni embroidery*, and *Namda* (felted rugs). Pashmina, made from the fine wool of the Changthangi goat, is globally acclaimed for its softness and warmth. Kani weaving, an age-old technique from Kashmir, involves hand-weaving colorful patterns using wooden needles. Sozni embroidery, done with delicate needlework, enhances the aesthetic appeal of shawls and garments. Namda carpets, created using wool felting, are often decorated with vibrant embroidery. Together, these crafts not only serve as a source of livelihood for artisans but also preserve the unique identity of the region's textile traditions.

Introduction

Jammu and Kashmir, the land of mesmerizing landscapes and rich cultural traditions, has an age-old heritage of textile art and craft. The textile industry of the region is a mixture of traditional skills, delicate designs, and natural fibers that play a significant role in the manufacturing of world-famous textiles like Pashmina, Shahtoosh, and Kashmiri embroidery. Jammu and Kashmir, known for its rich cultural heritage, is home to exquisite textile arts and crafts that reflect the region's artistic legacy and skilled craftsmanship. The state is particularly famous for its handwoven fabrics, intricate embroidery, and luxurious woolen textiles.

Historical Background

The textile tradition of Jammu and Kashmir dates back several centuries and has been influenced by Persian, Mughal, and Central Asian art. The region was historically a significant center for the trade of fine textiles, with artisans developing unique styles that have continued to evolve over

Textile

Jammu and Kashmir, which is located at the farthest point of northern India, has an enriched legacy of textile art and crafts which developed over several centuries. It portrays the rich convergence of native culture with that brought from the outside, culminating into a multitude of marvelous fabrics.

Tweed and Silk Textiles

Beyond traditional shawls and carpets, Jammu and Kashmir are also known for producing high-quality tweed and silk fabrics. The region's sericulture industry has a long history, with silk weaving being a significant economic activity. Kashmiri silk is prized for its sheen and fine quality, used in producing sarees, scarves, and other garments. Tweed fabrics, introduced during the British colonial period, are woven using wool and are favored for their durability and warmth.

Major Textile Arts and Crafts

Pashmina Shawls

One of the most famous textile products of Kashmir is the Pashmina shawl, woven from the fine wool of the Changthangi goat found in Ladakh. Pashmina shawls are known for their warmth, softness, and intricate hand embroidery, including Sozni, Tilla, and Aari work.

Famous all over the world, Pashmina shawls are made of the soft wool of the Changthangi goat, found in the high-altitude areas of Ladakh. "Pashmina" is derived from "Pashm," which means soft gold in Kashmiri. Pashmina shawls are famous for their softness, warmth, and delicate designs. The weaving process is careful, with many times hand-spinning and hand-weaving involved, passed on from generation to generation. In the past, Pashmina shawls were patronized by Mughal emperors and nobles, signifying luxury and refinement.

One of the most renowned textile crafts of Kashmir is the Pashmina shawl, made from the fine undercoat wool of the Changthangi goat found in Ladakh. These shawls are handwoven and often

adorned with intricate embroidery, known as "Sozni embroidery", which enhances their beauty and elegance.

Shahtoosh Shawls

Shahtoosh, known as the "king of fine wools," is derived from the Tibetan antelope, or Chiru. These shawls are incredibly light and warm, with a distinctive softness. However, due to the endangerment of the Chiru and the illegal nature of hunting them, the production and trade of Shahtoosh shawls have been banned to protect the species. Shahtoosh shawls, which are obtained from the Tibetan antelope, were a status symbol. Because of the species being endangered, the Shahtoosh trade is prohibited. The shawls were valuable because they were light and the most warm clothing available.

Kani Shawls

Originating from the Kanihama area of Kashmir, Kani shawls are woven using small wooden spools called "kanis." This craft dates back to 3000 BC and gained prominence during the Mughal era, with Emperor Akbar being an avid collector. The weaving process is intricate, involving the use of a coded pattern known as "Talim" to guide the artisans. Each shawl can take several months to complete, depending on the complexity of the design.Kani shawls are another prestigious craft of Kashmir, woven using a special technique that involves wooden bobbins (kanis) instead of traditional weaving methods. These shawls are known for their elaborate patterns inspired by nature, such as flowers and paisleys.

Kani Weaving

Traditional kani weaving, using short wooden sticks called 'kanis,' produces small intricate patterns on Pashmina shawls. It is based on nature-related topics, such as the flowers and the paisley motifs.

Jamawar Shawls

"Jamawar" translates to "robe" (jama) and "yard" (war), indicating fabric used for robes. These shawls are characterized by their elaborate brocaded patterns, often featuring floral motifs and the traditional "kairy" (paisley) design. Historically, Jamawar shawls were woven with Pashmina silk and were so intricate that some took decades to complete. Today, while machine-made versions are available, authentic handmade Jamawar shawls remain highly prized for their craftsmanship.

Carpets (Qaleen)

The art of carpet weaving, locally known as "Qaleen," was introduced to Kashmir by Sultan Zain-ul-Abidin in the 15th century, who brought artisans from Persia and Central Asia to train local craftsmen. Kashmiri carpets are hand-knotted and renowned for their intricate designs and durability. They often feature Persian-inspired motifs, reflecting the historical cultural exchange between these regions.

Carpet Weaving

The carpet weaving tradition of Kashmir dates back to the 15th century and is influenced by Persian designs. Kashmiri carpets, known for their intricate hand-knotted techniques and high knot density, are made of silk and wool, featuring elaborate floral and geometric patterns.

Kashmiri Embroidery

Kashmiri embroidery is another feature of the craft of textiles in the region. The principal types of embroidery are:

Sozni Embroidery: Delicate needlework applied to Pashmina shawls.

Aari Embroidery: It is done by a hooking needle and mostly found on rugs and wall hangings.

Tilla Work : Made from gold and silver thread, it is used in garments, shawls, and bridal wear.

Embroidery (Kashida)

Kashida is the traditional embroidery style of Kashmir, characterized by its elaborate needlework depicting natural motifs such as flowers, birds, and vines. This art form adorns various textiles, including shawls, garments, and household items. The embroidery is typically done with silk or woolen

threads, and the stitches are so fine that the fabric often appears to be painted. Kashida reflects the rich cultural heritage and the artisans' deep connection to their natural surroundings.

Crewel Embroidery

Distinct from Kashida, crewel embroidery involves using a hook (locally called "Aari") to create chain-stitch patterns on a fabric base. This technique is primarily used for furnishing fabrics, such as curtains, cushion covers, and upholstery. The designs are bold and often feature stylized floral and geometric patterns, making them popular in home décor.

Sozni and Aari Embroidery

Sozni embroidery is a delicate needlework technique done on Pashmina shawls and woolen fabrics. It involves fine, intricate patterns, often in floral and paisley motifs. Aari embroidery, on the other hand, is done using a hooked needle (aari) and is commonly used to embellish shawls, stoles, and garments.

Namda and Gabba (Felted Rugs)

Namda is a unique craft of felted wool rugs made by compressing and rolling wool instead of weaving. These rugs are decorated with chain-stitch embroidery. Gabba, another traditional rug, is created from old woolen blankets and embroidered with vibrant motifs. The textile arts and crafts of Jammu and Kashmir are a testament to the region's rich cultural tapestry. Each craft carries a legacy of skill, tradition, and artistic expression, contributing to the unique identity of this northern Indian region.

Namda refers to a traditional felted wool rug, distinct from woven carpets. The felting process involves layering wool fibers, which are then moistened and pressed to bind them together. Once the base is prepared, artisans embellish it with intricate embroidery using vibrant threads, adding to its aesthetic appeal. Namda rugs are commonly used as floor coverings and are valued for their warmth and decorative designs.

Namda is felted wool, used as carpet making material and Gabba is patchwork rug prepared by old woolen fabric. These two very well known handicrafts are also famous in rural Kashmir.

Economic and Cultural Significance

Thousands of artisans are engaged through the Jammu and Kashmir textile industry. Moreover, Pashmina shawls and Kashmiri embroidery are highly demanded both within the country and internationally. This form of handwork is also nothing but an interwoven part of the region's cultural identity and passed on from generation to generation.

Obstacles and Preservation

Though the legacy of the textile industry in Jammu and Kashmir is rich, many obstacles have been challenging the progress of the industry. Competition from machine-made imitations. Decline in the number of skilled artisans. Political instability and economic constraints.

Government initiatives and organizations like the Jammu and Kashmir Handicrafts Department are working towards preserving and promoting traditional textile crafts by offering financial aid, training programs, and GI (Geographical Indication) tagging.

Conclusion

The handicraft and textile art of Jammu and Kashmir demonstrate the artistic prowess and historical importance of the region. Though the sector is challenged, continuous preservation and promotion efforts can guarantee that the traditional crafts continue to thrive in the future.

The textile arts and crafts of Jammu and Kashmir are a testament to the region's skilled artisans and deep-rooted traditions. These crafts not only contribute to the economy but also preserve the rich cultural identity of the region.

References

1. Irfan, M. (2019). Handicrafts of Kashmir: A Cultural Perspective. Kashmir University Press.
2. Sharma, R. (2021). Traditional Textiles of India. National Institute of Fashion Technology.
3. Government of Jammu & Kashmir, Handicrafts Department. (2023). Annual Report on Textile Craft Revival.
4. Wani, N. A., & Naik, R. A. (2021). *Traditional Textile Crafts of Kashmir: A Historical Perspective.*
5. Zutshi, C. (2018). *Kashmir: History, Politics, and Society.* Oxford University Press.

The Double Burden: A Theoretical Exploration of Time Poverty Among Women in Contemporary Society

Ms. Poonam
Assistant Professor, Dept. of Economics, Mahila Mahavidyalaya, Jhojhu Kalan, Haryana

Abstract

Time poverty refers to the chronic lack of discretionary time due to the overwhelming demands of both paid work and unpaid domestic responsibilities. It reflects a condition where individuals, particularly women, are unable to allocate time for rest, leisure, personal development, or active civic participation because their daily hours are consumed by essential yet undervalued labor. Unlike income poverty, which relates to the lack of financial resources, time poverty emphasizes the **inequitable distribution of time**—a resource that is finite, non-renewable, and essential for well-being. This concept is central to understanding the lived realities of millions of women who experience the "double burden" of economic productivity and domestic caregiving, often without recognition or support.

This paper provides a comprehensive theoretical analysis of time poverty among women, with a focus on the concept of the "double burden"—the simultaneous engagement in paid labor and unpaid domestic responsibilities. Drawing on feminist economic theories, capabilities approaches, and social reproduction frameworks, the study conceptualizes time as a critical, yet unequally distributed, resource. It explores how socio-cultural norms, economic structures, and institutional inadequacies combine to create chronic time deficits for women, particularly those from marginalized communities.

Through a conceptual model and diagram, the paper illustrates the interconnections between gender roles, labor market dynamics, household expectations, and care infrastructure. The discussion highlights how time poverty not only restricts women's opportunities for economic participation and personal development but also reinforces broader patterns of social and gender inequality. The psychological, social, and health impacts of time poverty are examined, along with its implications for civic engagement and well-being.

The study advocates for a shift toward a temporal justice framework—one that centers the fair allocation of time as essential to gender equality. Key policy recommendations include the recognition and valuation of unpaid care work, investment in care infrastructure, gender-responsive labor policies, and educational reforms to challenge patriarchal norms. Ultimately, the paper argues that resolving time poverty is vital for achieving inclusive development and empowering women to lead autonomous and fulfilling lives.

Keywords: Time poverty, Double burden, Unpaid care work, Gender inequality, Temporal justice, Feminist economics, Women's empowerment

1. Introduction

Time, like income and other resources, is distributed unequally among individuals in society. While financial poverty has long been recognized as a critical barrier to development, an emerging and increasingly acknowledged concept is **time poverty**—a condition where individuals lack adequate discretionary time for rest, self-care, learning, or leisure due to their workload or social roles. This concept is especially pertinent for women, who bear a disproportionate burden of unpaid work, including caregiving and household responsibilities, in addition to paid employment.

Despite advancements in gender equality, women across the world continue to experience time constraints that hinder their participation in education, skill development, employment, and social activities. This dual burden of paid and unpaid labor exacerbates gender inequalities and negatively impacts women's well-being, productivity, and socio-economic mobility.

The importance of addressing time poverty lies in its implications for **human development**, **economic productivity**, and **gender justice**. In developing countries, where formal support systems such as childcare services or labor-saving technologies are often lacking, time poverty becomes more

pronounced. Even in developed economies, traditional gender roles and inadequate workplace policies contribute to women's time deficits.

Scholarly research on time poverty is still nascent, with few theoretical models that systematically explain its determinants, manifestations, and consequences. Most existing studies focus on empirical measurements—using time-use surveys to capture the gender gap in unpaid work—but offer limited theoretical grounding. Therefore, this paper aims to fill that gap by presenting a **theoretical model of time poverty among women**, rooted in feminist economics, social role theory, and capability approach.

This study seeks to answer the following questions:

- What are the key determinants of time poverty among women?
- How does time poverty affect women's economic and social outcomes?
- What theoretical framework can best capture the dynamics of time poverty?

The article is structured as follows: Section 2 reviews the conceptual framework and key literature. Section 3 presents a theoretical model explaining the dynamics of time poverty. Section 4 discusses the implications for policy and future research. Section 5 concludes the paper with a summary of key findings and recommendations.

2. Conceptualizing Time Poverty and the Double Burden

Understanding the multifaceted phenomenon of time poverty requires a clear conceptual framework that distinguishes it from related concepts such as economic poverty, work-life balance, and labor market participation. At its core, **time poverty** refers to a situation where individuals have insufficient discretionary time—that is, time free from obligations related to paid work, unpaid domestic labor, or other compulsory tasks—to engage in activities that promote well-being, personal development, and social participation.

Unlike income poverty, which centers on a lack of financial resources, time poverty emphasizes the scarcity of time as a critical resource that shapes life chances and quality of life. Time is non-renewable and universally constrained to 24 hours per day, making its distribution among individuals and groups a fundamental issue of equity. The concept of time poverty highlights the unequal burden of time commitments placed on different social groups, particularly women, whose time is often heavily constrained by the demands of unpaid care and domestic work in addition to paid employment.

The **double burden** concept specifically captures the dual responsibility women shoulder: managing paid employment outside the home while simultaneously bearing the primary responsibility for unpaid domestic tasks and caregiving within the household. This dual engagement effectively doubles the workload for women compared to men, who, in many societies, continue to perform less unpaid labor despite increased participation in paid work. The term "double burden" was popularized by feminist scholars such as Arlie Hochschild, whose seminal work *The Second Shift* (1989) illuminated the ongoing challenges faced by working women who "come home to a second shift" of household labor after paid work hours.

The unpaid work component of the double burden includes activities such as child-rearing, eldercare, cooking, cleaning, and managing household logistics. These tasks are often invisible in official economic statistics and policy discussions, largely because they are unpaid and considered part of the "private" sphere. Yet, unpaid care work is foundational for societal functioning, as it sustains the labor force, nurtures future generations, and maintains household welfare. Women's disproportionate share of this labor contributes significantly to their time poverty, constraining their ability to rest, engage in leisure, participate in community life, or pursue personal goals.

Importantly, **time poverty is not only a quantitative measure of hours worked or free time available but also involves a qualitative dimension related to control over time.** Women's time is often fragmented and interrupted by competing demands, leading to stress and a sense of time pressure. This lack of temporal autonomy—where women cannot allocate their time according to their preferences or needs—exacerbates the adverse effects of time poverty beyond mere hour counts.

The intersection of paid and unpaid labor results in a temporal squeeze that limits women's opportunities for career advancement, education, political engagement, and self-care. This squeeze has further implications for mental health and overall well-being, with studies linking chronic time poverty to increased stress, burnout, and reduced life satisfaction.

The conceptual framework for time poverty thus recognizes it as a **gendered social phenomenon**, embedded within broader power relations and institutional arrangements. It involves:

- **Economic structures** that shape labor market participation and conditions,
- **Cultural norms** prescribing gender roles and expectations around caregiving,
- **Institutional policies** that influence work flexibility, social protections, and care infrastructure,
- And **social identities** such as class, race, and ethnicity, which intersect to shape diverse experiences of time poverty.

By centering women's lived realities of juggling multiple roles, the concepts of time poverty and the double burden challenge the narrow focus on income-based measures of inequality. They call for a more holistic understanding of gender inequality that accounts for the invisible and undervalued labor shaping everyday life.

In summary, this conceptualization highlights time poverty as a critical lens to understand persistent gender inequalities in contemporary societies. It frames the double burden as both a cause and consequence of women's temporal deprivation, providing a foundation for analyzing structural determinants and policy responses.

3. Review of Literature

3.1 Conceptualizing Time Poverty

Time poverty refers to the condition wherein individuals, especially women, experience a severe shortage of discretionary time due to the burden of paid work, unpaid domestic responsibilities, and caregiving duties. The term has gained increasing academic and policy relevance in the past two decades, particularly within feminist economics and development studies.

Blackden and Wodon (2006,) emphasized that time poverty is not merely a shortage of hours but a deprivation of choices—where the inability to allocate time to rest, leisure, education, or political participation becomes a form of exclusion.

Bardasi and Wodon (2010), defined time poverty as working more than 10.5 hours a day and having limited to no time for rest or personal activities, with women being the most affected group across developing countries.

3.2 Feminist Economics and Time Use

Feminist economists have played a critical role in highlighting the intersection of gender, time use, and economic contribution. Traditional economic models often overlook unpaid care work, which disproportionately falls upon women.

Nancy Folbre (2006), argues that conventional measures of economic productivity, such as GDP, fail to capture the economic value of unpaid care labor performed predominantly by women. She suggests the need for alternative frameworks that incorporate the "care economy" into national accounting systems.

Elson (1995), introduces the concept of "the triple burden"—productive work, reproductive (care) work, and community management—shouldered by women, leading to chronic time poverty and reduced economic agency.

3.3 Global and Regional Empirical Evidence

Several empirical studies globally have documented the manifestations of time poverty among women:

- **Charmes (2006)**, using time-use surveys in sub-Saharan Africa and South Asia, found that women spend 4 to 6 hours more than men per day on unpaid domestic work.
- **Kes and Swaminathan (2006)** found that time poverty among working women in India and Tanzania significantly reduced their access to education and health services.
- **ILO (2018)** highlighted that women perform 76.2% of total hours of unpaid care work globally, compared to 23.8% by men.

In the Indian context, the **NSO Time Use Survey (2019)** revealed that Indian women spend 299 minutes per day on unpaid domestic services for household members compared to 97 minutes by men. This unequal burden reflects both cultural expectations and structural inequalities.

3.4 Time Poverty and Well-being Outcomes

Multiple studies have linked time poverty to negative outcomes in physical health, mental well-being, educational attainment, and labor force participation:

- **Bianchi et al. (2006)** found that excessive time burden on women leads to elevated stress levels and a decline in life satisfaction.
- **Dugarova (2020)** explains that time poverty restricts women's ability to participate in the labor market and limits their access to income-generating opportunities.
- **Antonopoulos (2008)** emphasized that the lack of time is a major barrier to women's empowerment and autonomy, ultimately reinforcing economic dependency.

3.5 Gaps in Existing Literature

Despite growing awareness, research on time poverty still faces several limitations:

1. **Lack of standardized measurement** – Time poverty lacks a universally accepted threshold or metric.
2. **Limited data availability** – Especially in low-income countries, time-use data is either outdated or not disaggregated by gender.
3. **Insufficient focus on intersectionality** – Most studies generalize women's experiences without accounting for differences based on caste, class, rural-urban location, and marital status.
4. **Overemphasis on unpaid work** – While domestic and care work are central, the role of workplace dynamics in contributing to time poverty is underexplored.

3.6 Theoretical Implications for the Present Study

This review suggests that time poverty is a multi-dimensional issue that is deeply embedded in gender norms, labor division, and policy neglect. The current study draws on feminist economic theory and human development frameworks to explore how time poverty operates in the lives of women, especially working women, and how it influences their well-being, participation in economic activities, and autonomy. The study also seeks to bridge the gap by empirically examining the determinants and consequences of time poverty using both qualitative and quantitative methods.

4. Theoretical Foundations

The issue of time poverty among women, characterized by the simultaneous pressures of paid employment and unpaid domestic responsibilities, is deeply embedded in social, economic, and cultural systems. A thorough understanding requires engagement with multiple theoretical frameworks that explain the causes, persistence, and consequences of this phenomenon. This section elaborates on the foundational theories that collectively illuminate how time poverty is structurally produced and maintained. The core theoretical perspectives discussed here include feminist economics, social role theory, intersectionality, and the concept of temporal autonomy.

4.1 Feminist Economics: Valuing Unpaid Care Work and Time

Feminist economics represents a critical departure from traditional economic thought by foregrounding the significance of unpaid care work in sustaining economies and societies. Mainstream economics has historically defined “work” narrowly as market-based, paid labor, relegating unpaid domestic labor—predominantly performed by women—to the private sphere and rendering it invisible in economic analyses and policy design (Folbre, 1994; Elson, 1995). Feminist economists argue that this exclusion not only distorts measures of economic productivity but also perpetuates gender inequality by failing to recognize the true extent of women’s labor contributions.

Unpaid care work includes activities such as child-rearing, eldercare, cooking, cleaning, and emotional support—tasks that are essential for the maintenance and reproduction of the workforce and the broader economy (Benería, 2003). Feminist economic theory posits that the undervaluation and

invisibility of this labor translate into systemic time poverty for women, as they bear a disproportionate share of these responsibilities without compensation or societal recognition.

Moreover, feminist economics stresses that unpaid care work is time-intensive, often irregular, and inflexible. Unlike paid work, which tends to have structured hours and clearer boundaries, care work requires constant availability and responsiveness, leading to fragmented and unpredictable time use (Folbre, 2006). This unpredictability exacerbates the "time squeeze" that defines time poverty, limiting women's capacity to engage in paid employment, education, leisure, or civic activities.

In policy terms, feminist economists advocate for recognizing unpaid care work in national accounting systems, promoting social infrastructure such as public childcare and eldercare services, and implementing labor regulations that support work-life balance. By elevating the visibility and value of unpaid care work, feminist economics provides a framework to understand why time poverty persists and how it can be alleviated through systemic change.

4.2 Social Role Theory: Gendered Norms and Socialization

Social role theory, developed primarily by Eagly (1987), offers a sociopsychological explanation for why women disproportionately shoulder unpaid domestic work despite increased labor market participation. This theory posits that societal expectations and gender norms shape individuals' roles by assigning caregiving and domestic responsibilities primarily to women, while men are expected to fulfill breadwinning and instrumental tasks.

From early childhood, individuals are socialized into gender roles through family, education, media, and peer interactions, internalizing beliefs about what constitutes appropriate behavior for men and women (Bussey & Bandura, 1999). These internalized roles influence time use patterns by reinforcing the idea that caregiving is inherently women's work, which persists even as women enter the workforce.

Social role theory highlights that these gendered expectations are culturally transmitted and reinforced through social institutions, making the division of labor appear natural and inevitable rather than socially constructed (Eagly & Wood, 2012). This perspective helps explain why shifts in women's employment have not led to proportionate shifts in men's participation in unpaid care work, sustaining the double burden.

The theory also elucidates the emotional and psychological dimensions of time poverty. Women may feel compelled to fulfill caregiving roles to meet social approval or avoid criticism, resulting in self-imposed time constraints that compound the external demands on their time (Hochschild, 1989). Understanding the role of social norms is essential for developing interventions aimed at reshaping gendered time use.

4.3 Intersectionality: Multiplying Axes of Inequality

The concept of intersectionality, introduced by Crenshaw (1989), is crucial for understanding that time poverty does not affect all women equally. Intersectionality argues that social identities—such as race, class, ethnicity, age, disability, and migration status—intersect with gender to produce unique and compounded experiences of oppression and disadvantage.

When applied to time poverty, intersectionality reveals how systemic inequalities multiply women's temporal constraints. For instance, low-income women often face harsher time poverty because economic necessity forces them into low-wage, precarious jobs with inflexible hours, while simultaneously bearing the bulk of unpaid care work (Browne & Misra, 2003). Similarly, immigrant women may lack access to social services or supportive family networks, intensifying their care burdens.

Intersectionality also draws attention to the cultural and institutional barriers that exacerbate time poverty for marginalized groups, such as discrimination in labor markets or exclusion from welfare systems (Collins, 2000). It emphasizes that policies addressing time poverty must be sensitive to these intersecting factors to be effective and equitable.

4.4 Temporal Autonomy and the Quality of Time

Beyond the quantity of time available, feminist scholars have emphasized the importance of **temporal autonomy**—the ability of individuals to control and allocate their time according to their preferences and needs (Miller, 2017). Time poverty is not only about working long hours but also about the lack of control over one's schedule, resulting in fragmented and rushed time use that undermines well-being.

Temporal autonomy is closely linked to power relations in households and workplaces. Women often experience interruptions and competing demands that restrict their ability to plan and engage in activities on their own terms (Jury, 2015). This loss of control contributes to stress, reduces opportunities for rest and recreation, and limits participation in civic life.

The emphasis on temporal autonomy enriches the understanding of time poverty by highlighting its qualitative aspects, shifting attention from mere time allocation to the lived experience of time. It points to the need for policies and workplace practices that not only reduce hours worked but also increase flexibility and control over time.

5. Theoretical Model

Building on the theoretical foundations established in the previous section, this section proposes an integrated conceptual framework to understand the complex and multifaceted nature of time poverty among women in contemporary society. The framework aims to synthesize the structural, cultural, and individual-level factors that interact to produce and perpetuate the double burden, offering a holistic lens to analyze women's temporal constraints.

5.1 Overview of the Model

The theoretical model conceptualizes time poverty as a dynamic outcome arising from the interplay of four core dimensions:

- Structural Economic Factors
- Cultural and Social Norms
- Institutional and Policy Contexts
- Individual and Household Characteristics

Each dimension contributes uniquely yet interdependently to shaping women's allocation of time between paid employment, unpaid care work, and personal or leisure activities. The model recognizes that time poverty is not merely a function of hours worked but is deeply embedded in power relations, access to resources, and social expectations.

5.2 Structural Economic Factors

At the base of the model lie economic structures and labor market dynamics that significantly influence women's time poverty. These include:

- **Labor Market Segmentation and Wage Inequality:** Women disproportionately occupy part-time, informal, or low-paid jobs, often with insecure contracts and limited benefits. Such precarious employment necessitates longer working hours or multiple jobs to sustain livelihoods, increasing time pressures.
- **Employment Inflexibility:** Rigid working hours, lack of paid leave, and inadequate workplace accommodations limit women's ability to balance paid work and care responsibilities, exacerbating temporal constraints.
- **Unpaid Care Work Demand:** Economic conditions often necessitate family-based care provision, especially in contexts where public social services and care infrastructure are inadequate or absent, intensifying women's unpaid labor burden.

5.3 Cultural and Social Norms

Cultural expectations and gender norms operate as powerful forces shaping time allocation:

- **Gender Role Socialization:** Persistent societal beliefs about women as primary caregivers enforce unequal divisions of unpaid labor, regardless of women's paid employment status.
- **Social Sanctions and Emotional Labor:** Women face social pressure to conform to caregiving roles and may engage in emotional labor to maintain family harmony, further constraining their time autonomy.

- **Internalized Norms:** Women themselves may internalize these expectations, voluntarily prioritizing care tasks over personal time or career advancement.

5.4 Institutional and Policy Contexts

The institutional environment frames the opportunities and constraints women face regarding time use:

- **Social Protection and Welfare Policies:** The availability and accessibility of childcare, eldercare, and health services can alleviate women's unpaid care burden, thereby reducing time poverty.
- **Labor Legislation:** Laws mandating parental leave, flexible work arrangements, and protections against workplace discrimination shape women's ability to manage paid and unpaid work.
- **Gender-Responsive Budgeting:** Policies that incorporate gender analysis in public spending can prioritize investments in care infrastructure and gender equality initiatives.

5.5 Individual and Household Characteristics

Time poverty is also mediated by individual and household-level factors:

- **Household Composition:** The presence of young children, elderly dependents, or disabled family members increases care demands and thus unpaid labor hours.
- **Socioeconomic Status:** Access to paid domestic help, childcare services, or extended family support can mitigate time poverty for higher-income women.
- **Intersectional Identities:** Race, ethnicity, migration status, and disability intersect with gender to shape unique experiences of time constraints and resource access.

5.6 Feedback Loops and Consequences

The model emphasizes feedback loops where time poverty reinforces gender inequalities:

- Limited leisure and rest impact women's physical and mental health.
- Restricted time for skill development and education limits career progression.
- Constrained political and social participation perpetuates marginalization and lack of voice in policy decisions.

Diagram:

Conceptual Diagram: Theoretical Model of Time Poverty and the Double Burden Among Women

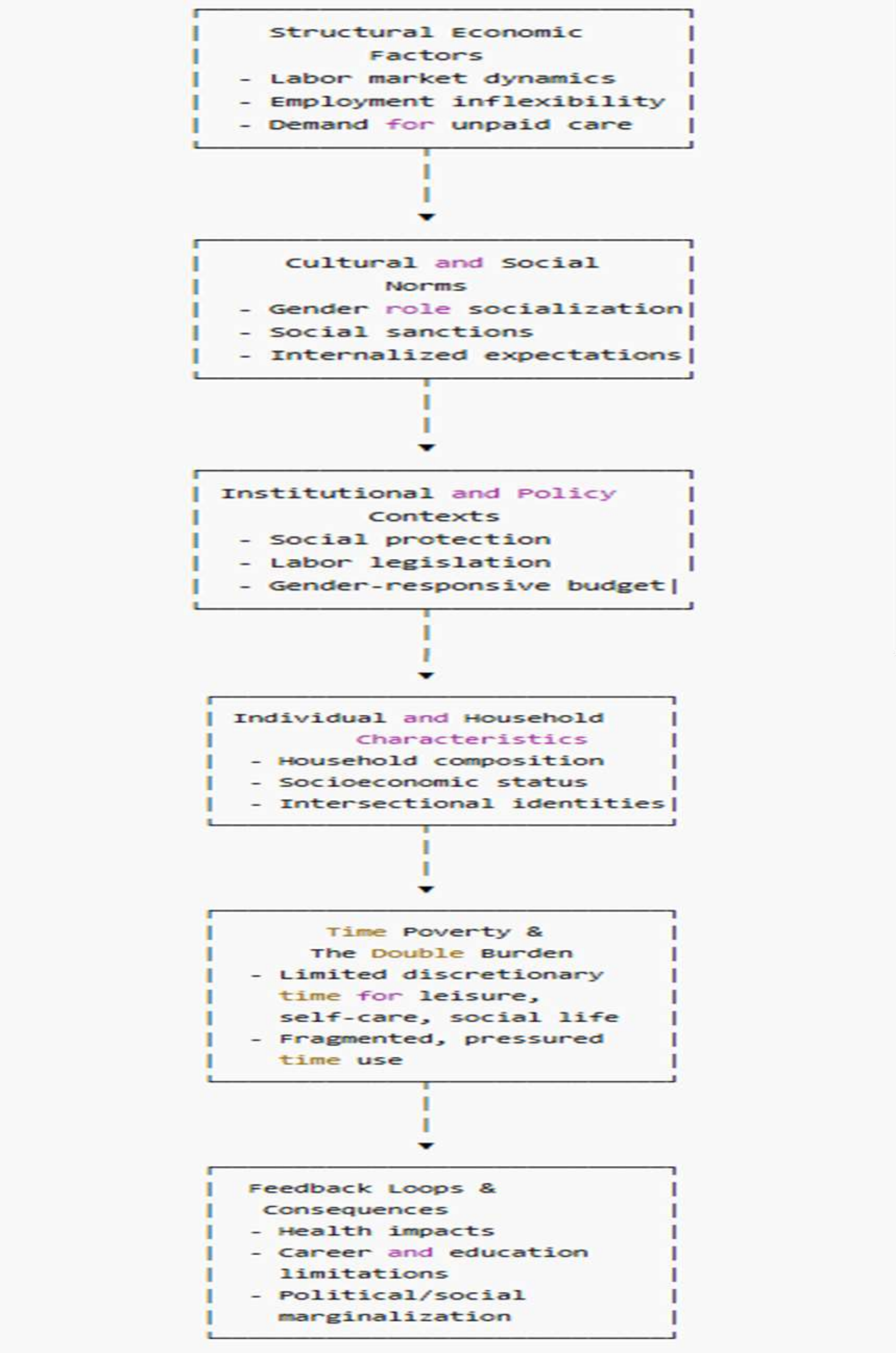
Structural Economic Factors
- Labor market dynamics
- Employment inflexibility
- Demand for unpaid care
Cultural and Social Norms
- Gender role socialization
- Social sanctions
- Internalized expectations
Institutional and Policy Contexts
- Social protection
- Labor legislation
- Gender-responsive budget
Individual and Household Characteristics
- Household composition
- Socioeconomic status
- Intersectional identities
Time Poverty & The Double Burden
- Limited discretionary time for leisure, self-care, social life
- Fragmented, pressured time use
Feedback Loops & Consequences
- Health impacts
- Career and education limitations
- Political/social marginalization

Explanation:

- **Arrows indicate causal or influence pathways** where economic, social, institutional, and personal factors converge to generate women's time poverty.
- The **Feedback Loops & Consequences** block highlights how time poverty further reinforces inequalities and constraints.
- This structure illustrates the **interconnectedness** and **multi-dimensionality** of the double burden.

6. Discussion

The phenomenon of time poverty among women, particularly when compounded by the double burden of paid and unpaid labor, represents a complex and deeply entrenched social issue. This discussion critically interprets the theoretical insights and conceptual model presented in the earlier sections, linking them to broader implications for gender equality, social policy, and economic development.

6.1 Interplay of Structure and Agency

The model highlights the tension between **structural constraints** and **individual agency**. While women may make choices about how to allocate their time, these choices are heavily constrained by structural conditions—such as labor market dynamics, inadequate public services, and persistent gender norms. The agency that women exercise in managing their time is often bounded by a context that assigns them a disproportionate share of unpaid care work and offers few alternatives for relief.

This structural context produces what sociologist Arlie Hochschild (1989) called the "stalled revolution": although women have entered the workforce in increasing numbers, the domestic sphere has not experienced a commensurate gender transformation. Consequently, women remain responsible for managing both spheres, resulting in chronic time scarcity, stress, and reduced life satisfaction.

6.2 Invisible Labor and the Gendered Nature of Time

The discussion of feminist economics underscores the importance of **recognizing and valuing unpaid labor**, which remains invisible in most economic and policy frameworks. The invisibility of this labor has practical consequences: it leads to underinvestment in social infrastructure (like childcare and eldercare), the exclusion of women's full contributions from economic indicators such as GDP, and the lack ofinstitutional support to alleviate care burdens.

Moreover, time poverty is not only a matter of **how much** time is spent on tasks but also **who controls time** and **how time is experienced**. Temporal autonomy—or the freedom to use time meaningfully and self-directedly—is severely curtailed for women juggling multiple roles. Even when some women do not work outside the home, the unstructured, demanding nature of domestic work denies them the restorative or productive quality of discretionary time.

6.3 Inequality Within and Across Households

Time poverty is not uniformly distributed across all women. **Intersectional factors**—such as class, race, ethnicity, caste, disability, and migration status—shape the depth and consequences of the time burden. For example, upper-income women may outsource domestic work, while low-income women—often employed as domestic workers themselves—suffer extreme time poverty with little recourse.

Additionally, the presence of young children, elderly parents, or disabled dependents increases the unpaid care load, particularly in households lacking formal support systems. Thus, time poverty not only reinforces gender inequality but also **amplifies intragroup and intergroup disparities**, producing a hierarchy of temporal deprivation.

6.4 Psychological and Social Impacts

The consequences of time poverty extend beyond physical fatigue. Chronic time pressure is linked to **mental health issues** such as anxiety, depression, and burnout. Women often report feelings of guilt, inadequacy, and being overwhelmed—especially when societal expectations demand both professional success and caregiving perfection.

Furthermore, time poverty restricts women's **participation in social, cultural, and political life**. Without time to engage in community meetings, advocacy efforts, or civic responsibilities, women's voices remain underrepresented in decision-making arenas, perpetuating their exclusion from the policies that affect their lives.

6.5 Policy Blind Spots and the Need for Temporal Justice

Current policy frameworks often focus narrowly on income poverty, employment, or education, overlooking the **critical dimension of time as a resource**. A key insight from this theoretical exploration is the need to adopt a **temporal justice** perspective—one that recognizes the unequal distribution of time and its centrality to well-being, freedom, and social inclusion.

Temporal justice demands that policies address not just income inequality but also the **inequitable access to time**. This includes expanding public care services, promoting flexible work arrangements, introducing time-use accounting in national statistics, and challenging gender norms that valorize women's self-sacrifice while ignoring their time deprivation.

7. Policy Implications and Recommendations

The theoretical exploration of time poverty reveals that it is not merely a personal issue or a matter of poor time management but a systemic and structural problem rooted in gender inequality, economic precarity, and institutional neglect. Addressing time poverty among women requires multi-level, intersectional, and transformative policy interventions that redistribute time, recognize care work, and empower women to reclaim temporal autonomy.

7.1 Recognizing and Valuing Unpaid Care Work

One of the most fundamental steps is to **recognize unpaid care work as productive labor** that contributes to economic and social well-being:

- **Integrate unpaid labor into national accounts** through time-use surveys and satellite accounts to reflect women's true contribution to the economy.
- Encourage public awareness campaigns that highlight the value of caregiving and challenge cultural norms that deem it a natural or female-only responsibility.
- Offer **care credits** in pension systems and social security schemes to compensate for time spent outside formal employment due to caregiving responsibilities.

7.2 Investment in Care Infrastructure

Improving **access to quality, affordable care services** is critical for reducing the unpaid care burden:

- Expand **public child care centers, elderly care facilities, and support for persons with disabilities**—especially in underserved rural and low-income areas.
- Develop community-based and cooperative care programs that integrate the needs of caregivers and care recipients.
- Ensure care services are culturally responsive and accessible to marginalized groups, including migrants and Indigenous women.

7.3 Promoting Gender-Responsive Labor Policies

Labor markets must adapt to recognize and support the dual roles of women:

- Mandate **paid parental leave** for both parents, and promote **non-transferable paternity leave** to foster shared caregiving responsibilities.
- Institutionalize **flexible working arrangements**, such as part-time work with benefits, telecommuting, compressed workweeks, and job sharing.
- Enforce equal pay legislation and actively work to close gender wage gaps that reinforce women's economic dependency and role in unpaid labor.

7.4 Education and Gender Norm Transformation

Transforming **social norms and gender roles** requires long-term investment in cultural change:

- Embed **gender equality education** in school curricula to challenge stereotypes from an early age.

- Promote media representations that depict men as caregivers and challenge the glorification of women's self-sacrificing roles.
- Engage men and boys through campaigns that emphasize the importance of equitable domestic participation.

7.5 Gender-Responsive Urban and Transport Planning

Time poverty is often exacerbated by poor urban design and transportation systems:

- Design **inclusive cities** that minimize commuting times through better infrastructure, zoning, and mixed-use neighborhoods.
- Improve **public transport connectivity and safety** to facilitate women's mobility and access to services and employment.
- Ensure that time use is considered in urban policy, including proximity to child care, markets, and health services.

7.6 Inclusive Policy Design and Participatory Governance

Time policies must be **informed by those most affected**:

- Involve women—especially time-poor women—in the **design, monitoring, and evaluation of policies** that affect time use.
- Institutionalize **gender-responsive budgeting** that assesses the temporal impact of public spending decisions.
- Use **time-use surveys** disaggregated by gender, income, caste, and location to shape evidence-based interventions.

8. **Conclusion**

The concept of time poverty, particularly as it affects women, sheds light on a vital but often overlooked dimension of inequality in contemporary society. While income inequality and access to education and health services have received considerable policy attention, **the inequitable distribution of time** remains largely invisible in economic and social discourses. This paper has argued that time poverty among women is not a peripheral concern but a central feature of gender inequality, rooted in the interlocking systems of economic structure, cultural expectations, institutional frameworks, and household dynamics. The theoretical model developed herein provides a comprehensive lens through which to understand the **double burden** that women face: the simultaneous responsibilities of paid work and unpaid care. This burden is sustained by structural economic barriers, entrenched gender norms, inadequate institutional support, and intersectional disadvantages. As a result, many women live under chronic time pressure, with limited opportunities for rest, leisure, or self-actualization. The discussion has shown that **time poverty is not simply a scheduling issue**, but a systemic problem with far-reaching implications for women's mental and physical health, labor market outcomes, social participation, and overall well-being. The consequences are cumulative, perpetuating cycles of disadvantage and further marginalization, particularly among low-income and marginalized groups. To address this pressing issue, policy responses must adopt a **temporal justice framework**—one that treats time as a valuable and limited resource, the access to which should be equitable and fair. Redistributing unpaid care work, recognizing its value in national accounts, expanding care infrastructure, and transforming gender norms through education and media are among the key steps required. Additionally, the integration of time-use data into policymaking processes will allow for more targeted and responsive interventions. Ultimately, tackling time poverty requires **a paradigm shift**—from viewing care as a private responsibility to understanding it as a shared societal duty. Only then can we dismantle the structural and cultural underpinnings of the double burden and build a society where all individuals, regardless of gender, have the **freedom, autonomy, and time** to lead fulfilling lives.

References

1. Antonopoulos, R. (2008). The unpaid care work–paid work connection. *Working Paper No. 86*, Levy Economics Institute of Bard College.
2. Budlender, D. (2010). Time use studies and unpaid care work. *Routledge/UNRISD*.

3. Charmes, J. (2019). Unpaid care work and the labour market: An analysis of time use data based on the latest world compilation of time-use surveys. International Labour Organization.
4. Craig, L., & Brown, J. E. (2017). Feeling rushed: Gendered time quality, work hours, and work-home context in Australia. *Social Indicators Research, 132*(1), 241–260.
5. Folbre, N. (2006). Measuring care: Gender, empowerment, and the care economy. *Journal of Human Development, 7*(2), 183–199.
6. Hochschild, A. R. (1989). The second shift: Working families and the revolution at home. Viking Penguin.
7. Hulme, D., & Lawson, D. (2007). What works for the poorest? Knowledge, constraints, and the role of the private sector. *Chronic Poverty Research Centre*.
8. Huyer, S. (2016). Closing the gender gap in agriculture. *Gender, Technology and Development, 20*(2), 105–116.
9. Laslett, B., & Brenner, J. (1989). Gender and social reproduction: Historical perspectives. *Annual Review of Sociology, 15*, 381–404.
10. Nussbaum, M. C. (2000). Women and human development: The capabilities approach. Cambridge University Press.
11. OECD. (2011). Cooking, caring and volunteering: Unpaid work around the world. *OECD Social, Employment and Migration Working Papers No. 116*.
12. Rao, N., & Iyer, P. (2016). Time to care: Unpaid care work and women's economic empowerment in India. *IDS Policy Briefing 109*. Institute of Development Studies.
13. United Nations Development Programme (UNDP). (2020). Tackling social norms: A game changer for gender inequalities. *Human Development Perspectives*.
14. Waring, M. (1999). Counting for nothing: What men value and what women are worth. University of Toronto Press.
15. World Bank. (2012). World development report 2012: Gender equality and development. The World Bank

Use of Artificial Intelligence in Library Services: Prospects and Challenges

Mr. Parmeshwar Manikrao Ingle
Librarian
Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur
Dr. D. T. Ghatkar
Assistant Professor, Sambhajirao Kendre Mahavidyalaya, Jalkot.

Introduction

Libraries have long been service-oriented institutions, evolving with advancements in information technologies. The growing demands of library users have compelled librarians to adapt their service delivery mechanisms. In recent decades, technologies like automation and digitization have expanded library workflows. Among these, Artificial Intelligence (AI) has emerged as a transformative force in library operations. AI, defined as the ability of machines to perform tasks that typically require human intelligence, has become indispensable in enhancing organizational efficiency and productivity. Its influence spans various sectors, including libraries, where it plays a pivotal role in improving services.

Keywords: Use of AI, Library, Services

Use of AI in library services:

Artificial intelligence (AI) is transforming the way libraries operate, offering numerous benefits and opportunities for improvement. Here's a comprehensive overview of the use of AI in library services:

Automated Cataloguing and Classification

AI helps in organizing and classifying large volumes of information quickly and accurately. Natural Language Processing (NLP) tools can automatically assign metadata or subject headings to new materials.

Virtual Assistants and Chatbots

AI-powered catbots assist users with common queries 24/7, such as locating books, checking due dates, and navigating digital catalogues. They reduce the workload on human staff and provide immediate help to patrons.

Recommendation Systems

AI can analyse user behaviour and borrowing history to suggest relevant books, articles, or resources. These personalized recommendations improve user satisfaction and discovery.

Predictive Analytics

Libraries use AI to analyse borrowing patterns and predict future demands for specific books or topics. Helps in smarter acquisition decisions and efficient resource allocation.

Digital Archiving and Preservation

AI assists in digitizing and preserving old manuscripts, documents, and rare books through image recognition and OCR (Optical Character Recognition). Machine learning improves the accuracy of text extraction and metadata generation.

Plagiarism Detection and Academic Integrity

AI tools scan and compare documents to detect plagiarism, ensuring the integrity of academic submissions and publications.

Speech Recognition and Accessibility

AI-driven transcription services convert audio content into text, enhancing accessibility for hearing-impaired users. Voice-controlled interfaces allow users to interact with library systems hands-free.

Collection Management

AI tools analyse usage trends to identify underused resources or suggest new additions to collections.

Security and Surveillance

AI is used in surveillance systems for security, detecting unusual activity or unauthorized access in library premises.

Benefits of AI in Library Services

Enhanced Efficiency:

AI can automate routine tasks, freeing up librarians to focus on more complex and value-added services. This includes cataloging, classification, and indexing, which can be time-consuming and labor-intensive.

Personalized Services:

AI-powered systems can analyze user behavior and preferences, enabling librarians to provide personalized recommendations and services.

Improved Accessibility:

AI-powered chatbots and virtual assistants can provide 24/7 support to users, helping them access library resources and services remotely.

Better Collection Management:

AI can help librarians manage library collections more effectively; including weeding out outdates materials and identifying gaps in the collection.

Applications of AI in Library Services

Virtual Reference Services:

AI-powered chatbots can provide virtual reference services, answering frequently asked questions and directing users to relevant resources.

Cataloguing and Classification:

AI can assist with cataloguing and classification, reducing the workload of librarians and improving the accuracy of catalogue records.

Information Retrieval:

AI-powered search systems can improve the efficiency and effectiveness of information retrieval, helping users find relevant resources quickly and easily.

Library Analytics:

AI can help librarians analyse user behaviour and preferences, providing insights that can inform collection development and service planning.

Challenges of AI in Library Services

AI Literacy: Librarians need to develop AI literacy to effectively integrate AI-powered systems into library services.

Human-Robot Interaction: The interaction between humans and AI-powered systems can be a challenge, particularly in terms of user interface design and user experience.

Ethical Concerns: AI-powered systems raise ethical concerns, including issues related to privacy, bias, and transparency. Issues related to data privacy and algorithmic biases.

Financial Constraints: High costs associated with AI tools and infrastructure.

Resistance to Change: Some librarians are hesitant to adopt new technologies.

Skill Gaps: Lack of technical expertise among staff to manage AI systems.

Infrastructure Limitations: Inadequate technological infrastructure to support AI applications.

Recommendations for Successful AI Adoption

Training and Capacity Building: Equip librarians with the necessary AI skills through workshops and courses.

Infrastructure Investment: Allocate budgets for upgrading technological infrastructure.

Policy Development: Formulate policies addressing ethical considerations and data privacy.

Stakeholder Engagement: Involve all library staff in the AI adoption process to ensure smooth integration.

Conclusion

The use of AI in library services has the potential to transform the way libraries operate, offering numerous benefits and opportunities for improvement. However, librarians need to be aware of the challenges associated with AI and work to address them in order to fully realize its potential.

References:

1. Hussain, A. (2023). Use of artificial intelligence in the library services: Prospects and challenges. Library Hi Tech News, 40(2), 15–17. doi: 10.1108/LHTN-11-2022-0125
2. Harisanty, D., Anna, N. E. V., Putri, T. E., Firdaus, A. A., & Noor Azizi, N. A. (2023). Is adopting artificial intelligence in libraries urgency or a buzzword? A systematic literature review. Journal of Information Science, 01655515221141034. doi: 10.1177/01655515221141034
3. Jha, S. K. (2023). Application of artificial intelligence in libraries and information centers services: Prospects and challenges. Library Hi Tech News.
4. Hussain, A. (2023). Use of artificial intelligence in library services: prospects and challenges. Library Hi Tech News, 40(4). DOI: 10.1108/LHTN-11-2022-0125
5. Jackson, D. (1985). Defining artificial intelligence. Journal of Library Automation.
6. Walter, S., & Lankes, R. D. (2015). The new librarianship field guide. MIT Press.
7. Wood, D., & Evans, M. (2018). Librarians' perceptions of artificial intelligence. Journal of Library Administration.
8. Yewno Discovery. (2016). A new way to discover knowledge. Retrieved from https://www.yewno.com

Building A Semantic Web Technology For A Digital Library And It's Challenges

Prof. Dr. Sanjay Madhukarrao Salwe
Associate Professor & Librarian
Head Ph.D. Research Center And Library
Shri Ramrao Sarnaik College of Social Work, Washim

Abstract

This paper discusses about the concept of semantic web technologies and it's challenges. The Semantic Web has attracted a diverse, but significant, community of researchers, institutes and companies, all sharing the belief that one day the Semantic Web will have as big an impact on life as currently the WWW/Internet has. In this paper, we identify some of the major challenges the community faces in the coming years, and we outline solution directions. The major challenges concern: i) the availability of content, ii) ontology availability, development and evolution, iii) scalability, iv) multilingualism, v) visualization to reduce information overload, and vi) stability of Semantic Web languages. We will also say some words on the economic impact of the Semantic Web.

Keyword:- Semantic web, Technology, Digital Library, Challenges, AI,

Introduction

This article explored the possibilities of performing library functions and providing Library Services using Semantic Web Technologies. An inquiry into the system indicated that many of the Library functions and services can be applied to the Semantic Web. And In this paper we identified what in our opinion are some of the main challenges the Semantic Web faces in the coming years major challenges

Origin Of Semantic Web

Many cognitive scientists have worked earlier on how to structure the knowledge semantically and enable the automated agents to access the web more intelligently and perform the work of the users on their behalf. Descriptive technologies such as XML, RDF, and OWL have been developed to address the limitations in using HTML. XML (Extensible Markup Language) provides a method for transmitting structured documents. It do not impose any semantic constraints or meaning on the data it carries. RDF (Resource Descriptive Framework) is a simple framework / data model to refer the content in the object. RDF is often represented in XML format. RSS is an RDF object. The concept of Semantic Web was first coined by Tim Berners-Lee, 1.who had also developed Hyper Text Markup Language (HTML), Hyper Text Transfer Protocol (HTTP), Uniform Resource Identifiers (URI) and World Wide Web (WWW). He visualized Semantic Web as a platform where the intelligent software agents will analyze a particular given situation and present with the best possible alternatives to the users. Tim Berners-Lee has shown how the Semantic Web would work technically and explained about ontologies and as well as their importance in constructing the Semantic Web Companion Web site. He told that Semantic Web will act as an integrator across different applications and content in publishing, blogging and other areas, information applications and systems.

Some Definition of Semantic Web

- Semantic web is an expansion of the current World Wide Web, the Semantic Web is a concept of a system that provides software programmers with mechine-interpretable metadata about the information and that has been published on web.
- 'The Semantic Web will bring structure to the meaningful content of Web pages, creating an environment where software agents roaming from page to page can readily carry out sophisticated tasks for users.

What is the Semantic Web?

The word 'Semantics' has been derived from Greek word 'smantiká' (neuter plural of smantikós) which means the study of meaning. The study focuses on the relation between signifiers, such as words,

phrases, signs, and symbols, and what they stand for, their denotation. Linguistic semantics deals with the study of meaning that is used to understand human expression through language. Other forms of semantics include the semantics of programming languages, formal logics, and semiotics. The terms semantics, metadata and ontologies are used synonymously to refer to Semantic Web. The Semantic Web provides a common framework that allows data to be shared and reused across applications, enterprise, and community boundaries. It is a collaborative effort led by W3C with participation from a large number of researchers and industrial partners. Its objective is to convert all the unstructured documents on the web into a web data. It is based on the Resource Description Framework (RDF). "a web of data that can be processed directly and indirectly by machines." W3C looks after the development of such Semantic Web standards. In their Semantic Web Activity Page W3C states: "the idea of having data on the Web defined and linked in such a way that it can be used by machines not just for display purposes, but for automation, integration and reuse of data across various applications."

Goals of Semantic Web

The primary goal of the Semantic Web is to realize the full potential of the Web, making it cost effective for people, effectively record the knowledge by giving maximum impetus on machine consumption by designing and adopting the technologies which support such machine facilitated global knowledge exchange. "The Semantic Web is an extension of the current web in which information is given well-defined meaning, better enabling computers and people to work in cooperation."

Semantic Web Solutions

Resource Description Framework, Web Ontology Language and Extensible Markup Language (XML) will enable in providing machine-readable descriptions which append meaning to the content on the web documents. In Semantic Web the machines performs automated information gathering and analysis similar to that of human beings which results in retrieval of more relevant & meaningful results. Tim Berners-Lee has called this linked data network as the Giant Global Graph. The term Semantic Web is used to refer to the technologies and standards used for structuring and linking of data by providing a proper description of concepts, terms, and their associations within a given knowledge domain. Such standards and technologies included under W3C are: a) Resource Description Framework (RDF) b) RDF Schema (RDFS) c) Simple Knowledge Organization System (SKOS) d) SPARQL, which is a RDF query language e) Notation3 (N3) f) N-Triples, is a format for storing and transmitting data g) Turtle (Terse RDF Triple Language) h) Web Ontology Language (OWL)

Semantic Web Resource Use

The circulation policy always promotes healthy use of the collection and protects the library holdings. The arrival of digital libraries have eliminated many challenges of the circulation section such as lending the limited collection, defining loan periods and renewal policies, issue of lost and damaged items, fragile &rare materials etc. There should be Semantic Web resource use policy in the library which promote resources use, and protect the integrity of resources. The policy should clearly mention the access procedures for agents; provide them with a unique identification number, and borrowing privileges of resources. The information with regard to the availability of new resources both internally and externally shall be provided to the agents regularly. The Centralized information agents provide a cooperative approach to data sharing.

Artificial Intelligence and Expert Systems

Semantic Web can be fully realized with the use of artificial intelligence. It is the study and design of intelligent agents which perceives its environment and takes actions that maximize its chances of success. John McCarthy, has coined this term in 1955, and defined it as "the science and engineering of making intelligent machines". An expert system is a computer system that has the ability to make decisions like a human expert. These are particularly designed and developed to solve complex problems by reasoning about knowledge, like human expert, and not by computer algorithms and procedures.

Development of A semantic Library

The Semantic Web comes in handy for the Librarians in providing effective library services. Using the experiences and knowledge of the Librarians the appropriate metadata can be embedded into the existing collections. As the Libraries are information gatekeepers they should bring information and people together. Semantic Web is a remarkable tool for Libraries where it protects proprietary information, and helps in sharing the wealth of knowledge. The Semantic Web has emerged to address the shortcomings of HTML web pages by developing IT tools which are machine driven and required for integrated access across heterogeneous resources. The explicit meanings are given to the information which enables the machines to process without human intervention and put together it. “The Semantic Web is not a separate web but an extension of the current one, in which information is given well-defined meaning, better enabling computers and people to work in cooperation” The vision, goals, and mission of both the libraries and the Semantic web are similar. Both of these have been developed for accessing information available in abundance and discovering the knowledge through cooperation and collaboration for the advancement of society.

Library Portals

The Library portals provide a gateway to information, services from multiple sources and access to the organization’s resources. The use of Semantic Web technologies in developing Library portals facilitates users’ search, access, and retrieval of learning resources. The portal should aim to provide access to a coalition of learning repositories with learning resources available in different formats. The implementation of Library portals with Semantic Web services will fulfill the vision of Libraries. International Journal of Library Science. The large collections of learning resources are semantically annotated adopting various technologies that facilitate user’s access to the content in one or more learning repositories. Ontologies are used for annotating information to the web content and expressing its semantics in a machine-readable manner. The Ontology schema will be able to give more flexibility in providing semantic description to the content in learning object repositories and, at the same time, it facilitates automated functions and task delegation to intelligent agents. The library portals search interface should have the capabilities for searching across the heterogeneous resources. The Semantic Library portal should have automated interaction with a search engine at the resource, combined with web ontologies, and the content is tagged with information. The adoption and implementation of technologies will enable ontology-facilitated sharing and reuse of learning resources. Such a portal will allow the library to provide best services.

Sematic Web Selection

Effective sharing and reuse of selected high quality data is necessary for providing best services. The linked data will help in select and sharing these complex metadata document resources. The approaches for selecting the documents are a) Taking semantic similarity as metadata analysis to support the user comparison for resources b) Development of huge amount of ontology driven metadata describing complex features as linked data The Semantic web selection faces challenges in identifying resources which are distributed across a number of heterogeneous information stores. The non-authoritative, inconsistent metadata in these heterogeneous resources, metadata with different vocabularies having similarities in different fields of competency, semi-structured repositories are the major challenges in selection. The distinct decentralized repositories provide more structured semantic metadata about the learning resources. The search for the resources in WWW or such repositories can be done using ontology driven which extends the combinations of the search terms which are similar semantically. The quality data which is of high quality can be obtained by identifying the resources using explicit metadata statements, compared with annotations of co-occurrences, then ranked and selected. The structure of ontology heavily relies on the measure of relatedness and match. The Library catalogue contains structured content which can be made available to the Semantic Web applications. The Semantic Web focuses on the mechanisms of describing the resources and making them available to the user. The collection development policies have to be reviewed and revised periodically as per the present requirements and demands. The collection developed should have the characteristics of

semantic web. The web resources have to be identified, selected and information has to be semantically encoded with the defined type of format(s) that will be tagged. The people who are involved in the collection development and metadata creation should be guided in their selection and tagging of resources. A Semantic Web Selection Policy has to be drafted carefully.

There are still several problems to solve before making this happen, including, but not limited to:

- **The availability of content**. Currently, there is little Semantic Web content available. Existing web content should be upgraded to Semantic Web content including static HTML pages, existing XML content, and dynamic content, multimedia and web services.
- **Ontology availability, development and evolution.** Ontologies will become a key piece, as they allow explicating the semantics of Semantic Web content. A big effort must be made in the creation of common widely used ontologies for the Semantic Web, on the provision of adequate infrastructure for ontology development, change management and mapping, and, in this distributed web environment, on the adequate control of the evolution of ontologies and the annotations referring to them.
- **Scalability**. A significant effort must be made to organize Semantic Web content, store it and provide the necessary mechanisms to find it. All these tasks must be performed and coordinated in a scalable manner, as these solutions should be prepared for the huge growth of the Semantic Web
- **Multilinguality**. This problem already exists in the current Web, and should also be tackled in the Semantic Web. Any Semantic Web approach should provide facilities to access information in several languages, allowing the creation and access to SW content independently of the native language of content providers and users.
- **Visualization**. Intuitive visualization of Semantic Web content will become more and more important to solve the increasing amount of information overload, as users will demand the easy recognition of relevant content for their purposes. New techniques must be explored that differ from the usual hypertext structure visualization of the current web.
- **Stability of Semantic Web languages**. Finally, standardization efforts must be performed urgently in this emerging field, in order to allow the creation of the necessary technology that supports the Semantic Web

In this paper, we will explain those challenges1 and provide some solution directions. But before that, we will sketch some relevant notions that have emerged in the short history of the Semantic Web. At the end of the paper we will also say something about possible commercial applications exploiting the Semantic Web.

Challenges

The primary challenges of the Semantic Web are Privacy, Censorship, Double Entry/ Increased Workloads, Network-centric, and it’s Cost in implementation. The other challenges for the Semantic Web include the vastness of the information on the web; overlapping and imprecise concepts which is leading to vagueness; logical contradictions leading to ambiguity, variation, and deception. Automated reasoning systems will have to deal with all of these issues in order to achieve the goals of the Semantic Web. The challenges to the "unifying logic" and "proof" layers of the Semantic Web will require extensions to the Web ontology language (OWL) and this is an area of active research. The major possible threat is from the Vendors as they are incapable and reluctant to make necessary changes due to their failure in coordinating, apathy and indifference attitude towards the new technology. The other possible threats are particular to libraries concerned. The libraries have to identify the strategies to deal with the vendors and they need to begin adopting standards-based APIs, such as XML-based web service layers.

Conclusions

This article explored the possibilities of performing library functions and providing Library Services using Semantic Web Technologies. An inquiry into the system indicated that many of the Library functions and services can be applied to the Semantic Web. And In this paper we identified what in our opinion are some of the main challenges the Semantic Web faces in the coming years. The

major challenges include: i) the availability of content,ii) evolving ontologies, iii) scalability, iv) multilingualism, v) visualization to reduce information overload, vi) stability of Semantic Web languages

The librarians should acquire all the latest IT skills useful in developing and maintaining digital libraries, and develop communication skills in different languages and ontologies for better dissemination of information and provision of services and to reach the largest clientele. Even though the libraries have been adopting the latest IT technologies, they still have to embrace the Semantic Web. The Librarians who have skills, talent and knowledge are the advocates of Semantic Web and they can fulfill the vision and mission of the Semantic Web. The primary challenges of the Semantic Web are Privacy, Censorship, Double Entry/ Increased Workloads, Network-centric, and it's Cost in implementation. The other challenges for the Semantic Web include the vastness of the information on the web; overlapping and imprecise concepts which is leading to vagueness; logical contradictions leading to ambiguity, variation, and deception. The research should be done to tackle these challenges and threats

Reference

1. Semantic web, http://en.wikipedia.org/wiki/Semantic_Web.
2. Brooks, T.A. (2202), the Semantic Web, Universalist Ambition and Some Lessons from Librarianship. Information Research, 7(4): http://informationr.net/ir/7-4/paper136.html
3. Gerber, AJ, Barnard, A & Van der Merwe, Alta (2006), A Semantic Web Status Model, Integrated Design & Process Technology, Special Issue: IDPT 2006
4. IFLA Digital Reference Guidelines. (2005): http://www.ifla.org/VII/s36/pubs/drg03.htm International Federation of Library Associations and Institutions. (1963). Report: international conference on cataloguing principles, Paris, 9th -18th October, 1961. London: Organizing Committee of the International Conference on Cataloguing Principles, p. 91-96.
5. Shadbolt, Nigel; Berners-Lee, Tim; Hall, Wendy (May/June 2006). "The Semantic Web Revisited". IEEE Intelligent Systems 21 (3): pp. 96–101.
6. Berners-Lee, T. (1999), weaving the Web: The original Design and Ultimate Destiny of the World Wide Web by its Inventor, San Francisco; Harper.
7. Greenberg, J. and Robertson. D. W. (2002). Semantic Web Construction: An Inquiry of Authors' Views on Collaborative Metadata Generation. DC-2002: Metadata for e-Communities: Supporting Diversity and Convergence. Proceedings of the International Conference on Dublin Core and Metadata for e-Communities, 2002, Florence, Italy. October 13-17. Firenze University Press (ISBN: 88-843-043-1), pp. 45-52. Also available at: http://www.bncf.net/dc2002/ program/ft/paper5.pdf.
8. P Majumdar – 2007, SEMANTIC WEB : THE FUTURE OF WWW, http://ir.inflibnet.ac.in/dxml/bitstream/handle/1944/584/426-441(cal%2007).pdf?sequence=1
9. Grigoris Antoniou, and Frank Van Hamelin - 2004 - A Semantic Web Primer - page 7-8
10. Kruk, S.R. Building Semantic Web Services Infrastructure for Digital Libraries,http://marcont.corrib.org/marcont/pdf/eswc2005_swsl2l.pdf
11. Brooks, T. A. (2002). The Semantic Web, Universalist Ambition and Some Lessons from Librarianship. Information Research, 7(4): http://informationr.net/ir/7-4/paper136.html
12. I O'Murchu, J. Breslin, and S. Decker. Community portal survey. DERI Research Report - Semantic Web Portal Project D9, DERI.Galway, April 2004.
13. C. Bizer and T. Gauss. Rdf book mashup - serving rdf descriptions of your books, Nov. 2006.
14. Benjamins R., Decker S., Fensel D., Gómez-Pérez A. "(KA)2: Building Ontologies for the Internet": A Mid Term Report. International Journal of Human Computer Studies (IJHCS). 51(3). September 1999. 687-712.
15. Brickley, D., Guha, R.V. Resource Description Framework (RDF) Schema Specification. W3C Proposed Recommendation. March, 2000. http://www.w3.org/TR/rdf-schema/

Gita Mahotsav: Celebrating the Timeless wisdom of The Shrimad Bhagavad Gita

Dr. Pooja Pandya
Assistant Professor, Department of English
VMV Commerce,JMTArts & JJP Science College, Wardhaman Nagar, Nagpur-08

Abstract

The Shrimad Bhagavad Gita, considered the holiest scripture in Hinduism, comprises 18 chapters and 700 shlokas. Delivered by Lord Krishna and written by Maharishi Ved Vyasa, it forms part of the Mahabharata's Bhishma Parva. Gita Jayanti, or Gita Mahotsav, commemorates the day Lord Krishna revealed the Gita to Arjuna on the battlefield of Kurukshetra, celebrated annually on the Ekadashi of Shukla Paksha in Margashirsha month. The Gita's teachings, offering profound philosophical insights into life, duty, and righteousness, transcend religious boundaries, providing universal guidance. Celebrated worldwide with reverence, Gita Jayanti involves recitations and discourses on its timeless wisdom.

The Shrimad Bhagavad Gita is considered the holiest scripture of Hinduism. The Gita was spoken by Lord Krishna himself and written down by Maharishi Ved Vyasa. It is a part of the Bhishma Parva of the Mahabharata. The Gita festival is also known as Gita Jayanti. The Bhagavad Gita, often simply referred to as the Gita, holds a revered place in Hinduism. It is not merely a religious scripture but a philosophical guide that provides insights into life, duty, and righteousness. This article explores the significance of Gita Mahotsav, the importance of the Gita in our lives, its origin, and its historical context.

Keywords-Holistic Scripture, Hinduism,

Gita Jayanti, or Gita Mahotsav, is celebrated every year according to the Hindu calendar on the Ekadashi of the Shukla Paksha in the month of Margashirsha. This ekadashi is also known as the Mokshada ekadashi and comes after the Utpanna ekadashi. The Gita is a part of the Mahabharata. During the war between the Kauravas and Pandavas in Kurukshetra, Arjuna, the son of Kunti, became disheartened at the sight of his brothers, teachers, and other relatives on the opposing side and decided to accept defeat. It was then that Lord Krishna imparted the teachings of the Gita to Arjuna. This day is celebrated as the birth anniversary of the Bhagavad Gita. According to the Puranas, the Gita was created 30 years before the start of the Kali Yuga.

Gita Jayanti is celebrated to commemorate the day Lord Krishna revealed the Gita to Arjuna on the battlefield of Kurukshetra. This momentous event occurred when Arjuna, facing the prospect of fighting his own kin, friends, and revered teachers, was overcome with despair and moral confusion. To dispel his doubts and guide him back to his duty, Lord Krishna delivered the divine discourse of the Gita. This date is celebrated annually as a reminder of the timeless wisdom encapsulated in the Gita.

This year, Gita Jayanti will be celebrated on December 01, 2025. This year marks the 5162th anniversary of Gita Jayanti, meaning that the Gita was first spoken by Lord Krishna 5162 years ago on this date. Each year, Gita Jayanti is observed with great reverence and devotion by Hindus worldwide. The day typically involves recitations of the Gita, discourses on its teachings, and various spiritual activities aimed at deepening the understanding and appreciation of this sacred text. On this day, when the Kauravas and Pandavas stood as enemies, ready to fight each other, Arjuna became disheartened at the sight of his own relatives standing against him. It was then that Lord Krishna imparted the knowledge of the Gita to Arjuna, which is why this day is celebrated as the birth anniversary of the Gita.

The Shrimad Bhagavad Gita is considered the supreme scripture in Hinduism. However, the Gita does not pertain to any particular religion or caste. It is a universal scripture. It is impossible to describe

the significance of the Gita in a few words. The Gita teaches a person how to live their life, what their character should be like, how to face life's challenges, and more.

The Gita addresses fundamental questions about life, duty, and the nature of reality. It presents a holistic view of human existence and offers practical guidance on how to live a balanced and fulfilling life. The Gita's teachings are not confined to any single religious or cultural context but are universally applicable, making it a timeless guide for all of humanity.

Importance of the Gita in Our Lives, It is said that anyone who studies the Gita with a sincere heart will have their eyes opened, and life becomes easier for them because the Gita contains solutions to all problems. Many scholars have studied the Gita and adopted its teachings into their lifestyles. With the spread of education, the importance of the Gita has been recognised, and it is now read in many households, significantly increasing its popularity. The Gita should be read by people of all castes and religions because it emphasises human duty and actions rather than any specific religion or caste. By incorporating the Gita into our conduct, we can enhance our personalities and live a better life. The Gita Jayanti is celebrated to maintain the importance of the Gita among people and to inspire new individuals. The teachings of the Gita encompass all aspects of life, providing wisdom on dealing with various challenges, understanding the nature of reality, and achieving personal and spiritual growth.

Origin and History of the Gita, The Shrimad Bhagavad Gita originated from the mouth of Lord Krishna and was described in the form of shlokas by Maharishi Ved Vyasa. This event took place 5158 years ago. Lord Krishna imparted the knowledge of the Gita to Arjuna during the war between the Kauravas and Pandavas.The Gita is a dialogue between Lord Krishna and Arjuna, set against the backdrop of the Mahabharata war. As Arjuna hesitates to fight, Lord Krishna imparts profound spiritual wisdom, addressing his doubts and dilemmas. This discourse, captured in the form of shlokas, has been preserved and revered for millennia. Maharishi Ved Vyasa compiled the Gita as part of the Mahabharata, ensuring its teachings would endure through the ages.

The importance of the Bhagavad Gita is primarily connected to the lifespan of human beings. The Gita can be rightly called the art of living. It provides knowledge about the joys and sorrows, adversities, actions, jobs, education, and more that occur in a person's life. In the current age, people are immersed in the pursuit of pleasure, luxury, and sensual desires. However, the divine knowledge described in the Gita can permanently free a person from fear, hatred, attachment, envy, and anger. The Gita provides simple methods to control the mind. The 700 shlokas in the 18 chapters of the Bhagavad Gita offer such invaluable knowledge that if a person sincerely follows them, their way of life will change, and life will become much easier. The Gita primarily emphasises action. According to the Gita, a person should focus on their actions and leave the results to God. This means that if a peson does not desire the results and remains focused on their duties, life will naturally become easier. After acquiring the knowledge of the Gita, a person becomes free from worries and stress, and what remains in their life is joy. The knowledge of the Gita provides such self-realisation that a person can determine the purpose of their life. Thus, the Gita not only shows the right way to live but also liberates a person from all vices. The Gita addresses the eternal struggle between good and evil within us and teaches us to align our actions with our higher selves. It guides us in overcoming negative tendencies and achieving inner peace and balance. By emphasizing the importance of duty and selfless action, the Gita helps individuals lead a life of purpose and fulfillment.

What lessons do we learn from the Gita?, The Gita prepares us for the adversities that may arise in our life path. It informs us of the appropriate reaction we should have in different situations, whether in joy or sorrow. The Gita teaches us to focus on our duties and righteousness. Reading the Bhagavad Gita brings peace to the mind. The Gita is the philosophical foundation of our practical lives. It states that without performing actions, even the maintenance of the human body is impossible, and it is through actions that a person's connection with the world is established.

Naturally, actions are not inherently religious. After gaining knowledge from the Gita, a person's mind and intellect are influenced, leading to changes in their daily life. They gain the knowledge to

face or confront various situations. According to the Gita, there is nothing more sacred than knowledge. Among all the Vedas and Puranas, the Gita is considered the best. Every individual should study this sacred scripture. Truly, it will change your life.

The Gita's teachings are timeless and relevant in every era. They provide clarity on how to navigate life's challenges, maintain inner peace, and live with integrity and purpose. By studying and applying the Gita's wisdom, individuals can achieve a harmonious balance between their material and spiritual lives, leading to overall well-being and fulfillment.

The Bhagavad Gita’s influence extends far beyond spiritual circles; it has inspired leaders, thinkers, philosophers, and reformers around the world. Renowned personalities like Mahatma Gandhi, Swami Vivekananda, Albert Einstein, and Carl Jung found deep meaning and guidance in its teachings. Gandhi once said that when doubt overwhelmed him and he could see no hope, he would turn to the Gita, and it would give him new strength. This shows the immense power of the Gita to uplift the human spirit, even in the most trying times.

One of the central messages of the Gita is the importance of Nishkama Karma—selfless action. The idea of performing one’s duties without attachment to the results helps individuals break free from the cycle of anxiety, expectations, and disappointment. This principle encourages a disciplined, purposeful, and ethical life. The Gita also teaches the path of devotion (bhakti yoga), knowledge (jnana yoga), and meditation (dhyana yoga), allowing people to choose a path that suits their temperament and disposition. These spiritual approaches are not restrictive but inclusive, offering freedom and flexibility for all seekers.

In today’s fast-paced world, where stress, confusion, and emotional turmoil are widespread, the teachings of the Gita provide a much-needed inner compass. It teaches emotional balance, equanimity in success and failure, and the value of inner strength and faith. The Gita transforms the way we perceive ourselves and the world around us, encouraging introspection and self-mastery.

By studying the Bhagavad Gita regularly and applying its teachings in daily life, individuals can transform not only their mindset but also their character. It instills discipline, compassion, and courage—qualities essential for personal and collective well-being. Gita Jayanti, therefore, is not just a religious occasion; it is a reminder to revisit this timeless wisdom and incorporate it into our journey of life.

Conclusion

In conclusion, Gita Mahotsav is a profound celebration that honors the timeless wisdom of the Shrimad Bhagavad Gita. This sacred scripture, which transcends religious and cultural boundaries, provides invaluable guidance on living a balanced and purposeful life. The teachings of the Gita, imparted by Lord Krishna to Arjuna on the battlefield of Kurukshetra, remain relevant in addressing the complexities of modern life. By studying and embracing the Gita’s principles, individuals can find clarity, inner peace, and a sense of duty, leading to a life of fulfillment and spiritual growth. Gita Mahotsav serves as a reminder of the enduring significance of the Gita and its potential to transform lives through its universal teachings.

References

1. M. K. Gandhi, *Gandhi's Autobiography: The Story of My Experiments with Truth.* Translated from Gujarati by Mahadev Desai. 1948, Washington, D. C.: Public Affairs Press.
2. Swami Prabhavananda and Christopher Isherwood, translation with Introduction by Aldous Huxley: *Bhagavad Gita: The Song of God.* 1987, Hollywood, CA: The Vedanta Press.
3. Uma Majmudar. *Gandhi's Pilgrimage of Faith: From Darkness to Light with a Foreword by Rajmohan Gandhi.* 2005, Albany
4. . K. Gandhi, *Gandhi's Autobiography: The Story of My Experiments with Truth.* Translated from Gujarati by Mahadev Desai. 1948, Washington, D. C.: Public Affairs Press.
5. Swami Prabhavananda and Christopher Isherwood, translation with Introduction by Aldous Huxley: *Bhagavad Gita: The Song of God.* 1987, Hollywood, CA: The Vedanta Press.
6. M. K. Gandhi, *Gita the Mother,* edited by Jag Parvesh Chander. 1945, Karachi-Lahore: Indian Printing Works.
7. Annie Besant, *The Bhagavad Gita.* 1914, Adyar, Madras: Vasanta Press, The Theosophical Society.
8. M. K. Gandhi, *Anasaktiyoga: Translation in Gujarati of the Bhagavad Gita.* 1984, Ahmedabad, India: Navajivan Prakashan Mandir.
9. Uma Majmudar. *Gandhi's Pilgrimage of Faith: From Darkness to Light with a Foreword by Rajmohan Gandhi.* 2005, Albany

संजीव के उपन्यासों में आदिवासी चित्रण

डॉ. बाळु भोपू राठोड

सहयोगी प्राध्यापक एवं हिंदी विभागप्रमुख, शहाजीराजे महाविद्यालय खटाव, जि. सातारा

आदिवासी जीवन को केंद्र में रखकर संजीव ने अपने उपन्यासों का लेखन किया है। आदिवासी समाज आज भी महानगरीय जीवन से कोसो दूर है। यह समाज अंधविश्वास की दलदल में फँसा हुआ है । जिसके कारण उसकी उन्नति में बाधा निर्माण हुई है । जल, जंगल और जमीन को देवता माननेवाले आदिवासी समाज पर तब मुश्किलों का पहाड टूटा जब औद्योगीकरण दूर-दराज के ईलाके में पहुँचा । बाँस काटकर और महुए बीन कर गुजारा करनेवाले आदिवासियों की जमीन पर उद्योगपतिओं ने अपना कब्जा कर लिया। आदिवासियों के पास अब कोई रोजगार नहीं है । अगर कहीं पर रोजगार मिल जाता है तो ठेकेदार उनका शोषण करने के लिए तैयार है । उन्हें अपने काम का सही मूल्य नहीं मिलता । आदिवासी नारी का भी यौन शोषण होता है । यह नारियाँ जहाँ पर काम करती है वह जगह उनके शोषण का केंद्र है । राजनीति के चंगुल में फँसकर यह समाज शोषण और अत्याचार का शिकार बनता है । राजनीतिक लाभ आदिवासी लोगों को नहीं मिले । यह लाभ मध्यवर्गीय तथा उच्च मध्यवर्गीय के हित में रहे है । पुलिस द्वारा भी आदिवासी लोगों का दमन होता है । बिना अपराध के वह इन लोगों को पीटती है । आदिवासी लोग शोषण और अत्याचार को सहकर अपना रोजमर्रा का जीवन व्यतीत करते है ।

बीज शब्दः

आदिवासी, राजनीति, शोषण, रोजगार, अंधविश्वास, जंगल, नारी, पुलिस, विस्थापित, आंदोलन,

मूल विषयः

संजीव ने अपने उपन्यासों का लेखन करते समय आदिवासी समाज का चित्रण प्रमुख रूप से किया है- "उपन्यास में आदिवासियों की मानसिकता रहन-सहन, खान-पान, देवी-देवता, संस्कार, पूजा, रस्म-रिवाज, जादू-टोना, बलिप्रथा, तंत्र-मंत्र जैसे विभिन्न संदर्भों का अंकन मिलता हैं ।"(1) 'सावधान ! नीचे आग है' इस उपन्यास में आदिवासी समाज अंधविश्वास को स्वीकार कर जीता है । सोमरू अपनी गूंगी बेटी की आवाज लाने के लिए उसको ओझा हकीम को दिखता है और उनके कहने पर पूजा-पाठ करता है । स्वाति के माता-पिता अंधविश्वास के कारण उसे मंदिर में छोड देते है । अपनी कहानी उधमसिंह को सुनाते हुए स्वाति कहती है-"मुझे मेरे माँ-बाप बचपन में ही यहीं मंदिर में छोड गये थे । उनको स्वप्न आया था माँ कपालिनी मुझे माँग रही है । तब से माँ के चरणो मे निवेदन हूँ ।"(2) आदिवासी समाज अंधविश्वास की दलदल में इतना फँसा हुआ है कि जिसका शिकार स्वाति को बनाना पडता है । 'धार' उपन्यास में भी तंत्र-मंत्र, डायन प्रथा का चित्रण हुआ है । मैना की माँ को डायन माना जाता है और वह आदमी को तोता बनाकर रख लेती है ऐसी मान्यता आदिवासी समाज में तैयार हो जाती है । 'पाँव तले की दूब' उपन्यास में जादू-टोना, भूत-प्रेत, तंत्र-मंत्र और डायन प्रथा आदि का वर्णन संजीव नै किया है । मंगरी नाम की आदिवासी स्त्री से एक बकरा और तीन सौ रुपये ओझा को देने के लिए माँगे जाते है । जब वह इस बात का विरोध करती है तब उसे डायन बनाकर बेरहमी से पीट पिटकर जान से मार डालते है । यह सारी घटनाएँ आदिवासी समाज के अंधविश्वास का परिणाम है ।

आदिवासी समाज पर विस्थापन का खतरा हमेशा मँडराता है । बडी-बडी योजनाओं को चलाते समय आदिवासी क्षेत्रों पर कब्जा होता है । आवश्यकता से अधिक जमीन लेने के कारण आदिवासी समाज को विस्थापित होना पडता है । 'पावँ तले की दूब' उपन्यास में झारखंड के डोकरी आदिवासी क्षेत्र में सरकार आदिवासियों की जमीन पर अपना अधिकार बना लेती है । उसके बदले आदिवासियों को मुआवजा मिलना चाहिए वह सरकार नहीं देती । सरकार की ऐसी नीति के कारण आदिवासी समाज विस्थापित हो जाता है । सुदीप अपने मित्र से कहता है-"अगर सरकार इमानदारी से इनका हक दे दे तो एक ही छलांग मे कई मंजिले अपने आप तय हो जाती है पर अन्याय देखो आदिवासियों को जिनकी जमीन पर ये कारखाने लगा रहे है उन्हें टोटली डिप्राइव किया जा रहा है । इस संपत्ति में उनकी भागीदारी तो खत्म की जा रही है । उन्हें जमीन से भी बेदखल किया जा रहा है । मुआवजा अभी अफसरों के पेट में ।"[3]

जल, जंगल और जमीन को देवता माननेवाला आदिवासी समाज तब तक गरीब नही था जब तक वह जमीन और जंगल पर अपना अधिकार दर्शता था । पूँजीवादी वर्ग जबसे उसका शोषण करने लगा तब से वह गरीबी की चपेट मे आ गया । 'सवधान ! नीचे आग है' उपन्यास में आदिवासी लोगों का शोषण कर उन्हें आर्थिक रूप से कमजोर बनाया जाता है । कोयला खदानों में काम करनेवाले मजदूरों को पूरी मजदूरी नहीं मिलती । इस मजदूरी से मिलने वाले पैसों से उन्हें दो समय का भोजन तक नहीं मिलता । "हमेशा ही समझ लो साब! कोइला की कमी थोडे है हिंया! कब कौन खटके आएगा, कोई ठीक तो है नहीं । जब चाहे दाल बना लो जब चाहे भात सवाल कोइला का थोडे है, सवाल है राँधे क्या ?"[4] आदिवासियों के गरीबी के कारण तन ढकने के लिए पर्याप्त कपडा नहीं मिलता केवल एक कच्छा पहनकर वे रहते है । बच्चें कंकालों की तरह, आदिवासी समाज के लोगों की दशा बडी दयनीय है । 'जंगल जहाँ शुरू होता है' उपन्यास में नारायणी नदी के प्रकोप के कारण थारू आदिवासी आर्थिक तंगी से जुझता है । थारू के साथ-साथ उसकी सारी बस्ती की भी यही समस्या है ।

आदिवासी समाज की संपत्ति छीनी जाने के कारण वह बेरोजगार बन गया है । कोयला खदानों में भी उन्हें दीर्घकालीन काम नहीं मिलता है- "हम भी आदमी ही थे बाबू मगर अब नस-नस तोडकर बैठा दिया है। सोचिए कोई जिंदगी है हमारी, कुत्ता की तरह काम के लिए पूँछ हिलाओं । काम मिले तो भी पूरा पैसा ना मिले ।"[5] इन लोगों का खान-पान और रहन-सहन देखने के पश्चात उनकी बेरोजगारी का पता चलता है । 'पांव तले की दूब' उपन्यास में संजीव ने आदिवासियों की बेरोजगारी का चित्रण किया है । औद्योगीकरण के चलते आदिवासियों की जमीनों का अधिग्रहण तो कर किया । कल-कारखानों की चिमनियों से निकलनेवाला, विषेला धुँआ और राख-धूल के कारण बची हुई जमीन बंजर हो गई । जमीन अधिग्रहण करते समय आदिवासियों को आश्वस्त किया गया था कि उन्हें नौकरी दी जाएगी लेकिन ऐसा होता नहीं । परिणामतः बेरोजगारी के खिलाफ नारा दिया जाता है-"मुआवजा या फिर नौकरी, नहीं ती छोडो डोकरी ।"[6] अपने अधिकारों के लिए और आदिवासी समूदाय के लोगों के हित के लिए विजय आंदोलन चलाता है। वह चाहता है कि आदिवासियों की जो लूट हो रही है उसके कारण बेरोजगारी बढ़ रही है इन सबको रोकना । लेकिन इस आंदोलन को यश प्राप्त नहीं होता । परिणामतः पंचपहाड के आदिवासी लोगों के जीवन में कोई सुधार नहीं आता बल्कि बेरोजगारी बढ़ती ही जाती है ।

जिस तरह आदिवासी अंधश्रध्दा, बेरोजगारी और विस्थापन की समस्या से घीरा हुआ है उसी प्रकार यह शोषण का भी पात्र बना है । आदिवासी लोगों का शोषण हर मोड पर होता हुआ दिखाई देता है । 'सावधान! नीचे

आग है' उपन्यास में संजीव ने चंदनपुर गाँव के आदिवासियों का शोषण किस तरह से हो ता है यह दर्शाया है । जब आदिवासी मजदूर काम के पैसे माँगता है तो उसे ठेकेदार पैसे के बदले शराब पीने को कहता है । एक आदिवासी मजदूर अपनी आपबीती बताता है-"साब का बोलेगा ? बुझारथ सिंह के ठेका पे सात दिन काम किया । तीस रुपया दिया और बीस बाकी । कुत्ता का माफिक दो महीने पीछे-पीछे घूमा तो बोला पैसा नहीं है । चहो तो दारू पी लो । अब बोलेगा पचास का दारू पी गया पचास सूद, निकालो सौ ।"[(7)] मजदूर के साथ कुछ हादसा हो जाता है तो ठेकेदार कहता है कि दारू पीकर काम कर रहा था इसलिए ऐसा हुआ । ताकि उसे मजदूर को मुआवजा देने की आवश्यकता न पड़े । उसी प्रकार 'धार' और 'जंगल जहाँ शुरू होता है' उपन्यास में आदिवासियों का शोषण होता है । संथाल परगना, बाँसगडा और छोटा नागपुर के कोयला क्षेत्र में कोई मजदूर खदान में काम करते समय उसके साथ कोई हादसा होता है तो ठेकेदार को कोई फर्क नहीं पड़ता है । थारू आदिवासी से काम कराकर उस काम के पैसे न देना और जबरन उससे काम कराना आदिवासियों के शोषण को दिखाता है ।

जितना शोषण आदिवासी पुरुष का होता है उतनाही शोषण आदिवासी स्त्री का भी होता है । जिस आदिवासी स्त्री का पति कामचोर और आलसी होता है तो उसको काम पर जाना पड़ता है । वह जहाँ पर काम करती है वहाँ का मालिक उसका यौन शोषण करता है । यह सब झेलकर वह काम करती रहती है ताकि घर में दो वक्त का भोजन बन सके । 'सावधान ! नीचे आग है' उपन्यास में भट्ट कई स्त्रियों को नाईट शिफ्ट में काम करता है । वह थापा की पत्नी का शारीरिक शोषण करता है । सोमरू की मौत खदान में दबने से हो जाती है तो उसकी गूंगी बेटी को वेश्या बना दिया जाता है । आदिवासी स्त्री का यहाँ पर दोहरा शोषण होता है । यौन शोषण का शिकार आदिवासी लडकियाँ भी बनी है । आदिवासी समाज में कोई भी स्त्री और लडकी यौन शोषण से बच नहीं पाई ।

पुलिस द्वारा भी आदिवासियों पर अत्याचार होता है । यह पुलिस शोषक वर्ग के समर्थन में रही है । पुलिस शराब के अड्डे चलाने वाले और गुंडों के साथ मिली हुई है । ये सभी आदिवासियों का छल करते हैं । संजीव के लगभग सभी उपन्यासों में पुलिस द्वारा आदिवासियों पर हुए जुल्म का चित्रण हुआ है । पुलिस ने आदिवासी स्त्री को बेवजह थाने में कैद किया है और उन्हें बड़ी बेरहमी से मारा-पीटा है । आदिवासियों से रिश्वत लेना पुलिस का हमेशा का काम बना हुआ है। अगर रिश्वत नहीं मिलती है तो आदिवासियों को अपराधी बनाने का काम यह पुलिस करती है । फर्जी एनकाउंटर करनेवाले पांडे पुलिस को राष्ट्रपति पदक से सम्मानित किया जाता है । संजीव के उपन्यासों में पुलिस आदिवासियों के साथ खुले तौर पर अन्याय और अत्याचार करती है । इन आदिवासियों को कानून की कोई जानकारी नहीं । रमणिका गुप्त ने झारखंड के आदिवासियों के जीवन पर लिखे 'निज घरे परदेसी' पुस्तक में लिखा है- "आजादी के बाद देश के विकास का हर कार्यक्रम आदिवासी की कीमत पर हुआ है । विकास की कीमत वह अपने विस्थापन से अदा करता है । उसके खेत खदानों में बदल गए और जंगल लकडी के टोलों में समा गए या कुर्सियों, मेजों और फर्नीचरों में बदल गए । गाछ (वृक्ष) खूटें और बल्ले बन गए रेल की पटरियाँ । अकाल के दिनों में सखुआ के बीच खाकर जिंदा रहनेवाला आदमी सखुआ की चोरी में जेल में ठूंसा जाने लगा और दंड भरने लगा ।"[(8)] आदिवासियों का यह जीवन संजीव के लिए चिंता का विषय रहा है । इसी चिंता को उन्होंने उपन्यासों में विशद किया है ।

निष्कर्षः

अंत में निष्कर्ष रूप में कहा जा सकता है कि संजीव ने अपने उपन्यासों में आदिवासियों का जो चित्रण किया है वह उनकी समस्याओं को दर्शाता है। संजीव अपने उपन्यासों में उद्देश्य को लेकर चलते हैं और उनका उद्देश्य है आदिवासी समाज का चित्रण करते हुए उन्हें किस चीज की आवश्यकता है, उनकी समस्या क्या है, इसके साथ-साथ उनके लिए परिवर्तन कितना महत्वपूर्ण है। इस बात की ओर पाठकोंका ध्यान आकर्षित करना है। आदिवासी समाज का हर मोड पर होनेवाला शोषण उनकी आर्थिक रीढ़ को तोडने का काम करता है। फिर भी आदिवासी संघर्ष करते हुए जीवन जीते हैं। संजीव ने आदिवासियों को सामूहिक रूप से व्यवस्था के खिलाफ लडने के लिए कहा है ताकि उन्हें अपने अधिकार प्राप्त हो। एक अदिवासी अगर विद्रोह करेगा तो उसे सफलता नहीं मिलेगी। यह बात बताना उनके उपन्यासों का उद्देश्य रहा है। इस प्रकार आदिवासी जीवन की त्रासदी का चित्रण उनके उपन्यासों में हुआ है।

संदर्भ सूचीः

1) कथाकार संजीव - डॉ. गिरीश काशिद शिल्पायन प्रकाशन दिल्ली प्र.स. 2008, पृ.259

2) सावधान ! नीचे आग है- संजीव राधाकृष्ण प्रकाशक दिल्ली प्र.स. 2018. पृ.29

3) पाँव तले की दूब - संजीव वाग्देवी प्रकाशन बीकानेर् प्र.स. 2013 पृ.17

4) सावधान ! नीचे आग है संजीव राधाकृष्ण प्रकाशक दिल्ली प्र.स. 2018. पृ.11

5) सावधान ! नीचे आग है- संजीव राधाकृष्ण प्रकाशक दिल्ली प्र.स. 2018. पृ.9

6) पाँव तले की दूब - संजीव वाग्देवी प्रकाशन बीकानेर् प्र.स. 2013 पृ.15 -

7) सावधान ! नीचे आग है- संजीव राधाकृष्ण प्रकाशक दिल्ली प्र.स. 2018. पृ.18

8) निज घरे परदेशी - रमणिका गुप्त वाणी प्रकाशन दिल्ली प्र.स. 2004 पृ.30

छत्तीसगढ़ के खैरागढ़ विधानसभा उपचुनाव 2022 में कांग्रेस के घोषणा पत्र का मतदान व्यवहार पर प्रभाव : विश्लेषणात्मक अध्ययन

चन्द्रशेखर देवांगन
शोधार्थी (राजनीति विज्ञान) हेमचंद यादव विश्वविद्यालय दुर्ग (छत्तीसगढ़)
डॉ विजयलक्ष्मी देवांगन
(शोध निर्देशक), सहायक प्राध्यापक, पं.देवी प्रसाद चौबे शास.महाविद्यालय साजा, जिला–बेमेतरा (छ.ग.)
डॉ प्रमोद यादव
(शोध सह–निर्देशक), विभागाध्यक्ष, राजनीति विज्ञान सेठ आर.सी.एस. कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, दुर्ग (छ.ग.)

ABSTRACT
वर्ष 2022 में खैरागढ़ विधानसभा उपचुनाव छत्तीसगढ़ की राजनीति में एक महत्वपूर्ण चुनाव था क्योंकि इस 2024 के विधानसभा चुनाव का फाइनल माना जा रहा था। इस उप चुनाव में कांग्रेस पार्टी ने खैरागढ़ को जिला बनाने जैसे ठोस वादे अपने घोषणा पत्र में शामिल किया इस शोध पत्र में कांग्रेस पार्टी की घोषणा पत्र के विभिन्न वादों के आधार पर मतदाताओं के मतदान व्यवहार में आए बदलाव का विश्लेषणात्मक अध्ययन किया गया है प्राथमिक और द्वितीयक स्रोतों के माध्यम से यह अध्ययन या दर्शाता है कि परिणाम को प्रभावित करने में कांग्रेस पार्टी के घोषणा पत्र की निर्णायक भूमिका रही।

KEYWORDS : घोषणा पत्र, मतदान व्यवहार, कांग्रेस पार्टी, विधानसभा, चुनाव।

प्रस्तावना

मनुष्य एक विवेकशील प्राणी है, किसी न किसी प्रकार के विचार, इच्छाएं मनुष्य के हृदय में सदैव उठती रहती है, मनुष्य की यह इच्छाएं जब सामाजिक हितों को ध्यान में रखकर एकत्र हो जाती है, तो महान विचारक **रूसो** इसे **सामान्य इच्छा** कहते हैं। आधुनिक युग में मनुष्यों को अपनी इच्छा जाहिर करने के लिए व्यस्क मताधिकार प्रदान किया जाता है जिसे वह निर्वाचन के समय प्रयोग करता है, जिसे मतदान कहा जाता है और राज्य में जब भी निर्वाचन होता है मतदाता, मतदान करके अपनी इच्छाएं प्रकट करते हैं। निर्वाचन में व्यक्ति या व्यक्तियों का संगठन जिसे राजनीतिक दल कहा जाता हैं भाग लेते हैं। राजनीतिक दलों द्वारा मतदाताओं को अपने पक्ष में मतदान करने के लिए अनेक लोक–लुभावन वादा करते हैं जिसे घोषणा पत्र के नाम से जाना जाता है। राजनीतिक दल घोषणा पत्र को जन –घोषणा पत्र, अटल विश्वास पत्र, संकल्प पत्र अलग–अलग नाम देते हैं।

छत्तीसगढ़ के खैरागढ़ विधानसभा सीट क्रमांक 73 में विधायक देवव्रत सिंह के निधन के पश्चात रिक्त होने की दशा में अप्रैल 2022 में उपचुनाव संपन्न हुआ । इस उप चुनाव में सत्तरूढ़ कांग्रेस पार्टी ने 29 वादों का घोषणा पत्र जारी किया । मुख्यमंत्री भूपेश बघेल ने कहा कि उपचुनाव में कांग्रेस प्रत्याशी के निर्वाचित होते ही 24 घंटे के भीतर खैरागढ़ को जिला बनाने की घोषणा की जाएगी, जिले का नाम खैरागढ़–छुईखदान–गंडई रखा जाएगा। इसके साथ ही तहसील, उप–तहसील, अंग्रेजी स्कूल, पान अनुसंधान केंद्र, स्व. राजा देवव्रत सिंह जी की जीवंत मूर्ति स्थापित करने, सहित शिक्षा, स्वास्थ्य संबंधी वादों को घोषणा पत्र में प्रमुखता दी गई थी। घोषणा पत्र से प्रभावित होकर क्षेत्र की मतदाताओं ने कांग्रेस के प्रत्याशी श्रीमती यशोदा नीलांबर वर्मा को 20219 मतों के अंतर से विजय बनाकर अपना नया विधायक चुना । प्रस्तुत शोध पत्र में कांग्रेस के घोषणा पत्र के कौन से वादा से मतदाता सबसे ज्यादा प्रभावित होकर मतदान किया इस तथ्य को जानने का प्रयास किया गया है।

अध्ययन क्षेत्र का परिचय

खैरागढ़ विधानसभा छत्तीसगढ़ राज्य के 90 विधानसभा में 73वां विधानसभा क्षेत्र है। विधानसभा के समय यह क्षेत्र राजनांदगांव जिले के अंतर्गत आता था किंतु निर्वाचन पश्चात खैरागढ़–छुईखदान–गंडई जिला बन गया है, वर्तमान में राजनांदगांव लोकसभा निर्वाचन क्षेत्र के अंतर्गत है। रियासत काल में खैरागढ़ सर्वाधिक बड़े क्षेत्रफल वाली रियासत था। नागवंशी राजवंश के संस्थापक लक्ष्मीनिधि राय के वंशज खड़गराय द्वारा राजधानी खोलवा के स्थान पर पिपरिया, मुस्का और आमनेर नदियों के संगम पर की गई थी और खैर वृक्षों की अधिकता कारण इसका नाम खैरागढ़ रखा गया। संगीत नगरी के नाम से विख्यात खैरागढ़ एशिया के प्रथम कला एवं संगीत विश्वविद्यालय जो कि इंदिरा गांधी के नाम से स्थापित है, जिसकी नींव 1956 में तत्कालीन शासक राजा वीरेंद्र बहादुर सिंह एवं रानी पद्मावती ने रखी थी।

खैरागढ़ में दो बार उपचुनाव

खैरागढ़ में अब तक दो बार उपचुनाव हो चुके हैं। 2003 में इस सीट से देवव्रत सिंह चुनाव जीते थे। बाद में जब प्रदीप गांधी की सदस्यता चली गई, तब राजनांदगांव लोकसभा के लिए उपचुनाव हुए। इसमें कांग्रेस ने देवव्रत सिंह को प्रत्याशी बनाया। देवव्रत सिंह इस चुनाव में जीते, लेकिन खैरागढ़ सीट पर हुए उपचुनाव में भाजपा से कोमल जंघेल जीते थे। 2022 में देवव्रत सिंह के निधन के बाद हुए उपचुनाव में कांग्रेस से यशोदा वर्मा जीती।

छत्तीसगढ़ में अब तक हुए विधानसभा के उपचुनाव का विवरण एवं मतदान व्यवहार

छत्तीसगढ़ में हुए अब तक के 17 उप चुनाव हुए हैं, केवल 2006 में कोटा उपचुनाव में रेणु जोगी और 2009 में वैशाली नगर के उपचुनाव में कांग्रेस के भजन सिंह निरंकारी ने जीत दर्ज की जो विपक्ष की जीत है और अन्य उपचुनाव में मतदाताओं ने सरकार के पक्ष में मतदान किया है। छत्तीसगढ के उपचुनाव का विवरण निम्न तालिका में प्रस्तुत है :–

क्र	निर्वाचन वर्ष	विधानसभा सीट	विजयी प्रत्याशी	राजनीतिक दल	प्राप्त मत	निकटतम प्रतिद्वंदी	राजनीतिक दल	प्राप्त मत	विजेतापक्ष
1	2001	मरवाही	अजीत जोगी	कांग्रेस	71,211	अमरसिंह खुसरो	भाजपा	20453	सत्ता पक्ष
2	2004	डोंगरगांव	डा.रमन सिंह	भाजपा	42,115	गीतादेवी सिंह	कांग्रेस	32004	सत्ता पक्ष
3	2004	अकलतरा	छतराम देवांगन	भाजपा	39,859	डा.राकेश कुमार सिंह	कांग्रेस	29187	सत्ता पक्ष
4	2006	कोटा	रेणु जोगी	कांग्रेस	59465	ठाकुर भूपेंद्र सिंह	भाजपा	35995	**विपक्ष**
5	2007	मालखरौदा	निर्मल सिन्हा	भाजपा	45576	मोहन मणि	कांग्रेस	23589	सत्ता पक्ष
6	2007	खैरागढ़	कोमल जंघेल	भाजपा	57949	पद्मा देवव्रत सिंह	कांग्रेस	41962	सत्ता पक्ष
7	2008	केशकाल	स्वक राम नेताम	भाजपा	58,362	बुधसेन मरकाम	कांग्रेस	36476	सत्ता पक्ष
8	2009	वैशालीनगर	भजन सिंह निरंकारी	कांग्रेस	47,225	जागेश्वर साहू	भाजपा	45997	**विपक्ष**

9	2010	भटगांव	रजनी त्रिपाठी	भाजपा	74,098	उमेश्वर शरण सिंहदेव	कांग्रेस	39239	सत्ता पक्ष
10	2011	बालोद	कुमारी मदन साहू	भाजपा	64,185	मोहन पटेल	कांग्रेस	54520	सत्ता पक्ष
11	2014	अंतागढ़	भोज राज नाग	भाजपा	51,530	रूपधर पुडो	सीपीआई	12086	सत्ता पक्ष
12	2019	चित्रकोट	राजमन बेंजाम	कांग्रेस	62,097	लच्छुराम कश्यप	भाजपा	44235	सत्ता पक्ष
13	2019	दंतेवाड़ा	देवती कर्मा	कांग्रेस	50,028	ओजस्वी मंडावी	भाजपा	38836	सत्ता पक्ष सत्ता पक्ष
14	2020	मरवाही	डा.केके ध्रुव	कांग्रेस	83, 372	डा.गंभीर सिंह	भाजपा	38132	सत्ता पक्ष
15	2022	खैरागढ़	यशोदा वर्मा	कांग्रेस	87,879	कोमल जंघेल	भाजपा	67703	सत्ता पक्ष
16	2022	भानुप्रतापपुर	सावित्री मंडावी	कांग्रेस	65479	ब्रह्मानंद नेताम	भाजपा	44308	सत्ता पक्ष
17	2024	रायपुर दक्षिण	सुनील सोनी	भाजपा	89220	आकाश शर्मा	कांग्रेस	43053	सत्ता पक्ष

तालिका क्रमांक 1

खैरागढ़ उपचुनाव 2022 का विवरण

क्रमांक	प्रत्याशी का नाम	राजनीतिक दल	कुल प्राप्त मत		
			ईवीएम मशीन मत	**डाक मतपत्र मत**	**कुल मत**
1	यशोदा नीलाम्बर वर्मा	भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस	87829	50	87879
2	कोमल जंघेल	भारतीय जनता पार्टी लेबर पार्टी	67660	43	67703
3	चुरण (विपल्व साहू)	फारवर्ड डेमोक्रेटिक	2411	01	2412
4	नीतिन कुमार भंडेकर	निर्दलीय	1411	02	1413
5	नरेन्द्र सोनी	जनता कांग्रेस छत्तीसगढ़	1220	02	1222
6	साधुराम ध्रुर्वे	निर्दलीय	642	00	642
7	संतोषी प्रधान	गोंडवाना गणतंत्र पार्टी	587	03	590
8	अरूणा बनफर	निर्दलीय	564	00	564
9	मोहन भारती	राष्ट्रीय जन सभा पार्टी	473	01	474
10	ढालचंद साहू	अंबेडकराइट पार्टी ऑफ इंडिया	386	00	386

तालिका क्रमांक 2

शोध अध्ययन का उद्देश्य

1 यह अध्ययन करना कि क्या मतदाताओं ने कांग्रेस के घोषणा पत्र को पढ़ा और समझा

2 यह अध्ययन करना कि कांग्रेस पार्टी के घोषणा पत्र के वादों में कौन सा घोषणा सबसे ज्यादा प्रभावी रहा।

3 कांग्रेस पार्टी के घोषणा पत्र से मतदाताओं का मतदान व्यवहार प्रभावित हुआ।

शोध परिकल्पना

1 यह ज्ञात करना कि कांग्रेस पार्टी द्वारा जिला बनाने की घोषणा से मतदान व्यवहार प्रभावित हुआ।

2 यह ज्ञात करना की घोषणा पत्र में स्थानीय मुद्दों को प्राथमिकता से मतदान व्यवहार प्रभावित हुआ।

3 यह ज्ञात करना कि विधानसभा चुनाव 2018 के कांग्रेस की घोषणा पत्र के वादो को पुरा करने से मतदाताओं में एक भरोसा कायम हुआ।

शोध विधि

प्रस्तुत शोध पत्र में गुणात्मक और मात्रात्मक दोनों प्रकार के डेटा का उपयोग किया गया है। यह अध्ययन प्राथमिक तथा द्वितीय स्रोतों पर आधारित है। प्राथमिक स्रोत खैरागढ़ विधानसभा के ग्रामीण एवं शहरी मतदाताओं मतदाताओं, 100 मतदाताओं से साक्षात्कार लिया गया। द्वितीय स्रोतों में सरकारी रिपोट, निर्वाचन आयोग, शोध पत्र –पत्रिकाओं, अखबारों, कांग्रेस के घोषणा पत्र का अध्ययन किया गया है

क्षेत्र के उत्तरदाताओं से प्राप्त अभिमत का विवरण

क्र	कांग्रेस के घोषणा पत्र से संबंधित प्रश्न	उत्तरदाताओं से प्राप्त मत		
		हां	नहीं	कह नहीं सकते
1	जिला बनाने की घोषणा	78	20	2
2	तहसील बनाने की घोषणा	67	29	4
3	उप तहसील बनाने की घोषणा	52	40	8
4	बैंक खोलने के प्रयास की घोषणा	40	32	28
5	अंग्रेजी स्कूल खोलने की घोषणा	68	20	12
6	महाविद्यालय खोलने की घोषणा	42	40	18
7	अस्पताल खोलने की घोषणा	60	30	10
8	बस स्टैंड बनाने की घोषणा	45	38	17
9	बालक एवं कन्या छात्रावास भवन बनाने की घोषणा	52	40	8
10	खैरागढ़ महोत्सव पुन प्रारंभ करने की घोषणा	68	30	2
11	पान अनुसंधान केंद्र की स्थापना	57	38	5
12	बेहतर पेयजल की घोषणा	53	30	17
13	फूड प्रोसेसिंग की व्यवस्था की घोषणा	51	40	9
14	पुल निर्माण करने की घोषणा	61	27	14
15	विद्युत सब स्टेशन निर्माण की घोषणा	65	28	7
16	कांग्रेस के घोषणा पत्र को समझ पाए	60	32	8
17	कांग्रेस के घोषणा पत्र से मतदान व्यवहार प्रभावित हुआ	65	20	15

तालिका कमांक 3

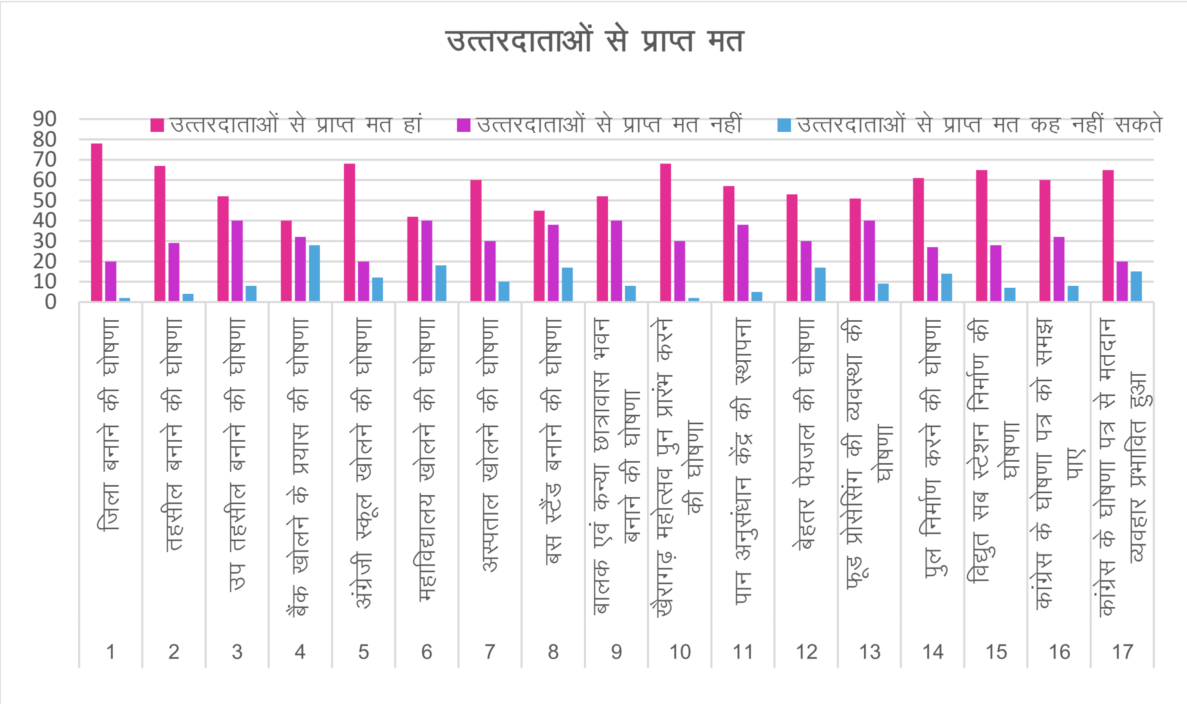

तालिका कमांक 4 (ग्राफ)

विश्लेषण

प्रस्तुत तालिका में छत्तीसगढ़ के खैरागढ़ विधानसभा उपचुनाव 2022 के दौरान कांग्रेस पार्टी द्वारा जारी किए गए घोषणा पत्र की विभिन्न बिंदुओं पर क्षेत्र के 100 मतदाताओं से एकत्रित प्रतिक्रियाओं का विवेचन किया गया है। यह विश्लेषण मुख्यतः यह जानने हेतु किया गया है कि मतदाताओं में कांग्रेस पार्टी के घोषणाओं की जानकारी, उनकी स्वीकार्यता तथा इन घोषणाओं में से कौन सी घोषणा से मतदान व्यवहार ज्यादा प्रभावित हुआ।

घोषणाओं की जानकारी एवं समझ

प्राप्त आंकड़ों से यह स्पष्ट होता है कि 60 प्रतिशत मतदाताओं ने कांग्रेस के घोषणा पत्र को समझने की बात स्वीकार की, जबकि 32 प्रतिशत ने इसे समझने में असमर्थता व्यक्त की और शेष 8 प्रतिशत मतदाता निर्णय नहीं कर सके। यह तथ्य इस ओर संकेत करता है कि यद्यपि बहुसंख्यक मतदाता घोषणा पत्र की भाषा और विषय वस्तु से परिचित थे, फिर भी एक बड़ा वर्ग ऐसा रहा जो या तो इसे जटिल मानता है अथवा उनके लिए इसका प्रचार–प्रसार अपर्याप्त रहा।

घोषणाओं में प्राथमिकता

घोषणापत्र की जिन वादों को सर्वाधिक सकारात्मक प्रतिक्रिया प्राप्त हुई, उनमें "नया जिला बनाए जाने की घोषणा" (78), "अंग्रेजी माध्यम विद्यालय प्रारंभ करने की घोषणा" (68) ''खैरागढ़ महोत्सव पुन प्रारंभ करने की घोषणा'' (68), ''तहसील बनाने की घोषणा''प्रमुख रही। इन घोषणाओं की लोकप्रियता इस बात की पुष्टि करती है कि मतदाता उन घोषणाओं को प्राथमिकता देते हैं जो उनकी दैनिक आवश्यकताओं, तथा स्थानीय सुविधा सरलता से मिले जिससे लोगो के प्रशासन संबंधी कार्य करने में आसान हो।

कुछ घोषणाएं अपेक्षाकृत कम प्रभावशाली सिद्ध हुईं। "बैंक शाखा खोले जाने की घोषणा" (40:), "महाविद्यालय स्थापना" (42:), तथा "बस स्टैंड निर्माण" (45:) जैसे बिंदुओं को अपेक्षाकृत कम समर्थन प्राप्त हुआ। यह परिदृश्य दर्शाता है कि इन योजनाओं की या तो स्थानीय स्तर पर तत्कालिक आवश्यकता नहीं थी क्योंकि इन क्षेत्रो में ये सुविधाएं पहले से उपलब्ध है।

घोषणा पत्र का मतदान व्यवहार पर प्रभाव

सर्वाधिक महत्वपूर्ण बिंदु यह रहा कि 65 प्रतिशत मतदाताओं ने स्वीकार किया कि कांग्रेस के घोषणा पत्र ने उनके मतदान व्यवहार को प्रभावित किया, क्योंकि मतदाताओं ने स्वीकार किया कि कांग्रेस पार्टी ने घोषणा पत्र में जो वादा किया उन सुविधाओं की क्षेत्र में महती आवश्यकता थी। 20 प्रतिशत ने इस प्रभाव को नकारा क्योंकि खैरागढ़ सीट कांग्रेस की परंपरंगत सीट रही है तथा छत्तीसगढ़ में उपचुनाव का इतिहास सत्ताधारी दल के पक्ष में रहा है। 15 प्रतिशत निर्णय नहीं कर सके क्योंकि ये ज्यादातर केवल मतदान के समय आते है और इनकी राजनीति में रूचि बहुत कम है। इससे यह स्पष्ट है कि कांग्रेस पार्टी का घोषणा पत्र मतदाता निर्णय प्रक्रिया का एक प्रभावी घटक रहा है।

निष्कर्ष

उपरोक्त विश्लेषण से यह स्पष्ट होता है कि कांग्रेस के घोषणा पत्र में समाहित अधिकांश घोषणाओं ने मतदाताओं पर सकारात्मक प्रभाव डाला, विशेषकर वे घोषणाएं जो स्थानीय विकास, शिक्षा, स्वास्थ्य एवं बुनियादी सुविधाओं से जुड़ी थीं। हालांकि कुछ घोषणाओं की जानकारी एवं प्रभाव की सीमा सीमित रही। फिर भी कुल मिलाकर निष्कर्ष के रूप में यह कहा जा सकता है कि खैरागढ़ विधानसभा उपचुनाव में कांग्रेस की घोषणा पत्र ने क्षेत्र की मतदाताओं के मतदान व्यवहार को प्रभावित किया। छत्तीसगढ़ में वर्ष 2018 के विधानसभा चुनाव में कांग्रेस ने जो घोषणा पत्र में मतदाताओं से वादा किया था उसमें से कर्ज माफी सरकार बनने के तुरंत पश्चात् और 2500/क्विंटल में धान खरीदी का वादा को राजीव गांधी किसाान न्याय योजना के द्वारा पूरा किया गया जिसके कारण मतदाताओं में कांग्रेस पार्टी के प्रति विश्वास कायम स्थापित हुआ।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. जैन, पुखराज एवं फाड़िया, बी0एल0 (2017) ; भारतीय राज व्यवस्था; साहित्य भवन पब्लिकेशन, आगरा, पृष्ठ–19
2. फाड़िया, बी0एल0 (2021), पाश्चात्य राजनीतिक चिंतन ; साहित्य भवन पब्लिकेशन, आगरा, पृष्ठ–275
3. राय, ओमप्रकाश (2016), भारत की चुनावी राजनीति के बदलते आयाम; विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, पृष्ठ–40
4. मुहम्मद, इस्लाम. (2020) अनुसंधान में विश्लेषण की एक इकाई के रूप में चुनाव घोषणापत्र।
5. फाड़िया, बी0एल0 (1960), शोध पद्धतियां ; साहित्य भवन पब्लिकेशन, आगरा, पृष्ठ–59
6. कांग्रेस पार्टी का घोषणा पत्र–2022 भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस कार्यालय, रायपुर
7. जिला निर्वाचन कार्यालय राजनांदगांव द्वारा जारी चुनाव परिणाम सम्बन्धी आंकड़े, 2012.
8. दैनिक भास्कर (1 अप्रैल, 2022), राजनांदगांव संस्करण, पृष्ठ–1
9. दैनिक नवभारत (1 अप्रैल, 2022), राजनांदगांव संस्करण, पृष्ठ–1
10. वर्मा एस.एल. ''राजनीति विज्ञान में अनुसंधान'' राजस्थान हिन्दी ग्रंथ एकादमी जयपुर, 2005
11. जैन बी.एम. ''रिसर्च मैथडोलॉजी'' रिसर्च पब्लिकेशन जयपुर, 2010
12. वैश्य, डॉ0 कल्पना (2018), "भारतीय लोकतन्त्र में मतदान व्यवहार", नव भारत प्रकाशन, नई दिल्ली, पृष्ठ–29.
13. राम पपली (2013), "मतदान व्यवहार, जाति एवं राजनीति चेतना", आविष्कार पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स, जयपुर, 2013, पृष्ठ–88.
14. कश्यप, सुभाष (2005), राजनीति कोष, नेशनल बुक ट्रस्ट, प्रकाशन नई दिल्ली, पृष्ठ–14
15. www.census2011.co.in

समाजीकरण की प्रक्रिया में महिलाओं की भूमिका (तंग बस्तियों की सामाजिक एवं आवासीय स्थितियों के विशेष संदर्भ में)

डॉ. वंदना श्रीवास्तव
सह-प्राध्यापक समाजशास्त्र
श्री कैलाश जोशी शासकीय महाविद्यालय बागली

डॉ. संध्या जैन
सह-प्राध्यापक वाणिज्य
प्रधानमंत्री कॉलेज ऑफ़ एक्सीलेंस
शासकीय माधव महाविद्यालय उज्जैन

सारांश:-

प्रायः किसी भी समाज के विकसित होने का मापदण्ड उसकी औद्योगिक एवं तकनीकी विकास दर होता है, किन्तु तथ्य है कि प्रत्येक विकास का एक नकारात्मक पक्ष भी होता है। जैसे-जैरो समाज विकसित हुआ, नए-नए उद्योगों की स्थापना हुई, वैसे-वैसे व्यक्ति ने विकास की इस प्रक्रिया में भागीदारी करने और अपने भविष्य को सुरक्षित एवं सुदृढ़ करने की आशा से अपने मूल निवास स्थानों से शहरों की और गमन करना प्रारम्भ किया, किन्तु भूमि पर दबाव, आवासों की अनुपलब्धता एवं शहरों की कमरतोड़ महंगाई ने उसे तंग बस्तियों का निर्माण करने के लिए बाध्य किया। ये वे क्षेत्र होते हैं, जहाँ जीवन के लिए कठिन संघर्ष होता है, तमाम अभाव होते है एवं संसाधनों की कमी होती है। यहाँ अधिकांशतः श्रमिक वर्ग एवं अन्य निर्धन लोग निवास करते हैं। ये अनेक कुप्रवृत्तियों जैसे -मद्यपान, धूम्रपान, जुआ तथा छोटे-मोटे अपराधों में संलग्न होते है। इन तंग बस्तियों में महिलाओं को भी अनेक स्तरों पर विभिन्न समस्याओं से जूझना पड़ता है। जिनमें सबसे प्रमुख है बच्चों का समुचित पालन-पोषण एवं उनके व्यक्तित्व का विकास अर्थात् समाजीकरण। तंग बस्तियाँ आरम्भ से ही अराजकता, अशिक्षा, गरीबी, गन्दगी, हिंसात्मक प्रवृत्ति तथा अपराधियों के संरक्षण का केन्द्र मानी जाती रही है और यह मान्यता सत्य के काफी निकट भी है। ये समस्त दुष्प्रवृत्तियाँ व्यक्ति के व्यक्तित्व का हिस्सा है, जिसे निर्मित करने में समाजीकरण की प्रक्रिया उत्तरदायी होती है। यह प्रक्रिया शिशु के जन्म के साथ ही प्रारम्भ होकर मृत्युपर्यन्त चलती रहती है, परन्तु जीवन के आरंभिक १७-१८ वर्ष तक की आयु में होने वाला समाजीकरण व्यक्ति के व्यक्तित्व के विकास में निर्णायक होता है। यही वह आयु है जहाँ व्यक्तित्व पर माँ का सर्वाधिक प्रभाव पड़ता है। किंतु तंग बस्तियों की विषम परिस्थिति में बच्चों का स्वास्थ्य समाजीकरण करना महिलाओं के लिए अत्यंत चुनौती पूर्ण कार्य होता है, इस अध्ययन में समाजीकारण की प्रक्रिया में तंग बस्तियों की महिलाओं की भूमिका का विश्लेषण किया गया है।

प्रस्तावनाः-

यह शोधकार्य तंग बस्तियों के संदर्भ में है। अतः इकाइयों से सम्पर्क के दौरान शोधार्थी ने पाया कि यहाँ की पारिवारिक दशाएँ काफी जटिल है। अनेक परिवार अत्यन्त आर्थिक कठिनाइयों में जीवन यापन कर रहे हैं। अनेक बार माँ की व्यस्तताओं और परेशानियों के कारण छोटे बच्चों के पालन-पोषण का दायित्व बड़े भाई-बहनों पर आ जाता है, जो स्वयं भी बच्चे ही होते हैं। करीब १९.६७ः उत्तरदाता तो इतनी निर्धन थी कि बच्चों को शिक्षा के अवसर तो दूर, ढंग से भोजन और वस्त्र भी उपलब्ध नहीं हो पा रहे हैं। कुछ परिवार ऐसे भी है जो खण्डित है, अर्थात् पत्नी अकेले बच्चों का पालन-पोषण कर रही है। इनमें से कुछ परिवारों में पत्नियों न तो विधवा है न कानूनी तौर पर तलाकशुदा। उनके पति उनको और उनके बच्चों को छोड़कर किसी अन्य स्त्री के

साथ रहने लगे। ऐसी महिलाओं का पारिवारिक, सामाजिक और आर्थिक जीवन अत्यन्त परेशानियों से ग्रस्त होता है। इन अनेक प्रकार की विषमताओं का सामना करते हुए बच्चों का समुचित समाजीकरण करना वास्तव में चुनौतीपूर्ण कार्य है। शोधार्थी ने यह ज्ञात करने की कोशिश की कि इन प्रतिकूल परिस्थितियों में यहाँ महिलाएँ बच्चों को किस प्रकार योग्य सामाजिक व्यक्तित्व बनाती है। अनुसूची में सम्मिलित विभिन्न प्रश्नों के माध्यम से समाजीकरण की प्रक्रिया में उनकी भागीदारी ज्ञात करने के प्रयास में जो तथ्य संकलित हुए, उन्हें संक्षेप में प्रस्तुत किया गया है। सुज्ञात तथ्य है कि पिता की डाँट, माँ का स्नेह और दादा-दादी का दुलार बच्चों के व्यक्तित्व पर गहरा प्रभाव डालता है। किन्तु देखने में आया कि यहाँ सर्वाधिक नाभिकीय परिवार है। उत्तरदाताओं से ज्ञात हुआ कि जो संयुक्त परिवार की महिलाएँ है, यद्यपि उनका काम अत्यन्त बढ़ जाता है क्योंकि परिवार में सदस्य संख्या और वृद्ध लोगों की अधिकता होती है। परन्तु यहाँ बच्चों की देखभाल अधिक आसानी से हो जाती है, किन्तु फिर भी महिलाएँ केन्द्रीय परिवार को ही प्राथमिकता देती है। खण्डित परिवार सबसे कम हैं, परन्तु उल्लेखनीय है कि इन परिवारों के बच्चे पढ़ाई के प्रति ज्यादा गंभीर नहीं पर उत्तरदायित्व के प्रति सजग हैं । वस्तुतः व्यक्ति का सामाजिक पर्यावरण उसके द्वारा की जाने वाली समाजीकरण की प्रक्रिया को प्रभावित करता है। अतः उत्तरदाताओं से यहाँ की आवासीय स्थितियों एवं बच्चों के समाजीकरण पर इनके प्रभावों के सम्बन्वस्तुतः व्यक्ति का सामाजिक पर्यावरण उसके द्वारा की जाने वाली समाजीकरण की प्रक्रिया को प्रभावित करता है। अतः यहाँ की पारिवारिक , सामाजिक एवं आवासीय स्थितियों एवं समाजीकरण की प्रक्रिया में महिलाओं की भूमिका के सम्बन्ध में कुछ महत्वपूर्ण तथ्य प्राप्त हुए

1. तंग बस्तियों में नाभिकीय परिवार जिनमें प्रायः 3 सन्तानें है, की बहुलता है।
2. अनेक परिवारों में छोटे बच्चों के पालन-पोषण में माँ की व्यस्तता के कारण बड़े भाई - बहनों की भूमिका अधिक होती है।
3. वहाँ पुरूषों के चारित्रिक पतन के कारण परिवार विघटित हो जाते हैं।
4. यद्यपि पुत्र-पुत्रियों के पालन-पोषण में भिन्नता लैंगिक भेदभाव की संकेतक है परन्तु हमारे परम्परागत समाज में विवाहोपरांत पुत्रियों को पारिवारिक सामंजस्य स्थापित करने में इससे आसानी होती है।
5. यहाँ पुत्रियों को आर्थिक दृष्टि से आत्मनिर्भर बनाने के लिए माहेलाएँ यथाशक्ति अवसर उपलब्ध करवाती है।
6. समाज की मुख्यधारा में सम्मिलित व्यक्ति तंग बस्तियों के निवासियों द्वारा सार्वजनिक स्थल के प्रयोग पर विरोध प्रकट करते है, जिससे यहाँ के जिवासियों में विद्रोही प्रवृत्ति जन्म लेती है।
7. परिवार का कलहपूर्ण वातावरण समाजीकरण की प्रक्रिया में बाधक है जिसके लिए आर्थिक कारक और पुरुषों द्वारा मद्यपान की आदत उत्तरदायी है।
8. बच्चों की अनुचित माँगों को पूरा करने और इच्छानुसार कार्य करने में मां का विरोध और पिता द्वारा दिया गया समर्थन बच्चों और माँ के बीच विश्वासपूर्ण सम्बन्धों में बाथक होता है।
9. किशोरावस्था में जब बच्चा शारीरिक और मानसिक परिवर्तन के द्वंद से गुजरता है, तब माँ का मार्गदर्शन अनेक समस्याओं के निराकरण में सहायक घेता है. परन्तु यहाँ शिक्षा का निम्न स्तर होने के कारण महिलाएँ ये नहीं समझती है कि वे बच्चों का उचित मार्गदर्शन किस तरह करें।

10. यहाँ बच्चे के निरूद्देश्य घूमने को सहज रूप में ग्रहण किया जाता है। यहाँ तक कि महिलाएँ इसके समर्थन में तर्क देती है कि छोटे घर होने से बड़े होते बच्चों को घर में रोकना सम्भव नहीं होता, इसलिए ये गलियों में घूमते है या साथियों के साथ कहीं निश्चित ठिकाना बनाकर वही बैठते है, परन्तु इस दौरान क्या सीखते हैं। इसके प्रति महिलाएँ उदासीन है।
11. तंग बस्तियों में सर्वाधिक व्यापक समस्या है मादक द्रव्य व्यसन । यह सर्वाधिक ७६% परिवारों में यह समस्या विकराल रूप में पाई गई। इसमें भी पुरुषों की ही मुख्य भूमिका है। बच्चे बचपन से ही पिता के लिए तम्बाकू, गुटखा, बीडी जैसी हानिकारक सामग्री लाते हैं। अगर महिलाएँ इसका विरोध करें तो पिता बच्चों में भी इसके प्रति आकर्षण पैदा करने के लिए उनको भी थोड़ा - थोड़ा देना शुरू कर देते हैं यह सोचे बगैर कि इसके कितने घातक परिणाम होंगे? महिलाओं ने बताया कि मात्र १३-१४ वर्ष की आयु तक तो बच्चे इनके सेवन के इतने आदी हो जाते हैं कि रोक सकना असम्भव हो जाता है।
12. महिलाएँ बच्चों को शैक्षणिक सुविधाएँ उपलब्ध करवाना चाहती है। किंतु आर्थिक समस्याएं बाधा उत्पन्न करती हैं ।
13. तंग बस्तियों में पारिवारिक यौन शोषण की समस्या यहाँ के नैतिक पतन का प्रमाण है।
14. सामाजिक सम्बन्धों के निर्माण में यहाँ महिलाओं की सक्रिय भूमिका न होने का महत्वपूर्ण कारण यह है कि यहाँ के निवासियों के सामाजिक सम्बन्ध सिर्फ बस्ती और रिश्तेदारों तक ही सीमित है।
15. पारिवारिक तनाव और कलहपूर्ण स्थिति, पिता की नकारात्मक भूमिका बच्चों और माँ के मध्य अन्तः क्रिया में बाधक होती है।

निष्कर्षः-

यद्यपि यहाँ पारिवारिक दशाएँ समुचित समाजीकरण की प्रक्रिया के प्रतिकूल है, किन्तु यहाँ महिलाएँ समाजीकरण की प्रक्रिया द्वारा ही बच्चों का समाजीकरण करना सीख रही है। अर्थात् वे महिलाएँ जो कहीं घरेलू कार्यों में सलंग्न है, वे अपने कार्यस्थल पर जब महिलाओं को बच्चों का पालन पोषण करते देखती हैं तो उसका अपनी क्षमताओं के अनुसार अनुकरण करती हैं। अतः यदि अवसर और सुविधाएँ उपलब्ध हों तो तंग बस्तियों में महिलाएँ अधिक कुशलता से अपनी भूमिका का निर्वाह कर सकती हैं।

क्रमांक	लेखक का नाम	पुस्तक का नाम	प्रकाशक
1	आहूजा, राम	भारतीय सामाजिक व्यवस्था	रावत पब्लिकेशन जयपुर
2	आहूजा, राम	सामाजिक समस्याएँ	रावत पब्लिकेशन जयपुर
3	आजाद, नरेन्द्र	इन्दौर दर्शन 1999	-
4	अग्रवाल, सुशीला	स्टेटस ऑफ विमेन (संपादित)	प्रिंट वेल पब्लिशर जयपुर
5	डॉ. डी. सी. बघेल, डॉ. किरण बघेल	अनुसंधान प्रगतिशास्त्र	कैलाश पुस्तक सदन भपाल
6	देसाई ए. आर. और पिल्लई बी.एस.	मलिन बस्ती और शहरीकरण	बॉम्बे पॉपुलर पब्लिकेशन
7	क्लिनार्ड, मार्शल बी.	मलिन बस्तियाँ और सामुदायिक विकास	एन.वाई. फ्री प्रेस 1966

मनरेगा : भारत में पलायन का एक विकल्प- ग्रामीण से शहर के संदर्भ में

डॉ. श्रद्धा शम्मी गावंडे
सहयोगी प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
वी एम वी वाणिज्य, जे एम टी कला और जे जे पी विज्ञान महाविद्यालय वर्धमान नगर

प्रस्तावना :-

प्रवास शब्द की उत्पत्ति लैटिन शब्द 'माइग्रेट' से हुई (17वीं शताब्दी के प्रारंभ में, क्रिया माइग्रे का अर्थ है चलना या शिफ्ट होना है, जिसे पहली बार 1605-15 में दर्ज किया गया था(Dictionary. com) जिसका अर्थ है एक स्थान से दूसरे स्थान पर जाना। प्रवास का अर्थ है लोगों का (किसी व्यक्ति, समूह या पलायन द्वारा) एक स्थान से दूसरे स्थान पर विभिन्न कारणों से स्थायी रूप से या निश्चित अवधि के लिए नए स्थान पर बसने के इरादे से जाना। दोनों प्रकार के प्रवास अंतर्राष्ट्रीय और आंतरिक (अंतर-राज्यीय, अंतर-जिला और जिले के भीतर) पूरे विश्व और पूरे भारत में प्रमुख भूमिका निभा रहे हैं, केवल कारण और परिणाम भिन्न होते हैं। आम तौर पर प्रवास नवीनतम जानकारी, तकनीक, प्रौद्योगिकी और तकनीकी ज्ञान लाता है। भारत में प्रवास का मुख्य कारण विवाह, बेरोजगारी, आर्थिक कारक, आतंकवाद (विशेषकर जम्मू और कश्मीर में), मजदूरी में अंतर, मजबूर प्रवास और शहरीकरण आदि हैं। शहरीकरण दुनिया भर में पुरुषों और महिलाओं दोनों के लिए ग्रामीण से शहरी क्षेत्र में प्रवास करने का बेहद आकर्षक साधन बन गया है। ली का प्रवास का नियम (पुश-पुल मॉडल) भी बहुत प्रभावी है क्योंकि पुश फैक्टर (-) अर्थात गरीबी और भुखमरी, बेरोजगारी, कम कृषि उत्पादकता, फसल की विफलता, भूमिहीनता, सिंचाई सुविधाओं की कमी, खराब शिक्षा और चिकित्सा देखभाल और पुल फैक्टर (+) अर्थात बेहतर जीवन स्तर, रोजगार की संभावना, बेहतर लैंगिक समानता, बेहतर जीवन की संभावना, बेहतर सुविधाएं, वेतन अंतर, चमकदार शहरी रोशनी, बच्चों का भविष्य, दिखावटी और प्रदर्शन प्रभाव आदि। पुश फैक्टर असंतोष की उच्च डिग्री का परिणाम हैं और पुल फैक्टर संतुष्टि की उच्च डिग्री का परिणाम हैं। पुश फैक्टर झुंझलाहट और हताशा के कारण प्रभावी होते हैं जबकि पुल फैक्टर शहरी क्षेत्रों के लगाव, मोह, प्रदर्शन, दिखावटी और चमकदार जीवन शैली के कारण प्रभावी होते हैं। यह शहरीकरण की ओर ले जाता है। यह पूरी दुनिया की घटना है। भारत में भी स्थिति बहुत गंभीर है, ग्रामीण क्षेत्रों के लोग उज्ज्वल भविष्य की तलाश में शहरी क्षेत्रों की ओर भागते हैं जैसे रोजगार के कम अवसर, आय का निम्न स्तर, शैक्षिक और प्रशिक्षण सुविधाओं की कमी, स्वास्थ्य और चिकित्सा सुविधाओं की कमी आदि। इन कठिनाइयों से छुटकारा पाने के लिए, ग्रामीण लोग शहरी क्षेत्रों की ओर पलायन करते हैं।

भारत में मनरेगा के क्रियान्वयन से बड़े पैमाने पर पलायन की गति में कमी आई है, जैसा कि विभिन्न अध्ययनों में दर्शाया गया है। महिलाओं को अपने घर के नजदीक ही काम करने का अवसर मिल रहा है। मनरेगा से उनकी आर्थिक स्थिति मजबूत हुई है, जिससे पलायन कम करने में अनुकूल प्रभाव पड़ा है।

शहर की अवधारणा:- 'अर्बन' शब्द की उत्पत्ति लैटिन शब्द 'अर्बनस' से हुई है, जिसका अर्थ है 'अर्बसिटी'। अर्बन शब्द शहर के कस्बे से संबंधित है इस प्रकार "टाउन" शहरी क्षेत्रों को दर्शाता है भारत की जनगणना 2001 में, शहरी क्षेत्रों की परिभाषा इस प्रकार अपनाई गई है (भारत के महापंजीयक और जनगणना आयुक्त [2004):-

१. सभी वैधानिक स्थान जहां नगर पालिका, निगम, छावनी बोर्ड या अधिसूचित नगर क्षेत्र समितियां आदि हों।

२. निम्नलिखित तीन मानदंडों को एक साथ पूरा करने वाला स्थान

(अ) न्यूनतम जनसंख्या 5,000,

(ब) कम से कम 75 प्रतिशत पुरुष कार्यशील जनसंख्या गैर-कृषि कार्यों में लगी हो: तथा

(क) जनसंख्या का घनत्व कम से कम 400 प्रति वर्ग किमी (1,000 प्रति वर्ग मील)

अन्य क्षेत्रों को शहरी के रूप में मान्यता देने के लिए, भारत की जनगणना 2001 में स्पष्ट किया गया है कि, उन स्थानों की पहचान के लिए, जो 'शहरी' के रूप में वर्गीकृत होने के योग्य होंगे, उन सभी गांवों पर विचार किया जाएगा, जिनकी जनसंख्या 1991 के अनुसार 4,000 और उससे अधिक है, जनसंख्या घनत्व 400 व्यक्ति प्रति वर्ग किलोमीटर है और जिनकी कम से कम 75 प्रतिशत पुरुष कार्यशील जनसंख्या किसी भी कृषि कार्य में संलग्न नहीं है।

ग्रामीण की अवधारणा:-

ग्रामीण शब्द लैटिन शब्द रूरलिस से लिया गया है, जो रुस या रूर से बना है जिसका अर्थ है, वह क्षेत्र जो शहरी क्षेत्र में शामिल नहीं है और खराब बुनियादी ढांचे को दर्शाता है: सड़क, परिवहन, बिजली घर, बीमा और बैंकिंग, स्वास्थ्य, शिक्षा, कुटीर उद्योग, संचार और विकास के आधुनिक उपकरण जैसे बुनियादी ढांचे, ग्रामीण कृषि और खेती का संक्षिप्त रूप बन गया है। यह शहर या कस्बे से अलग देश से संबंधित है, और शहर के बजाय ग्रामीण इलाकों के संबंध में या उसकी विशेषता है इस संदर्भ की शर्तें स्पष्ट हैं कि कृषि उद्देश्य से संबंधित क्षेत्र और शहर, अर्ध-शहर और जंगल के अधिसूचित क्षेत्र के अंतर्गत नहीं आता है, जिसमें आबादी कृषि और संबद्ध गतिविधियों में लगी हुई है, जहां औद्योगिक इकाइयों और विनिर्माण इकाइयों, प्लेसमेंट के अवसरों की कमी है, जहां जीवन प्रकृति के साथ शुरू होता है और प्रकृति की दया पर समाप्त होता है, ग्रामीण क्षेत्र कहलाता है। ग्रामीण क्षेत्र का मतलब आबादी का अविकसित क्षेत्र है। यह अधिकतम क्षेत्र और अधिकतम लोगों को सम्मिलित करता है

ग्रामीण का अर्थ है गांव (रजिस्ट्रार जनरल और भारत के जनगणना आयुक्त 2004) ग्रामीण क्षेत्र की जनगणना परिभाषा इस प्रकार है: "भारत में, ग्रामीण निवास का सबसे छोटा क्षेत्र गांव है। यह आम तौर पर राजस्व गांव की सीमाओं का पालन करता है जिसे जिला प्रशासन द्वारा मान्यता प्राप्त है। राजस्व गांव को जरूरी नहीं कि बस्तियों का एक समूह हो। इसमें एक या अधिक बस्तियाँ हो सकती हैं। लेकिन राजस्व गांव का एक निश्चित क्षेत्र होता है।

मनरेगा का विश्लेषण:-

राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गारंटी अधिनियम (नरेगा), सरकार का प्रमुख प्रमुख कार्यक्रम, भारतीय संसद द्वारा 2005 में अधिनियमित किया गया था, ताकि प्रत्येक वित्तीय वर्ष में ग्रामीण परिवारों को न्यूनतम गारंटीकृत सौ दिनों का रोजगार दिया जा सके, जिनके बेरोजगार वयस्क सदस्य अकुशल मैनुअल कार्य करने के लिए तैयार हों (झा, मिथिलेश 2010)। 2 अक्टूबर 2009 को इस कार्यक्रम का नाम बदलकर महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गारंटी अधिनियम (एमजीएनआरईजीए) रखा गया है इससे पहले, भारत में गरीबों को लक्षित सार्वजनिक रोजगार कार्यक्रमों को आमतौर पर गरीबी उन्मूलन के साथ मान्यता दी गई थी जबकि

एमजीएनआरईजीए गरीबी उन्मूलन से आगे जाता है और रोजगार को कानूनी अधिकार के रूप में मान्यता देता है। भारत में राज्य प्रायोजित रोजगार की गारंटी का एकमात्र प्रमुख उदाहरण महाराष्ट्र रोजगार गारंटी योजना है, जिसे 1970 से 1973 के दौरान राज्य में गंभीर सूखे की असाधारण परिस्थितियों में अभिनव गरीबी-विरोधी हस्तक्षेप के रूप में अधिनियमित और कार्यान्वित किया गया था। जिस तरह मनरेगा ग्रामीण परिवारों को आजीविका सुरक्षा सुनिश्चित करने के अवसर प्रदान करता है, यह कार्यान्वयन में कठिन चुनौतियां भी प्रस्तुत करता है इसे फरवरी 2006 में आंध्र प्रदेश के अनंतपुर जिले से लागू किया गया था। पहले चरण में राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गारंटी अधिनियम (नरेगा) के कार्यान्वयन के लिए प्रारंभिक 200 जिलों का चयन किया गया और 2007-08 में 330 अतिरिक्त जिलों को जोड़कर इसे व्यापक बनाया गया। चयनित जिले देश के सबसे पिछड़े जिले थे। प्रशासनिक शब्दावली में, पिछड़े जिलों या/अविकसित क्षेत्रों की पहचान निम्न कृषि मानदंडों के आधार पर की जाती है। उत्पादकता, गरीबी का उच्च प्रसार, अनुसूचित जातियों/जनजातियों की उच्च सांद्रता, जनसांख्यिकी दृष्टि से अलग-थलग पड़े क्षेत्र आदि। अगले चरण में 01 अप्रैल, 2008 को इसे देश के सभी जिलों में विस्तारित किया गया। स्वतंत्र भारत के इतिहास में पहली बार 100 दिनों का मजदूरी रोजगार प्रदान किया गया है यदि आवेदन के 15 दिनों के भीतर काम उपलब्ध नहीं कराया जाता है तो इस अधिनियम में बेरोजगारी भत्ते का भी प्रावधान है। इसका निहितार्थ राज्य दर राज्य अलग-अलग है। जैसा कि ग्रामीण विकास मंत्रालय द्वारा प्रकाशित नरेगा के एक वर्ष पूरा होने पर रिपोर्ट में भी इस तथ्य पर प्रकाश डाला गया है कि "राज्य नरेगा के कार्यान्वयन के विभिन्न स्तरों पर हैं जो इस बात पर निर्भर करता है कि उन्होंने अपनी तैयारी कब शुरू की और उनकी तैयारी की गति क्या है।"

भारत की शहरी आबादी जो 1951 में 17 प्रतिशत थी, 2025 में 42 प्रतिशत से अधिक हो जाने की उम्मीद है। यह वृद्धि ग्रामीण क्षेत्रों से लोगों के पलायन के परिणामस्वरूप होगी। जो हरियाली की तलाश में अपना स्थान बदलेंगे। पिछले 50 वर्षों में ग्रामीण आबादी 82.0 से घटकर 68.9 प्रतिशत हो गई है। 2011 की जनगणना के अनुसार भारत की कुल जनसंख्या 1.21 बिलियन है। भारत में आंतरिक प्रवासी एक बड़ी आबादी का गठन करते हैं- 309 मिलियन आंतरिक प्रवासी या जनसंख्या का 30 प्रतिशत (भारत की जनगणना 2001) और हाल के अनुमानों के अनुसार 326 मिलियन या जनसंख्या का 28.5 प्रतिशत है (एनएसएसओ 2007-2008), (रज़ी, साहिन)।

एनएसएसओ की रिपोर्ट (शर्मा, अर्पिता) के अनुसार भारत में लगभग 29 प्रतिशत लोग महत्वपूर्ण ग्रामीण-शहरी और पुरुष-महिला अंतर के साथ पलायन कर रहे थे जिसके कुछ निष्कर्ष इस प्रकार है

१. शहरी क्षेत्रों में प्रवास दर (जनसंख्या में प्रवासियों का अनुपात) (35 प्रतिशत) ग्रामीण क्षेत्रों में प्रवास दर (26 प्रतिशत) की तुलना में कहीं अधिक थी
२. ग्रामीण और शहरी दोनों क्षेत्रों में पुरुष प्रवास दर का परिमाण महिला प्रवास दर से कहीं कम था। ग्रामीण क्षेत्रों में लगभग 48 प्रतिशत महिलाएं प्रवासी थीं जबकि पुरुष प्रवास दर केवल 5 प्रतिशत थी और शहरी क्षेत्रों में पुरुष प्रवास दर लगभग 26 प्रतिशत थी जबकि महिला प्रवास दर 46 प्रतिशत थी
३. ग्रामीण क्षेत्रों में प्रवास दर अनुसूचित जनजाति (एसटी) में सबसे कम, लगभग 24 प्रतिशत थी शहरी क्षेत्रों में, पलायन की दर पिछड़े वर्ग (ओबीसी) में सबसे कम लगभग 33 प्रतिशत थी, और यह सामाजिक समूह "अन्य" में वर्गीकृत लोगों में सबसे अधिक लगभग 38 प्रतिशत थी।

४. ग्रामीण पुरुषों के लिए, पलायन की दर 'अशिक्षित' लोगों में सबसे कम (लगभग 4 प्रतिशत) थी, और शैक्षिक स्तर "स्नातक और उससे ऊपर" वालों में यह लगभग 14 प्रतिशत थी। शहरी पुरुषों के लिए भी, यह 'अशिक्षितों (17 प्रतिशत) में सबसे कम थी, और शैक्षिक स्तर "स्नातक या उससे ऊपर" वालों के लिए 38 प्रतिशत थी।

५. ग्रामीण क्षेत्रों में प्रवासियों में से लगभग 91 प्रतिशत ग्रामीण क्षेत्रों से और 8 प्रतिशत शहरी क्षेत्रों से पलायन कर गए थे, जबकि शहरी क्षेत्रों में प्रवासियों में से लगभग 59 प्रतिशत ग्रामीण क्षेत्रों से और 40 प्रतिशत शहरी क्षेत्रों से पलायन कर गए थे

६. ग्रामीण और शहरी दोनों क्षेत्रों में महिला प्रवास का सबसे प्रमुख कारण विवाह था। 91 प्रतिशत ग्रामीण महिला प्रवासियों और 61 प्रतिशत शहरी महिला प्रवासियों के लिए कारण विवाह था।

७. पुरुष प्रवासी के लिए प्रवास का कारण ग्रामीण और शहरी दोनों क्षेत्रों में रोजगार संबंधी कारणों पर हावी था। लगभग 29 प्रतिशत ग्रामीण पुरुष प्रवासियों और 56 प्रतिशत शहरी पुरुष प्रवासियों ने रोजगार संबंधी कारणों से पलायन किया था।

८. प्रवास के बाद आर्थिक गतिविधियों में लगे लोगों का एक उच्च प्रतिशत पाया गया, पुरुषों के लिए श्रमिकों का प्रतिशत प्रवास से पहले 51 प्रतिशत से बढ़कर ग्रामीण क्षेत्रों में 63 प्रतिशत हो गया और शहरी क्षेत्रों में 46 प्रतिशत से 70 प्रतिशत हो गया, जबकि महिलाओं के लिए यह ग्रामीण क्षेत्रों में 20 प्रतिशत से बढ़कर 33 प्रतिशत और शहरी क्षेत्रों में 8 प्रतिशत से 14 प्रतिशत हो गया। कुल प्रवासियों में स्वरोजगार का हिस्सा प्रवास से पहले 16 प्रतिशत से बढ़कर प्रवास के बाद 27 प्रतिशत हो गया, जबकि नियमित कर्मचारियों और आकस्मिक मजदूरों का हिस्सा प्रवास से पहले और बाद में लगभग स्थिर रहा (शर्मा, अर्पिता)

प्रवास पर मनरेगा का प्रभाव:-

मनरेगा का एक महत्वपूर्ण उद्देश्य ग्रामीण क्षेत्रों से शहरी क्षेत्रों में अकुशल भूमिहीन श्रमिकों के पलायन को रोकना है, ताकि उनके मूल अधिकार क्षेत्र में 100 दिनों तक का मजदूरी रोजगार सुनिश्चित किया जा सके, ताकि इस गारंटीकृत मजदूरी रोजगार का भूमिहीन किसानों द्वारा विपत्ती और संकट के मौसम में विवेकपूर्ण और तर्कसंगत तरीके से उपयोग किया जा सके। जहाँ तक संभव हो, कार्य स्थल आवेदक के गाँव के पाँच किलोमीटर के दायरे में होना चाहिए।

यदि ऐसा नहीं है तो इसे ब्लॉक के भीतर प्रदान किया जाना चाहिए और मजदूरों को उनकी मजदूरी का 10 प्रतिशत अतिरिक्त मजदूरी के रूप में दिया जाना चाहिए ताकि अतिरिक्त यात्रा और रहने के खर्चों को पूरा किया जा सके। मनरेगा स्थानीय रोजगार का एक अनुमानित स्रोत बन सकता है और इसलिए संकटपूर्ण प्रवास को कम करता है। इस संबंध में मनरेगा जवाहर रोजगार योजना या संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना जैसे पिछले रोजगार कार्यक्रमों के विपरीत है।

मनरेगा ग्रामीण श्रमिकों को कमी वाले मौसम में रोजगार उपलब्ध कराकर मौसमी ग्रामीण-शहरी प्रवास पर महत्वपूर्ण सकारात्मक प्रभाव डालेगा। प्रवास पर सटीक आधिकारिक आंकड़ों की कमी (प्रवासी खुलासा या पंजीकरण नहीं करना चाहते हैं) एक ऐसा मामला है जिसे यथासंभव तुरंत ठीक किया जाना चाहिए क्योंकि इसे यथासंभव सटीक रूप से निर्धारित करना महत्वपूर्ण है क्योंकि ग्रामीण-शहरी प्रवास स्रोत और गंतव्य दोनों क्षेत्रों

के लिए काफी समस्या बन सकता है। अनुसंधान यह संकेत देते प्रतीत होते हैं कि कृषि श्रम की कमी पूरी तरह से मनरेगा के कारण नहीं हुई है, कृषि में श्रम बल में कमी का रुझान मनरेगा से पहले का है। वित्त वर्ष 2010-11 के आंकड़ों से पता चलता है कि योजना के तहत 70 प्रतिशत कार्य कृषि कमी वाले मौसम के दौरान उत्पन्न हुए हैं। दूसरी ओर, कुछ अध्ययनों के आंकड़ों से पता चलता है कि मनरेगा श्रम बल की संरचना में बदलाव आया है जहां योजना में अधिक कृषि श्रमिक भाग ले रहे हैं। वर्ष के दौरान उपलब्ध कराए गए मनरेगा कार्यों की मात्रा का विश्लेषण भी शक्तिशाली मौसमी उतार-चढ़ाव का संकेत देता है, जिसमें कृषि के ऑफ-सीजन के दौरान किए गए कार्यों का अनुपातहीन रूप से उच्च हिस्सा होता है। वित्त वर्ष 2010-11 में मनरेगा के तहत माहवार रोजगार के आंकड़े बताते हैं कि यह कमजोर कृषि सीजन (अप्रैल-जून और जनवरी-मार्च) था, जिसमें लगभग 70 प्रतिशत व्यक्ति-दिवस कार्य सृजित किए गए थे। हालांकि इसमें कमजोर कृषि सीजन के दौरान अन्य स्थानों पर श्रमिकों के प्रवास को शामिल नहीं किया गया है, लेकिन यह सुझाव देता है कि श्रम बाजारों पर मनरेगा का प्रभाव अधिकतम रूप से सीमित हो सकता है। मजदूरी में मनरेगा आय के दो आयाम हैं। जिन परिवारों के पास छोटी कृषि भूमि है, जो पूरे वर्ष के लिए खाद्य सुरक्षा उत्पन्न करने या अन्य बुनियादी जरूरतों को पूरा करने के लिए नकदी का अतिरिक्त अधिशेष बनाने के लिए अपर्याप्त है, वे परिवार मनरेगा की मजदूरी आय के साथ कृषि आय को पूरक कर रहे हैं

निष्कर्ष:-

भारत में ग्रामीण-शहरी प्रवास शहरीकरण या कृषि विकास के कारण अच्छी तरह से विकसित क्षेत्रों में अत्यधिक केंद्रित है। प्रवास ने शहरी इलाकों को विकसित और कृषि क्षेत्र को उस क्षेत्र में और अधिक उन्नत बना दिया है। क्योंकि प्रवासी अपने साथ काम, तकनीक और जानकारी के नए-नए साधन लेकर आते हैं, लेकिन वास्तव में उनके रहने के स्थान अस्वच्छ और बहुत ही समस्याग्रस्त होते हैं, इसलिए सर्वेक्षण के जवाबों में प्रवासी श्रमिकों ने अक्सर प्रवास से जुड़ी कठिनाइयों के बारे में बात की। शहरों में, वे दयनीय परिस्थितियों में रहते हैं, जहाँ उन्हें आश्रय, स्वच्छता या यहाँ तक कि सुरक्षित पेयजल जैसी बुनियादी सुविधाओं तक पहुँच नहीं होती। केवल पुरुषों के प्रवास के मामले में, महिलाओं और बच्चों को भौतिक और मनोवैज्ञानिक असुरक्षा का सामना करना पड़ता है, और पारिवारिक संबंध अक्सर प्रभावित होते हैं। MGNEREGA के कार्यान्वयन ने बड़े पैमाने पर पलायन की गति को कम कर दिया है जैसा कि विभिन्न अध्ययनों में परिलक्षित होता है। श्रमिकों को MGNEREGA में उनके स्थान के पास काम करने का अवसर मिल रहा है। इससे उनकी आर्थिक स्थिति मजबूत हुई है, जिसका प्रवास कम करने में अनुकूल प्रभाव पड़ा है। प्रवास पर MGNEREGA के वास्तविक प्रभाव को जानने के लिए कुछ और अध्ययनों की आवश्यकता है।

संदर्भ

1. Razi, Sahin, (2014), Rural Distress and Rural gration, Kurukshetra, September 2014, v. 42. № 11, Pp.23-061.
2. Pandey, Parks) kumar (2017), MNREGA Female defeated male in 10 States, indian, Sanam, 1 09.2017, Page No. 14
3. माइक्रोफाइनेंस और ग्रामीण विकास: स्वयं सहायता समूह की भूमिका, कॉन्सेप्ट पब्लिशिंग कंपनी, नई दिल्ली पी-148,207,2011,376 (2012),
4. (2010), Microfinance and Rural Development in india study of of Hep Groups in Rural Development, Ph. D Thesis, BRABU, MUZAFFARPUR PS1048
5. शर्मा, अर्पिता, (2014), मनरेगा पलायन का विकल्प, कुरुक्षेत्र, सितंबर 2014, खंड 62. संख्या 11. पृष्ठ-26-28
6. Jha, Mithilesh Kumar, 2011), Microfinance and Sustainable Development. Edited by Satara Talber. Economic of Sustainable Development, Global Research Publications, New Delhi.

हिंदी के विकास में विविध संस्थाओं की भूमिका

डॉ. बिंदु कनौजिया
सहयोगी प्राध्यापक, हिंदी विभाग
प्रयाग महिला विद्यापीठ डिग्री कॉलेज प्रयागराज (उ.प्र.)

किसी भी देश में राष्ट्रीय भावना बनाएँ रखने के लिए एक भाषा का समर्थन करना आवश्यक होता है, उस दृष्टि से भारत में जननायकों ने हिंदी को राष्ट्रीय एकता का साधन मानकर उसे देशव्यापी प्रचार एवं प्रसार की योजना में कार्यान्वित करना चाहा। आगे राजभाषा के रूप में हिंदी भाषा स्वीकृत होने के पश्चात भी उस पर कई संकट आते रहे। पंद्रह वर्षों में हिंदी अंग्रेजी का स्थान ले लेगी; ऐसे विचार सामने आए और इसकी स्वीकृति दी गई लेकिन वह एक गलती थी। यदि इसके स्थान पर यह निर्णय लिया जाता कि संविधान के लागू होते ही हमारा सारा राजकाज हिंदी में चलेगा, चाहे वह बहुमत से ही क्यों न हो। इसके लिए उस समय संविधान सभा में बहुमत मौजूद होता तो हिंदी पर इस प्रकार के संकट नहीं आते। ऐसे बहुत सारे देश है; जिनकी अपनी भाषा समाप्त हो रही थी लेकिन उन्होंने फिर से उस भाषा को प्रमुखता दी; तो वह भाषा अधिक विकसित हुई। जैसे कि आयरलैंड तथा इजरायल इसके उदाहरण है। आयरलैंड में गेलिक भाषा मर चुकी थी किंतु आयरलैंड के स्वतंत्र होते ही उन्होंने अपना सारा कार्य गेलिक भाषा में प्रारंभ किया; जो अब तक ठीक से चल रही है। इजराइल में हिब्रू भाषा मर चुकी थी; किंतु इजराइल के स्वतंत्र होने के पश्चात ही उन्होंने सब कामकाज हिब्रू में शुरू कर दिया। वही बात हिंदी भाषा के संबंध में भी हो सकती थी। हिंदी भाषा तो जीवित भाषा थी और भारत के लगभग आधे लोगों की भाषा; जिस दिन वह राजभाषा स्वीकृत की गई, उसी दिन से राजकाज हिंदी में चल सकता था लेकिन ऐसा नहीं हो पाया।

हिंदी के प्रचार प्रसार के आंदोलन में जिन प्रमुख व्यक्तियों एवं संस्थाओं का योगदान रहा है । स्वदेशी आंदोलन के प्रणेता महात्मा गांधीजी ने अंग्रेजी को सदैव गुलाम मानसिकता का प्रतीक मानकर उसके प्रति विरोध दर्शाया है तथा राष्ट्रभाषा के रूप में हिंदी का समर्थन किया है। हिंदी प्रचार-प्रसार में महात्मा गांधीजी ने जो महत्वपूर्ण कार्य किए; उनमें पहला है, देश के प्रमुख राजनीतिक पार्टी में कांग्रेस में हिंदी प्रयोग को प्रोत्साहन और दूसरा है, हिंदी भाषी प्रांतों जैसे दक्षिण भारत में हिंदी का सक्रिय प्रचार करना आदि। महात्मा गांधी की प्रेरणा से पहली बार 'दक्षिण भारत प्रचार सभा' की स्थापना हुई। गांधीजी ने हिंदी के रूप में सदैव ही 'हिंदुस्तानी' के नाम का समर्थन किया है। पुरुषोत्तम दास टंडन को 'हिंदी साहित्य सम्मेलन' का प्राण कहा जाता है। उन्होंने सम्मेलन की स्थापना करके हिंदी भाषियों को एक मंच स्थापित कर दिया है। जिससे संपूर्ण भारत में हिंदी की अनेक संस्थाओं का जन्म हुआ। स्वतंत्रता आंदोलन में गांधीजी के अन्यतम सहयोगी रहे पुरुषोत्तम दास टंडन गांधीजी के 'हिंदुस्तानी' के प्रति नजरिए से बिल्कुल सहमत नहीं थे। हिंदी साहित्य सम्मेलन से गांधीजी ने त्यागपत्र दे दिया किंतु उसके आगे झुके नहीं और हिंदी देवनागरी का ही समर्थन करते रहे। संविधान परिषद द्वारा देवनागरी अंको को स्वीकार न करने पर उन्होंने परिषद से त्यागपत्र दे दिया। वह राष्ट्रभाषा हिंदी को राष्ट्रीयता और राष्ट्रीय संस्कृति का प्रतीक मानते थे। इसलिए भूतपूर्व राष्ट्रपति डॉ. राधाकृष्णन ने कहा था कि 'वह स्वतंत्रता संग्राम के निर्भय सेनानी और हमारी संस्कृति के मूलभूत मूल्यों में विश्वास करने वाले रहे हैं।' सन.1961 में भारत सरकार ने उन्हें हिंदी के प्रति की गई सेवाओं के लिए भारतरत्न से सम्मानित किया। हिंदी

में काका कालेकर, जवाहरलाल नेहरू, डॉ. राजेंद्र प्रसाद, विनोबा भावे एवं सेठ गोविंददास आदि उल्लेखनीय रहे हैं। काका कालेकर, नेहरू और डॉ. राजेंद्र प्रसाद ने गांधीजी की 'हिंदुस्तानी' का समर्थन किया, जबकि विनोबा भावे एवं सेठ गोविंददास हिंदी और देवनागरी लिपि के प्रबल पक्षधर थे। संविधान सभा में सेठ गोविंददास ने 'हिंदुस्तानी' का डटकर विरोध किया। संविधान सभा में उन्होंने कहा था कि 'जो देश में एक संस्कृति चाहते हैं, वे भला दो लिपियों में लिखी जानेवाली भाषा का समर्थन कैसे करेंगे।' हिंदी प्रचार-प्रसार एवं विकास में संस्थाओं का योगदान निम्नांकित है-

हिंदी के विकास में विविध संस्थाओं की भूमिका

1) आर्य समाज

यह हिंदी की महत्त्वपूर्ण संस्था है| स्वामी दयानंद सरस्वती ने वैदिक संस्कृति की पुनर्स्थापना के लिए आर्य समाज की स्थापना सन्. 1817 में मुंबई में की थी। इस संस्था ने हिंदी को 'आर्य भाषा' घोषित किया तथा संस्था के सभी सदस्य के लिए हिंदी में कार्य करना आवश्यक कर दिया। श्री. पी केशवन का कथन है कि "आर्य समाज के संस्थापक तथा देश के महान सुधारक महर्षि दयानंद सरस्वती ने भी जिनकी मातृभाषा गुजराती थी, भारत के लिए एक राष्ट्रभाषा की आवश्यकता का अनुभव किया था। उन्होंने स्वयं हिंदी पढ़ी और सबसे पहला व्याख्यान सन्. 1974 में काशी में दिया था।"[1] स्वामी दयानंद सरस्वती ने आर्य समाजियों के लिए नियम बनाया कि "सभी आर्य-भाषा पढ़े और इस प्रकार हिंदी-भाषा प्रचार का महत्वपूर्ण कार्य किया है। जब बहिष्कार आंदोलन के फलस्वरूप जगह जगह राष्ट्रीय विद्यालय खुले तब उसमें भी हिंदी भाषा को माध्यम बनाया गया।"[2] इस तरह हिंदी प्रचार आंदोलन से राष्ट्रीय आंदोलन प्रभावित हुआ।

विभिन्न राज्यों में आर्य समाज द्वारा संस्थापित शिक्षण संस्थाओं में हिंदी माध्यम से शिक्षा देने का कार्य किया गया। डॉ.उदय नारायण दुबे का कथन है कि "अखिल भारतीय स्तर पर स्वभाषा, स्वदेश एवं स्वराज्य का व्यापक आंदोलन किया। उसके द्वारा स्वभाषा के लिए किया गया आंदोलन राजभाषा, राष्ट्रभाषा हिंदी के विकास में एक महत्वपूर्ण कड़ी सिद्ध हुआ है।"[3] आर्य समाज ने सिर्फ भारत में ही नहीं अपितु विदेशों में भी हिंदी का प्रचार-प्रसार का कार्य किया है। आर्य समाज ने 'आर्य दर्पण' सहित लगभग पच्चास पत्र-पत्रिकाएं हिंदी में निकली। आर्य समाज ने लंदन, मॉरिशस, केन्या, त्रिनिदाद, फिजी आदि देशों में हिंदी-संस्कृत की पाठशालाएँ खोली गई। आर्य समाज से जुड़े भाई परमानंद, लाला लाजपत राय, हंसराज, श्रद्धाराम फुलौरी, पद्मासिंह शर्मा आदि ने भी हिंदी के विकास में योगदान दिया।

2) अखिल भारतीय कांग्रेस

अखिल भारतीय कांग्रेस की स्थापना सन्. 1884 में एलेन आस्ट्रेवियन द्वारा हुई थी, जो सन्. 1885 में 'इंडियन नेशनल कांग्रेस' के नाम से देश की प्रमुख राजनीतिक पार्टी बनी। गांधीजी के प्रयासों से पार्टी का काम हिंदी में होने लगा और हिंदी का प्रसार भी पार्टी के कार्यक्रमों का प्रमुख हिस्सा बन गया। सन. 1935 में अनेक राज्यों में कांग्रेस मंत्रिमंडल का गठन हुआ। कांग्रेस ने कई बार राष्ट्रभाषा सम्मेलन आयोजित किए। यद्यपि कांग्रेस ने हिंदी के नाम पर 'हिंदुस्तानी' का प्रचार-प्रसार किया परंतु इससे हिंदी को भी परोक्ष लाभ मिला ।

3) नागरी प्रचारिणी सभा

इस सभा की स्थापना 10 मार्च सन्.1893 को काशी में हुई थी। सन्. 1900 में इस संस्था के प्रयासों से फारसी लिपि के साथ-साथ देवनागरी में लिखित हिंदी को भी अदालतों के कामकाज में मान्यता मिली। डॉ.

उदय नारायण दुबे का कथन है कि "प्रारंभ से ही इस संस्था की यह नीति रही कि इसने नारेबाजी, प्रचार तथा आंदोलन संबंधी तड़कभड़क को न अपनाकर ठोस क्रियात्मक कार्यक्रम को अंगीकार किया।"[4] हिंदी के समृद्धि के लिए नागरी प्रचारिणी सभा ने 'हिंदी शब्द सागर', 'हिंदी वैज्ञानिक शब्दावली', 'संक्षिप्त शब्द सागर' जैसे प्रमाणिक शब्दकोशों का प्रकाशन कार्य किया। नागरी प्रचारिणी पत्रिका द्वारा हिंदी का काफी प्रचार-प्रसार हुआ। इस संस्था ने ज्ञान-विज्ञान की लगभग एक हजार से अधिक हिंदी पुस्तकों का प्रकाशन कार्य किया तथा दुर्लभ हस्तलिखित पांडुलिपि की खोज की। देवनागरी के परिष्कार के लिए भी इस संस्था ने प्रयास किए है। आज भी यह संस्था हिंदी की सेवा में हमेशा कार्यरत रही है।

4) हिंदू महासभा

सन्. 1909 में पंजाब में सर्वप्रथम लाला लाजपत राय ने हिंदू सभा की स्थापना की थी। सभा उर्दू मिश्रित हिंदुस्तानी का विरोध करते हुए संस्कृतनिष्ठ हिंदी की पक्षधर थी। हिंदी को राष्ट्रभाषा मानते हुए सभा ने हिंदी के प्रचार प्रसार के लिए अनेक कार्य किए है। मदनमोह मालवीय सभा के सक्रिय सदस्य थे। लाला लाजपत राय ने 'पंजाब केसरी' तथा मालवीय ने 'अभ्युदय', 'मर्यादा', 'सनातन धर्म' जैसी पत्र-पत्रिकाएं निकाली। मदनमोहन मालवीय द्वारा सन् 1917 में 'बनारस हिंदू विश्वविद्यालय' में प्रत्येक छात्र के लिए हिंदी का ज्ञान अनिवार्य रहा था।

5) हिंदी साहित्य सम्मेलन

हिंदी साहित्य सम्मेलन प्रयाग की स्थापना सन.1910 में नागरी प्रचारिणी सभा की बैठक में पारित प्रस्ताव के अनुसार हुई। इसमें पुरुषोत्तम दास टंडन के संरक्षण में सम्मेलन ने हिंदी प्रचार प्रसार के लिए अनेक कार्य किए। सम्मेलन ने विभिन्न परीक्षाओं के माध्यम से देश-विदेश में लाखों लोगों को हिंदी सीखने की रुचि उत्पन्न की है। सम्मेलन के अब तक संपन्न अधिवेशन अधिकांश अहिंदी प्रांतों में आयोजित हुए हैं, जिससे वहां हिंदी का प्रचार-प्रसार हुआ। इस सम्मेलन के द्वारा 'राष्ट्रभाषा संदेश' तथा 'सम्मेलन पत्रिका' आदि का प्रकाशन होता है। सम्मेलन के संग्रहालय में लगभग एक लाख से भी अधिक हिंदी की किताबे हैं तथा बारह हजार पांडुलिपियां हैं। देश-विदेश के शोध छात्र, हिंदी प्रेमी तथा साहित्यकारों के लिए अध्ययन की निशुल्क व्यवस्था की गई है। सन.1963 में सम्मेलन को भारत सरकार ने राष्ट्रीय महत्व की संस्था घोषित किया है।

6) दक्षिण भारत हिंदी प्रचार सभा

इस संस्था की स्थापना मद्रास में सन.1927 में हुई। यह संस्था पहले 'हिंदी साहित्य सम्मेलन' का ही भाग थी। इस संस्था ने दक्षिण भारत में हिंदी की परीक्षाएं, हिंदी मेला, हिंदी सप्ताह का आयोजन करके प्रचार कार्य किया है। पत्र-पत्रिकाओं के प्रकाशन तथा प्रचारक सम्मेलनों द्वारा सभा ने दक्षिण भारत में हिंदी को लोकप्रियता दिलाई है। इसके संस्थापकों में राजगोपालाचार्य विशेष रूप से उल्लेखनीय रहे हैं। जो आजादी से पहले ही हिंदी को राष्ट्रभाषा बनाने हेतु सक्रिय रहे हैं लेकिन आजादी के बाद राजनीतिक कारणों से वे हिंदी के विरोधी बन गए।

7) राष्ट्रभाषा प्रचार समिति वर्धा

'हिंदी साहित्य सम्मेलन' से इसका जन्म सन.1938 में हुआ है। समिति के उद्देश्य के संदर्भ में कथन है कि "दक्षिण भारत के अलावा अन्य हिंदी भाषी प्रांतों में राष्ट्रभाषा हिंदी का प्रचार-प्रसार तथा राष्ट्रीय भावना का निर्माण करना समिति का प्रधान उद्देश्य है।"[5] 'एक हृदय हो भारत जननी' यह समिति का मूल मंत्र रहा है। इस

समिति ने देश- विदेश में हिंदी की परीक्षाएं संचालित की है। 'राष्ट्रभाषा' और 'राष्ट्रभारती' पत्रिकाएं भी निकाली है। समिति प्रतिवर्ष 'राष्ट्रभाषा प्रचार सम्मेलन' आयोजित करती है। श्रीलंका, अफ्रीका, ,म्यांमार थाईलैंड, जावा, सुमात्रा, मॉरीशस, लंदन, सूडान आदि देशों में समिति के कार्यालय हैं।

उपरोक्त हिंदी संस्थाओं के अलावा अन्य संस्थाओं का हिंदी के विकास में योगदान रहा हैं। 'गुजरात विद्यापीठ अहमदाबाद' की स्थापना गांधीजी ने की थी। यह विश्वविद्यालय का दर्जा प्राप्त संस्था है। 'हिंदुस्तानी' प्रचार सभा' की स्थापना गांधीजी ने फारसी एवं देवनागरी लिपि में लिखी जानेवाली 'हिंदुस्तानी' के प्रचार एवं प्रसार के लिए की थी। 'हिंदी विद्यापीठ बम्बई' की स्थापना 12 अक्टूबर 1938 को हुई थी। 'भारती' इसकी प्रमुख पत्रिका है। नवंबर 1945 में स्थापित 'महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा सभा पुणे' ने महाराष्ट्र में हिंदी को लोकप्रियता दिलाने के उद्देश्य से कार्य किया है।' राष्ट्रवाणी' इसकी प्रमुख पत्रिका है। 'मैसूर हिंदी प्रचार समिति बंगलौर' की स्थापना प्रमुखता मैसूर राज्य में हिंदी के प्रचार-प्रसार के लिए की गई थी। अतः इन संस्थाओं द्वारा हिंदी भाषा को राष्ट्रभाषा के रूप में स्थापित होने में बड़ा बल मिला है। साथ ही देश के हर कोने में संपर्क भाषा के रूप में विचार-विनिमय एवं संचार का माध्यम बनी है।

निष्कर्ष :-

हिंदी के प्रति बहुत सारी संस्थाओं ने अपनी निष्ठा एवं संकल्पना शक्ति के द्वारा देश-विदेश में हिंदी का प्रचार-प्रसार करने का कार्य किया है। आजादी के आंदोलन में हिंदी भाषा का अत्यधिक महत्व रहा है। देशवासियों में एकता की भावना निर्माण करने के लिए समाजसुधारक, स्वाधीनता सेनानियों एवं सेवाभावी संस्थाओं ने हिंदी भाषा का समर्थन किया तथा उसका प्रचार-प्रसार एवं विकास का कार्य शुरू किया। राष्ट्र संगठन के लिए हिंदी भाषा को स्वीकार करने के लिए कहा गया। वर्तमान स्थिति में हिंदी राष्ट्रभाषा होने के बावजूद भी भारत के दक्षिणी क्षेत्र में विवाद का विषय बनी हुई है। भाषा के व्यापक प्रचार हेतु कई संस्थाओं की स्थापना भी हुई। अतः हिंदी भाषा के विकास में अनेक संस्थाओं ने अपनी महत्वपूर्ण भूमिका निभाई हैं।

संदर्भ ग्रंथ :-

1. श्री. पी.के. केशवन नायर, दक्षिण में हिंदी-प्रचार-आंदोलन का समीक्षात्मक इतिहास, हिंदी-साहित्य-भंडार लखनऊ, प्र.सं. 1963, पृ. 23
2. डॉ. किर्तिलता, भारतीय स्वतंत्र आंदोलन और हिंदी-साहित्य, हिंदुस्तानी एकेडमी इलाहाबाद, प्र.सं. 1967, पृ. 16
3. डॉ. उदय नारायण दुबे, राजभाषा के संदर्भ में हिंदी-आंदोलन का इतिहास, प्रकाशन संस्थान शाहदरा, दिल्ली, प्र.सं. 1979, पृ.142
4. वही, पृ. 167
5. वही, पृ. 172

मराठी भाषा अभिजात दर्जा आणि मराठी भाषेचा दर्जा

हर्षदा महादेव डोईफोडे

.

गोषवारा:-

मराठी भाषा आणि मराठी भाषेला मिळालेला अभिजात दर्जा ही गौरवास्पद बाब आहे. पण भाषेला मिळालेला अभिजात दर्जा आणि सत्यता पाहणे तितकेच गरजेचे आहे . सध्याच्या काळात मराठी भाषेचा दर्जा खरच प्रत्यक्ष दैनंदिन जगात रोजच्या व्यावहारिक जगात तितका मिळतो आहे का? असा प्रश्न उभा राहतो. आपली मराठी भाषा ही टिकवण्यासाठी केले जाणारे उपाय, मराठी संस्कृती व तिचे केले जाणारे संवर्धन आणि ती टिकवण्यासाठी येणाऱ्या समस्या अश्या सर्व गोष्टींचा एकंदरीत प्रकाश टाकणे गरजेचे आहे . अभिजात मराठी आणि किमान महाराष्ट्रात विविध ठिकाणी यासाठी किंवा मराठी भाषेला तितक्या प्रमाणात वजन प्राप्त होत आहे का यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न या संशोधनात केला आहे.

प्रस्तावना :-

भाषा ही माणसाच्या अभिव्यक्तीचे अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे. विचार, भावना, अनुभव, माहिती इत्यादी गोष्टी इतरांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी भाषा वापरली जाते. भाषा ही केवळ शब्दांचा संच नाही, तर ती सामाजिक, सांस्कृतिक व मानसिक रित्या व्यक्त होण्याची पद्धत आहे. मराठी भाषा हि मुळतः प्राकृत भाषेतून आलेली दिसून येते जिचा उगम आठव्या ते दहाव्या शतकाच्या दरम्यान झालेला दिसून येते . मराठी भाषा विकसित झालेपासून अनेक दृष्ट्या भाषा विकसित झालेली दिसून येते . भाषा आज घडीला मोठ्या प्रमाणत विविध कार्य पुरती करते . भाषेचा उगम आणि आज घडीला भाषेला प्राप्त झालेली रूपे हि राजकीय , सामजिक इ. घटकांना खत पाणी घालताना दिसून येते

मराठी भाषा आणि अभिजात दर्जा -

मराठी भाषेला केंद्र सरकारने 3 ऑक्टोबर 2024 रोजी अभिजात भाषेचा दर्जा दिला गेला आहे. हा दर्जा मिळणे आणि त्यासाठी लागणारे निकष हे मराठी भाषा साहित्याने पूर्ण केले आहेत.मराठी भाषेचा इतिहास सुमारे 1500 वर्षांपेक्षा जुना आहे आणि त्याचप्रमाणे मराठी भाषेत समृद्ध साहित्य परंपरा आहे.आणि म्हणूनच त्यामुळे मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा देण्यात आला आहे. ज्यामुळे मराठी भाषेचा दर्जा देखील अजून वाढलेला दिसून येतो जी अत्यंत महत्वपूर्ण आणि अभिमानास्पद बाब ठरलेली आपल्याला दिसून येते.

मराठी भाषा ही भारतातील प्रमुख भाषांपैकी एक अशी समृद्ध साहित्य परंपरांनी लाभलेली भाषा आहे जी मराठी माणसासाठी गौरवास्पद आणि आणि अभिमानाची बाब आहे. तसेच मराठी भाषा ही ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, आणि सामाजिक वारसा लाभलेली आहे. मराठी भाषेत प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक साहित्य हे विपुल प्रमाणात उपलब्ध आहेत. जसे की, संत साहित्य म्हणून संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, संत एकनाथ, संत नामदेव, ह्यांसारख्या संत महात्म्यांनी ह्यांनी रचलेली ही ज्ञानेश्वरी, तुकाराम गाथा, लीळाचरित्र यांसारखी ग्रंथ संपदा ही मराठी साहित्यातील अमूल्य ठेवा आहे. अश्याप्रकारे विविध साहित्य परंपरांनी समृद्ध अशी ही मराठी भाषा सांस्कृतिक वारसा जपणारी संत साहित्यापासून, भक्ती परंपरेपासून , लोककला देखील ते आधुनिक काळातील साहित्य पर्यंत सर्वांगीण आणि समृद्ध आहे. आणि म्हणूनच मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा

मिळाला आहे. पण मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळाला असूनदेखील आज खरच मराठी भाषेचे महत्त्व तितके वाढलेले आहे का सामाजिकदृष्ट्या हे पाहणे काळाची गरज वाटू लागली आहे. आज आपण बघतो मराठी भाषेचा महत्त्व हे फक्त त्या मराठी भाषा गौरव दिनानिमित्त सीमित राहिलेल आहे असे दिसून येते. ह्याचे कारण हेच की, नुकत्याच झालेल्या शासन निर्णयानुसार मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळालेला असूनदेखील, समाजात मराठी भाषेचे महत्त्व आणि तिला हव्या त्या प्रमाणात दर्जा अजून देखील प्राप्त झालेला दिसून येत नाही .मराठी ही केवळ एक भाषा नाही, तर ती महाराष्ट्राच्या संस्कृतीची, इतिहासाची आणि अस्मितेची वाहक आहे. पण जागतिकीकरणाच्या या झपाट्याने बदलणाऱ्या युगात मराठी भाषेचे स्थान काय आहे? तिचा विकास कसा साधता येईल? या प्रश्नांची उत्तरे शोधणे ही काळाची गरज आहे.

1. **मराठी भाषेचे जागतिकीकरणात स्थान:** मराठी ही प्राचीन, समृद्ध आणि ८ कोटींहून अधिक लोकांची मातृभाषा आहे. परंतु आंतरराष्ट्रीय पातळीवर तिचा प्रभाव अजून मर्यादित आहे. इंग्रजी, स्पॅनिश आणि जर्मन इ.भाषांचे वर्चस्व आपणास दिसून येते आहे. डिजिटल माध्यमांचा उपयोग, अनुवाद सुविधा, आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील साहित्य संमेलने यांद्वारे मराठीला जागतिक व्यासपीठ मिळवून देता येईल.
2. **मराठी भाषा आणि रोजगार:** आजही अनेक क्षेत्रांत मराठी भाषेचा उपयोग करून रोजगारनिर्मिती करता येते. पत्रकारिता, शिक्षण, अनुवाद, प्रशासन, माध्यमे इत्यादी. मात्र आधुनिक उद्योगांमध्ये इंग्रजीला जास्त महत्त्व असल्यामुळे मराठी भाषेतील कौशल्यांचा उपयोग फारसा होत नाही. हे चित्र बदलण्यासाठी स्थानिक उद्योगांनी मराठीला प्राथमिकता दिली पाहिजे.मराठी भाषेला फक्त शैक्षणिक अभ्यास क्रमात स्थान न देता प्रत्यक्षी उपयोजित बनविणे गरजेचे आहे.
3. **प्रशाकीय भाषा आणि मराठी भाषा वापर** - राज्यघटनेनुसार महाराष्ट्रातील प्रशासकीय कामकाज मराठीतून व्हावे अशी अपेक्षा आहे. प्रत्यक्षात मात्र अनेक सरकारी दस्तऐवज इंग्रजीत असतात. नागरिकांना आपल्या मातृभाषेत सेवा मिळणे हा त्यांचा मूलभूत अधिकार आहे. त्यामुळे प्रशासकीय पातळीवर मराठीचा सकस वापर आवश्यक आहे. शासकीय कार्यालये तसेच न्यायालयांचे महत्वाचे निर्णय पत्रके इंग्रजी भाषेतूनच पाहायला मिळतात .
4. मराठी साहित्यात संतसाहित्य, ग्रामीण कथा, आधुनिक कविता, आत्मकथनपर कादंबऱ्या यांचा समृद्ध वारसा आहे. तरीही इंग्रजी आणि हिंदी साहित्याची बाजारपेठ आणि विपणन धोरणे अधिक प्रभावी असल्यामुळे मराठी साहित्य मागे पडते. अनुवाद, डिजिटल पब्लिशिंग आणि जागतिक साहित्य महोत्सव यांद्वारे मराठी साहित्याचा जागतिक प्रचार करावा लागेल. मराठी भाषा समृद्ध जरी असली तरी ती फक्त महाराष्ट्र आणि जवळच्या प्रदेशापुरतीच मर्यादित दिसून येते . महाराष्ट्राच्या संस्कृतीसोबत मराठी साहित्य संस्कृतीचा प्रसार आणि प्रचार होणे गरजेचे आहे .
5. **व्यावहारिक जीवनातील मराठीचा वापर:** दैनंदिन व्यवहारांमध्ये मराठी भाषा शहरांमध्ये मागे पडत आहे. इंग्रजी किंवा हिंदी भाषेतील संभाषण हे 'स्टेटस सिंबॉल' मानले जात आहे. अशावेळी आपल्या मातृभाषेचा सन्मान ठेवणं गरजेचं आहे. ग्राहकसेवा, जाहिराती, व्यावसायिक करार या सर्वांमध्ये मराठीचा वापर वाढवायला हवा.
6. **शिक्षण क्षेत्रात मराठीचे स्थान:** पालक इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांकडे वळत आहेत कारण त्यांना त्यातून उज्ज्वल भविष्य दिसते. पण मराठी माध्यमातील गुणवत्तापूर्ण शिक्षण हीसुद्धा एक शक्तिशाली पर्याय

आहे. विज्ञान, गणित, तंत्रज्ञान हे विषय मराठीतून शिकवले गेले पाहिजेत, आणि त्यासाठी दर्जेदार साहित्य उपलब्ध असणे गरजेचे आहे.

तरुण पिढी मराठीकडे दुर्लक्ष करत आहे. पण जर त्यांना आधुनिक मराठी साहित्य, चित्रपट, वेबसिरीज आणि मराठीतील डिजिटल माध्यमांची ओळख झाली तर त्यांच्यात अभिमान जागेल. सोशल मीडियाच्या माध्यमातून 'मराठी स्टायलिश आहे' हे प्रत्यक्ष दाखवण्याची गरज आहे.

उपाययोजना –

मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा जरी दर्जा मिळालेला असला तरी, आपण मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. मराठी भाषा ही अजून कशी समृद्ध होईल त्याचप्रकारे दैनंदिन जीवनात, तसेच शासकीय स्तरावर, शैक्षणिक क्षेत्रात, आधुनिक डिजिटल क्षेत्रात तिचे महत्त्व कसे वाढवता येईल ह्याकडे लक्ष देणे ही काळाची गरज ठरत आहे. त्यानुसार मराठीचे संवर्धन करणे ह्यासाठी तितक्याच प्रभावीपणे उपाययोजना करून त्यांची अंमलबजावणी करणे गरजेचे ठरताना दिसून येत आहे.

मराठी बोला! मराठी लिहा! मराठी वाचा! मराठीचा व्यवहारात वापर करा!... ही चतु:सूत्री मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी आपले प्रयत्न कश्या असावेत हे सांगते. मराठी भाषा जगवायची असेल तर ज्ञान भाषा बनवणे गरजेचे ठरते. रोजच्या जीवनात होता होईल तेवढा मराठी भाषेत संवाद साधला गेला पाहिजे. त्याचप्रमाणे हल्लीच्या तरुण पिढीला मराठी साहित्य आणि त्याची जाणीव करून देणे गरजेचे आहे. त्यासाठी मराठी भाषा ही शालेय स्तरावर त्याचप्रमाणे शासकीय स्तरावर तिचा वापर वाढवला गेला पाहिजे. सध्याच्या आधुनिक युगात जसे हिंदी, इंग्रजी ह्या भाषांचे महत्त्व वाढलेले आहे तसेच मराठी भाषा देखील तितकीच उपयोगात आणली गेली पाहिजे. त्यासाठी मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी तिच्या विकास आणि वाटचालीस महत्त्वाचे आणि पायाभूत ठरतील अश्या संस्थात्मक पातळीवरचे भाषा विषयक काम करणे गरजेचे आहे. भाषा बोलीभाषा, प्राचीन साहित्यांचे हस्तलिखित ह्यांचे संशोधन आणि प्रकाशन केले गेले पाहिजे. त्याच प्रमाणे मराठी भाषेसाठी विशेष योगदान देणाऱ्या नामवंत निष्ठावंत व्यक्तिंना राष्ट्रीय पुरस्कारांनी गौरविण्यात यावे. विद्यापीठांमध्ये अभिजात भाषेची अध्यासन केंद्रे कार्यान्वित केली पाहिजे. यामध्ये दुर्मिळ हस्तलिखिते, ग्रंथ जतन- संवर्धन क्षेत्र, भाषांतर विद्या, प्रकाशन व्यवसाय व डिजिटल मीडिया क्षेत्रात रोजगार कौशल्य सेवेच्या संधी निर्माण करून त्या उपलब्ध करून दिल्या गेल्या पाहिजेत.

सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, मराठी भाषा ही ज्ञानभाषा होण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या दृष्टीने मराठी भाषेच्या क्षमतांचा विकास व कार्यप्रणाली विकसित होईल, अशी साधने निर्माण करणे गरजेचे आहे. तसेच जगभरातील मूलभूत ग्रंथांची मराठीत भाषांतरे व्हायला हवीत जेणेकरून विविध भाषांतील परंपरा, संस्कृती, चालीरीती अश्या अनेक गोष्टींचे ज्ञान मराठी वाचकांना होण्यास मदत होईल. त्याचप्रमाणे आपण बघतो की शासकीय स्तरावर बऱ्याचदा इंग्रजी भाषेचा वापर जास्त होतो किंवा तो इंग्रजी भाषेचा वापर करणे गरजेचे ठरते. पण त्यामुळे आपल्याला इंग्रजी आणि हिंदी भाषेचा वापर करण्याची सवय लागते आणि तिथूनच आपल्या मराठी भाषेचा वापर कमी व्हायला सुरुवात होते. मग ह्यावर उपाय म्हणून आपण ज्या ठिकाणी इंग्रजी भाषेचा वापर गरजेच तिथेच तो करावा आणि बाकी सर्व ठिकाणी मराठी भाषेचा वापर स्वतःहून पुढे होऊन करायला हवा ही जाणीव प्रत्येक मराठी माणसात यायला हवी मुळात असायलाच हवी!

आपण जर आज आंतरजालावर शब्दशोध करायला गेलो तर बऱ्याचदा फारसे पर्याय उपलब्ध नाहीत असे दिसून येते. त्यामुळे आंतरजालावर मराठी भाषेतून लिखाण जास्त मोठ्या प्रमाणात होणे गरजेचे आहे. त्यासाठी आधुनिक मराठी शब्दकोश तयार केले पाहिजेत. तरच आपण मराठी भाषा समृद्ध करू शकू. आज इंग्रजीतील प्रत्येक शब्दाला मराठी शब्द आहेत. आणि तो मराठी शब्द वापरणे म्हणजे खर मराठी भाषेचे सौंदर्य टिकवण्यासारखे आहे.सध्याच्या आधुनिक तंत्रज्ञान जगतात मराठी भाषेचा वापर करणे आणि ती टिकवणे हे जास्त गरजेचे आहे. आणि म्हणूनच मराठी समजणाऱ्या प्रत्येकाने मराठी भाषेचा वापर करणे आणि ती टिकवणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष :-

"माझ्या मराठीची बोलू कौतुके। परी अमृताते ही पैजा जिंके।।"....ह्यातून आपली मराठी भाषा ही अमृताहूनही जास्त गोड आहे. अशी ही आपली गोड मराठी भाषा फक्त' मराठी भाषा गौरव दिन' साजरा करण्यापुरतीच त्या एका दिवसासाठी तीच महत्त्व सीमित न ठेवता, ती टिकवण्यासाठी देखील तितकीच प्रयत्न देखील हे प्रत्येक स्तरावर झाले पाहिजेत आणि म्हणूनच ह्याच मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळाल्यावरही ह्या आपल्या मातृभाषेची मराठीची जपणूक करणे ही प्रत्येक मराठी माणसानी जाणीव ठेवली पाहिजे.

मराठी भाषा ही फक्त महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण भारतातील भाषिक, सांस्कृतिक परंपरेचा एक अविभाज्य भाग आहे. तिचा विकास, साहित्यिक परंपरा आणि साहित्यिक सामाजिक प्रभाव ह्यामुळे ती अभिजात भाषेच्या निकषांवर पूर्णपणे बसते म्हणूनच तिला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळाला असून ही बाब सर्व मराठी जनतेसाठी अभिमानास्पद आहे. तिचा इतिहास केवळ संवादाचे माध्यम म्हणून नाही तर ती संस्कृती जपण्याचे , मूल्ये साठवण्याचे, आणि समाजाला घडविण्याचे माध्यम म्हणून देखील ती समजली गेली आहे. मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळाल्यामुळे आता भाषेचा सांस्कृतिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि तांत्रिक विकास अधिक गतीने होऊ शकेल. आणि ह्यामुळेच मराठी भाषेला अभिजात दर्जा मिळाल्यामुळे मराठी भाषेचा विकास, तिचा वापर आणि तिचे संवर्धन करणे हे ह्या आधुनिक युगात अत्यंत महत्वपूर्ण आहे आणि हीच आता काळाची गरज आहे हे नक्की...!

संदर्भसूची -

1. महाराष्ट्र नवनिर्माण सेना - महाराष्ट्राच्या विकासाची ब्लू प्रिंट .
2. प्रा. रणधीर शिंदे - मराठी भाषा अभिजात : पुढे काय ? - दैनिक पुढारी - ६ ऑक्टोबर २०२४ . https://pudhari.news/features/bahar/marathi-has-the-status-of-classical-language
3. सुनील सोनटक्के (जिल्हा माहिती अधिकारी सोलापूर) - मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जाः महत्त्व आणि मिळणारे लाभ - २१ फेब्रुवारी २०२५ https://mahasamvad.in/157095/
4. टीम डी.जी.पी.आर - मराठीला अभिजात दर्जा मिळाला म्हणजे काय झाले? निकष काय होते? कोणते फायदे मिळणार ?-दैनिक लोकसत्ता - ३ ऑक्टोबर २०२४

नांदेड जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळे: एक भौगोलिक अभ्यास

संशोधक विद्यार्थी

विनायक मुंजाजी गजभारे

(सहशिक्षक)

श्री. मधुबन महाराज हायस्कूल, धनेगाव, तालुका नांदेड जिल्हा नांदेड.

सारांश :

पर्यटन ही एक स्पष्ट भौगोलिक घटना आहे. पर्यटन हा मानवाच्या आधुनिक आर्थिक व्यवसाय असून तो फार झपाट्याने विकसित होत आहे. पर्यटन व्यवसाय ज्या पर्यावरणाशी संबंधित आहे ते पर्यावरण त्यातील बदल मानवाचे आर्थिक व्यवहार, साधन संपत्ती त्यांचे स्थळ व काळ संदर्भातील अध्ययन ज्या भूगोलशास्त्रात केले जाते त्या भूगोलात व पर्यटनाचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. पर्यटनामध्ये पर्यटकांच्या नांदेड जिल्ह्यातील प्राकृतिक रचना, हवामान, जंगले, वनस्पती, प्राणी, पशुपक्षी, जलाशय, सरोवरे तसेच ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक पर्यटन विकासाच्या घटकास अनुकूल ठरलेले आहे. नांदेड जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळांना विशेष असे महत्त्व आहे. ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि समृद्ध सांस्कृतिक वारसा असलेले नांदेड हे महाराष्ट्राच्या मराठवाडा प्रदेशात मध्यभागी वसलेले शहर आहे. अलिकडच्या काळात, येथे धार्मिक महत्त्व आणि नैसर्गिक सौंदर्याची असंख्य प्रेक्षणीय स्थळे असल्याने जगभरातील पर्यटकांची संख्या वाढू लागली आहे. हे शहर शीख धर्माचे शेवटचे गुरु गुरुगोविंद सिंग यांच्या मृत्युनंतर बांधण्यात आलेले लोकप्रिय शीख तीर्थस्थान, सचखंड गुरुद्वारा किंवा हजूर साहिब यासाठी प्रसिद्ध आहे. प्राचीन काळात हे शहर मुघलांच्या अधिपत्याखाली असल्याने, येथे अनेक प्रार्थनास्थळे आढळून आल्याने त्याला एक पवित्र शहर म्हणून मोठी प्रतिष्ठा मिळाली आहे .याचे मुख्य कारण म्हणजे नांदेडमध्ये अनेक शीख तीर्थक्षेत्रे, मंदिरे आणि मशिदी आहेत जे त्याला एक चैतन्यशील रंग आणि सकारात्मक ऊर्जा देतात. यामुळे या पवित्र शहरात अनेक पर्यटक आणि यात्रेकरू आकर्षित झाले आहेत. जे वर्षभर या प्रदेशात येतात. खंधार दर्गा, बिलोलीची मशीद, उंकेश्वर मंदिर आणि विष्णुपुरी धरणासारखी लोकप्रिय धार्मिक स्थळे ताजेतवानेपणाची अनुभूती देतात. महाराष्ट्राच्या दक्षिण-पूर्व भागात वसलेले नांदेड हे राज्यातील दुसऱ्या क्रमांकाचे मोठे शहर आहे. गोदावरी नदीच्या काठावर वसलेले हे शहर मराठवाड्याचे एक महत्त्वाचे केंद्र आहे. नांदेडचे “गुरुद्वारा हजूर साहिब” यामुळे अमृतसरनंतर सर्वात मोठे शीख तीर्थस्थान म्हणून ओळखले जाते. शहरातील ऐतिहासिक वास्तू समृद्ध सांस्कृतिक वारशाचे दर्शन घडवतात. तसेच गोदावरी नदीच्या सान्निध्यामुळे येथील निसर्ग सौंदर्य अधिक खुलून दिसते.

बीज सज्ञा : नांदेड जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळे

प्रस्तावना :

पर्यटनाने जवळपास संपूर्ण जगाला आकर्षित केलेले आहे. आर्थिक लाभ मिळवण्यासाठी सामाजिक आणि सांस्कृतिक संबंध वाढविण्यासाठी तसेच रोजगार निर्मितीसाठी हा उपक्रम सर्वात महत्त्वाचा आहे. स्थानिक राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पर्यटनाला अतिशय महत्त्व आहे. पर्यटन हे आर्थिक वाढीचे प्रमुख इंजन आणि परकीय चलन मिळवून देणारे एक महत्त्वाचे स्त्रोत आहे. एकविसाव्या शतकात सामाजिक व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर दूरगामी परिणाम करणारी योगवाही आर्थिक क्रिया म्हणजे पर्यटन होय. एकविसाव्या

शतकात पर्यटन हा व्यवसाय सर्वात जलद गतीने विकसित होत आहे. यामध्ये भांडवल गुंतवणूक कमी व फायदा जास्त असल्याने विकसित व अविकसित देश यांचा सहभाग दिवसेंदिवस वाढत आहे. पर्यटन हा व्यवसाय ऐतिहासिक सामाजिक सांस्कृतिक व भौगोलिक घटकांच्या आधारावर चालते या बाबी मध्ये जितकी जास्त विविधता तेवढी त्या व्यवसायाचा विकास जास्त होतो. भौगोलिक तसेच मानवी घटकांमध्ये लोकसंख्या समाज संस्कृती शेती व आर्थिक प्रगती यांचा समावेश होतो. पर्यटन भूगोलात प्राकृतिक व मानवी अशा दोन्ही बाबींचा समावेश होतो. त्याच्या आधारावर या भाषेचा विकास झाला आहे पर्यटन भूगोलाचे स्वरूप अर्थ व्याख्या व महत्त्व या घटकांचा अभ्यास होणे आजच्या काळाची गरज आहे पर्यटनाचा मुख्य उद्देश मानवी जीवन आनंददायी बनविणे आहे. पर्यटन हे अनादी काळापासून चालत आहे आलेले आहे त्यापासून त्यामध्ये बदल होत आहेत सुरुवातीला पर्यटन हे प्राथमिक स्वरूपात होते. पण आता पर्यटनाचे स्वरूप हे व्यावसायिक झालेले आहेत. तसेच भौगोलिक घटकांची व स्थळांची माहिती घेणे धार्मिक ठिकाणांना भेटी देणे असे पर्यटनाचे मूळ स्वरूप होते. सध्या मनोरंजन अर्थार्जण व उद्योग म्हणून पर्यटनाकडे पाहिले जाते अलीकडे पर्यटनामध्ये नाविन्यपूर्ण बदल होत चालला आहे. पर्यटना विविध बाबींना स्पर्श करते त्यामुळे त्यांचा अभ्यास विविध स्वरूपात पाहायला मिळतो. जसे पर्यटनाचे ऐतिहासिक व धार्मिक स्वरूप सामाजिक व सांस्कृतिक स्वरूप आणि पर्यटनाचे भौगोलिक स्वरूप अशा विविध स्वरूप पर्यटनाचे पहावयास मिळतात.

पर्यटनाचा अर्थ :

लोकांना त्यांच्या नियमित वातावरणा बाहेरच्या ठिकाणी विविध कारणांसाठी, जसे की विश्रांती, मनोरंजन, किंवा कामासाठी प्रवास करणे. हे प्रवासात नवीन संस्कृती आणि वातावरण अनुभवणे, तसेच मनोरंजनाचे विविध मार्ग वापरणे समाविष्ट करते.पर्यटन हा जगातील सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या उद्योगांपैकी एक आहे आणि अनेक देशांसाठी परकीय चलन आणि रोजगार निर्मितीचा एक प्रमुख मार्ग आहे. ही सर्वात उल्लेखनीय आर्थिक आणि सामाजिक घटनांपैकी एक आहे.

पर्यटनाच्या व्याख्या:

पर्यटन हा शब्द लॅटिन tournus या शब्दापासून तयार झाला आहे.tournus या शब्दाचा अर्थ प्रवास किंवा भटकंती करणे असा होतो. Tour म्हणजे प्रवास tourism म्हणजे प्रवासासाठी बाहेर पडणे होय. पर्यटनाचा अर्थ समजून घ्यावयाचा असेल तर विविध व्याख्याद्वारे अभ्यास करता येईल त्या व्याख्या पुढील प्रमाणे.

WTO (१९९३) नुसार,

"पर्यटन म्हणजे अशा व्यक्तींच्या क्रियाकलापांचा समावेश आहे जे त्यांच्या नेहमीच्या वातावरणाबाहेरील ठिकाणी सलग एक वर्षापेक्षा जास्त काळ विश्रांती, व्यवसाय आणि इतर कारणांसाठी प्रवास करतात आणि राहतात."

जागतिक पर्यटन संघटना च्या मते

एखादी व्यक्ती आपल्या वास्तव्याच्या ठिकाणापासून दुसऱ्या स्थळी कायमस्वरूपी वास्तव्य न करता एक वर्षाच्या आत उद्योग किंवा इतर कामासाठी सतत प्रवास करून पुन्हा परत येते.

UNWTO पर्यटकांच्या मते

'असे लोक आहेत जे त्यांच्या नेहमीच्या वातावरणाबाहेर सलग एक वर्षापेक्षा जास्त काळ विश्रांती, व्यवसाय आणि भेट दिलेल्या ठिकाणाहून मिळणाऱ्या मोबदल्याच्या क्रियाकलापांशी संबंधित नसलेल्या इतर कारणांसाठी प्रवास करतात आणि राहतात.'

ब्रिटन पर्यटन संस्था 1976

पर्यटन म्हणजे लोकांनी त्यांच्या राहत्या स्थानापासून काही अंतरावरील स्थानिक अल्पकालीन केलेले स्थलांतर होय हे स्थलांतर संशोधन व्यवसाय मनोरंजन ऐश आराम यासाठी केलेले असते.

साधारणपणे पर्यटन म्हणजे :

एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी प्रवास करणे कोणताही हेतू न ठेवता फक्त आनंद आणि मौजमजा करून मूळ ठिकाणी परत येणे म्हणजे पर्यटन होय.

उद्दिष्ट :

1) पर्यटन संकल्पना समजून घेणे
2) नांदेड जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळांचा अभ्यास करणे.

अभ्यास क्षेत्र :

नांदेड जिल्हा हा दक्षिण महाराष्ट्र पठारावर बसलेला असून मराठवाड्यातील आठ जिल्ह्यांपैकी एक महत्वाचा जिल्हा आहे हा जिल्हा महाराष्ट्र राज्याच्या दक्षिण पूर्व सीमेला दक्षिणोत्तर पसरलेला असून त्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार नांदेड जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार 18°16' ते 19°55' उत्तर आणि रेखावृत्तीय विस्तार 76°56' ते 78°19' पूर्व आहे. तो भौगोलिकदृष्ट्या खंडांतर्गत स्थितीनुसार महाराष्ट्र राज्याच्या मध्यपूर्व भागात, अरबी सागर व बंगालच्या खाडीपासून दूर व भारत भूखंडाच्या मध्यांतर्गत भागात वसलेला आहे.

माहिती स्त्रोत व संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे यामध्ये विविध पुस्तके, वृत्तपत्रे विविध संकेतस्थळे, शोधनिबंध, संशोधन अहवाल, मासिके व विविध कार्यालयातील अहवाल याचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

विषयाचे महत्व :

भूगोल आणि पर्यटनाचा संबंध खूप जुना आहे, पण पर्यटनाचा भूगोल हळूहळू सुरू झाला. प्राचीन काळापासून लोक एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जात असत. मंगोलॉइड प्रजाती, निग्रोइड्स इत्यादी अनेक प्रजातींनी आंतरखंडीय स्थलांतर केले, परंतु हे स्थलांतर केवळ जीवनाच्या स्तरावर आधारित होते आणि ती मानवी वसाहतीची कायमस्वरूपी प्रक्रिया होती, त्यामुळे याला कोणत्याही पर्यटनाचे महत्त्व मानले जाऊ शकत नाही. जेव्हा शोधाचे युग आले, तेव्हा पोर्तुगाल आणि चीन सारख्या देशांतील प्रवासी आर्थिक कारणे, धार्मिक कारणे आणि इतर संस्कृती जाणून घेण्यासाठी आणि समजून घेण्यासाठी उत्सुकतेसाठी अनेक अज्ञात ठिकाणे शोधू लागले. यावेळी वाहतुकीचे साधन फक्त सागरी मार्ग आणि पायी प्रवास होते. इथून पर्यटनाला वेगळे स्वरूप आणि महत्त्व मिळू लागले. भूगोलाने पर्यटनाला विकासाचा मार्ग दाखवला आणि या मार्गाचा अवलंब करून पर्यटनाने भूगोलासाठी आवश्यक तथ्ये गोळा केली. आमेरिगो वेस्पूची, फ़र्दिनान्द मैगलन, क्रिस्टोफ़र कोलम्बस, वास्को दा गामा आणि फ्रांसिस ड्रेक या धाडसी प्रवासींनी भूगोलाच्या आधारे सागरी मार्गाने अज्ञात ठिकाणांचा शोध सुरू केला आणि या भूगोलातून पर्यटनाला प्राथमिक स्वरूप प्राप्त झाले. अनेक संस्कृती, धर्म

आणि श्रद्धा यांचा विकास केवळ पर्यटन भूगोलामुळेच शक्य झाला. जगाच्या विकासात आणि बांधकामात पर्यटन भूगोलाला अत्यंत महत्त्व आहे.

पर्यटन भूगोलाचा हा प्रवास आणि पर्यटन एक उद्योग आणि सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्रिया कला म्हणून अभ्यास केला जातो पर्यटनाच्या भूगोलामध्ये पर्यटनाचा पर्यावरणीय प्रभाव पर्यटन मनोरंजनाच्या अर्थव्यवस्थेचे भौगोलिक क्षेत्र पर्यटन उद्योग व्यवस्थापनाच्या समस्या पर्यटनाचे समाजशास्त्र आणि पर्यटनाची ठिकाणी यांचा समावेश होतो.

विषय विवेचन:

पर्यटनाचा अर्थ व व्याख्या:

लोकांना त्यांच्या नियमित वातावरणा बाहेरच्या ठिकाणी विविध कारणांसाठी, जसे की विश्रांती, मनोरंजन, किंवा कामासाठी प्रवास करणे. हे प्रवासात नवीन संस्कृती आणि वातावरण अनुभवणे, तसेच मनोरंजनाचे विविध मार्ग वापरणे समाविष्ट करते.पर्यटन हा जगातील सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या उद्योगांपैकी एक आहे आणि अनेक देशांसाठी परकीय चलन आणि रोजगार निर्मितीचा एक प्रमुख मार्ग आहे. ही सर्वात उल्लेखनीय आर्थिक आणि सामाजिक घटनांपैकी एक आहे.

पर्यटन हा शब्द लॅटिन tournus या शब्दापासून तयार झाला आहे.tournus या शब्दाचा अर्थ प्रवास किंवा भटकंती करणे असा होतो. Tour म्हणजे प्रवास tourism म्हणजे प्रवासासाठी बाहेर पडणे होय. पर्यटनाचा अर्थ समजून घ्यावयाचा असेल तर विविध व्याख्याद्वारे अभ्यास करता येईल त्या व्याख्या पुढील प्रमाणे.

WTO (१९९३) :

"पर्यटन म्हणजे अशा व्यक्तींच्या क्रियाकलापांचा समावेश आहे. जे त्यांच्या नेहमीच्या वातावरणाबाहेरील ठिकाणी सलग एक वर्षापेक्षा जास्त काळ विश्रांती, व्यवसाय आणि इतर कारणांसाठी प्रवास करतात आणि राहतात."

जागतिक पर्यटन संघटना च्या मते :

एखादी व्यक्ती आपल्या वास्तव्याच्या ठिकाणापासून दुसऱ्या स्थळी कायमस्वरूपी वास्तव्य न करता एक वर्षाच्या आत उद्योग किंवा इतर कामासाठी सतत प्रवास करून पुन्हा परत येते.

UNWTO पर्यटकांच्या मते :

'असे लोक आहेत जे त्यांच्या नेहमीच्या वातावरणाबाहेर सलग एक वर्षापेक्षा जास्त काळ विश्रांती, व्यवसाय आणि भेट दिलेल्या ठिकाणाहून मिळणाऱ्या मोबदल्याच्या क्रियाकलापांशी संबंधित नसलेल्या इतर कारणांसाठी प्रवास करतात आणि राहतात.'

ब्रिटन पर्यटन संस्था 1976 :

पर्यटन म्हणजे लोकांनी त्यांच्या राहत्या स्थानापासून काही अंतरावरील स्थानिक अल्पकालीन केलेले स्थलांतर होय हे स्थलांतर संशोधन व्यवसाय मनोरंजन ऐश आराम यासाठी केलेले असते.

साधारणपणे पर्यटन म्हणजे :

एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी प्रवास करणे कोणताही हेतू न ठेवता फक्त आनंद आणि मौजमजा करून मूळ ठिकाणी परत येणे म्हणजे पर्यटन होय.

पर्यटन संकल्पनेचे मुख्य घटक:

पर्यटक :

पर्यटन प्रक्रियेत सहभागी होणारी व्यक्ती.

प्रवासाचा उद्देश :

पर्यटकांनी प्रवास करण्याचे कारण, जसे की मनोरंजन, विश्रांती, व्यवसाय, शिक्षण, इत्यादी.

स्थान :

पर्यटक भेट देणारी जागा, जिथे ते मनोरंजन, विश्रांती किंवा इतर कारणांसाठी जातात.

सेवा :

पर्यटन स्थळांवर पर्यटकांना मिळणाऱ्या सेवा, जसे की निवास, भोजन, वाहतूक, इत्यादी.

सारणी क्रमांक 1

नांदेड जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळे:

अनु,क्र.	पर्यटन स्थळे	नांदेड पासूनचे अंतर(km)	तालुका
1	सचखंड गुरुद्वारा	0	नांदेड
2	श्रीक्षेत्र माहूरगड	130	माहूर
3	कंधारचा ऐतिहासिक किल्ला	40	कंधार
4	महाविहार बावरीनगर	14	(दाभड) अर्धापूर
5	सहस्रकुंड धबधबा	101	उमरखेड
6	निसर्गरम्य काळेश्वर	7	नांदेड
7	श्रीक्षेत्र माळेगाव यात्रा	57	लोहा
8	शिऊरच्या लेण्या	70	हदगाव
9	नांदेडचा नंदगिरी किल्ला	4	नांदेड
10	बिलोलीची मशीद	68	बिलोली
11	उनकेश्वर	163	किनवट
12	मुखेडची ऐतिहासिक बारव	85	मुखेड
13	शंखतीर्थ	19	मुदखेड
14	होट्टल	105	देगलूर

स्त्रोत : संशोधकाने स्वतः संकलित केलेल्या माहितीच्या आधारे

सचखंड गुरुद्वारा :

श्री गुरू गोबिंद सिंग हे शिखांचे दहावे गुरू होते. संवत 1765 कार्तिक शुद्ध द्वितीयेला गुरुपद पवित्र श्री गुरुग्रंथसाहिबला सोपवून त्यांनी देहधारी गुरु परंपरा संपुष्टात आणली. 7 ऑक्टोबर 1708 रोजी त्यांनी नांदेड येथेच देह ठेवला. या परलोक गमनाला 2008 मध्ये 300 वर्षे पूर्ण झाली. तख्त सचखंड श्री हजुर साहिब यांच्याकडून वर्षभर तिथी आणि धार्मिक औचित्याप्रमाणे विविध सण, उत्सव उत्साहात साजरे केले जातात. त्यामध्ये बैसाखी महल्ला, दशहरा महल्ला, दिवाली महल्ला, होला महल्ला, महल्ला गुरियाई, महल्ला गुरुपर्व- 1970 पासून गुरु-त्ता-गद्दी उत्सव तख्त सचखंडमार्फत साजरा केला जातो. संध्याकाळी नगर कीर्तनाचे आयोजन केले जाते. या उत्सवांबरोबरच श्री गुरुनानकदेव व श्री गुरुगोबिंद सिंग जन्मोत्सव व 10 वी ज्योती

ज्योत पातशाहीचे (कार्तिक शुद्ध पंचमी) उत्सवदेखील उत्साहाने साजरे केले जातात. गुरुद्वारा संगतसाहिब, गुरुद्वारा शिकार घाटसाहिब, गुरुद्वारा मातासाहिब, गुरुद्वारा हिरा घाटसाहिब, गुरुद्वारा नगिना घाटसाहिब, गुरुद्वारा बंदाघाटसाहिब यांचा समावेश आहे.

श्रीक्षेत्र माहूरगड :

नांदेडपासून 130 कि. मी. अंतरावर असलेले महाराष्ट्रातील असंख्य भाविकांचे श्रद्धास्थान म्हणजे श्रीक्षेत्र माहूरगड. महाराष्ट्रातील देवीच्या साडेतीन पीठांपैकी माहूरचे श्री रेणुकादेवीचे स्थान पूर्ण पीठ मानले जाते. समुद्र सपाटीपासून 2600 फूट उंचीवर असलेल्या दोन शिखरांच्या टोकावर श्री दत्तात्रय आणि रेणुकादेवीचे स्थान आहे. गडाच्या परिसरात माता अनसुया आणि परशुरामाचे मंदिर आहे. माहूर ही गोंडांच्या आदिवासी राज्याची राजधानी होती. पुराणकाळातील परशुरामाच्या कथा या भागात प्रचलित आहेत. ऋषीमुनींची तपोभूमी म्हणूनही माहूरचे प्राचीन काळापासून महत्त्व आहे. देवीच्या मानसपूजा, भोजीपूजा आणि अलंकारपूजा अशा तीन पुजा आहेत. या पुजेनंतर पानाचा विडा 'तांबुल प्रसाद' म्हणून देवीला अर्पण केला जातो. माहूरला मूळ पीठ म्हटले जाते.

माहूर किल्ला :

माहूर गावापासून दक्षिणेस उंच अशा दोन टेकड्यांवर किल्ल्याचे बांधकाम करण्यात आले आहे. 12 व्या शतकात देवगिरीचे राजा रामदेव यांनी माहूरचा किल्ला जिंकून घेतला. नांदेड व उमरखेड मार्गे किल्ल्याकडे जाता येते. या किल्ल्यास राजगड असेही म्हणतात. किल्ल्यात प्रवेश करण्यासाठी दक्षिणेकडील दक्षिण दरवाजा, उत्तरेकडील मुख्य दरवाजा व रेणुकादेवीकडील महाकाली बुरुज येथून जाण्यासाठी रस्ते आहेत. किल्ल्यात हत्ती दरवाजा, बारुदखाना, महाकाली बुरुज, धनबुरुज (दलबुरुज) यासह अनेक बुरुज आजही जसेच्या तसे आहेत. माहूर किल्ला हा गिरीदुर्ग आहे. किल्ल्याच्या स्थापत्यशैलीवरून या किल्ल्याचा विकास बहामनी व मोगलांच्या काळात झाला असावा.

माहूरची पांडवलेणी :

माहूरच्या जुन्या बसस्टँडजवळ असलेल्या टेकडीच्या एका भागात लेणी कोरण्याचा प्रयत्न झालेला दिसतो. एक प्रचंड सभागृह आणि त्यात गाभारा कोरण्यात आला आहे. ही लेणी राष्ट्रकूटकालीन असावी, असा तज्ज्ञांचा अंदाज आहे. असंख्य खांबांचे हे सभागृह मोठे आकर्षक आहे. खांबांची आणि एकूण रचनेची भव्यता नजरेत भरते. 15 मीटर उंचीचे हे सभागृह असल्याने व सभागृहाची लांबी रुंदी खूपच असल्याने सभागृह वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते. गर्भगृहाच्या द्वारपट्टीवरील द्वारपालाचे भव्य शिल्प लक्ष वेधून घेतात. अजिंठा-वेरूळची आठवण यावी एवढी भव्यता याही शिल्पात आहे. गाभाऱ्यात भव्य शिवलिंग प्रतिष्ठापित आहे. ही लेणी पांडवलेणी म्हणून संबोधिली जातात.

कंधारचे ऐतिहासिक वैभव :

नांदेडचे ऐतिहासिक पर्यटन म्हगणजे हजार-बाराशे वर्षांपूर्वीच्याआ शिल्प स्थागपत्यय अवशेषांचे दुर्मिळ दर्शन. राष्ट्र कुट कलाशैलीचे असंख्यच अवशेष राष्ट्राकुटाच्याा उपराजधानीत म्हलणजे कंधार येथे पाहायला मिळतात. महाराष्ट्रातील भुईकोट किल्ल्यामध्ये कंधारचा किल्ला सर्वात मोठा आहे. किल्ल्याचा विस्तार सुमारे 24 एकराचा आहे. या जागेभोवती प्रचंड कोट बांधलेला आहे. संपूर्ण किल्ल्याभोवती 18 फूट रुंद व 100 फूट लांबीचा खंदक आहे. या खंदकास लागून असलेली किल्ल्याची भिंत 120 फूट उंचीची आहे. किल्ल्यास सुमारे

बाराशे वर्षांचा इतिहास आहे. इसवी सनाच्या 10 व्या शतकातले प्राचीन कंधारपूर, प्राचीन कला अवशेष आणि शांती घाटावरील तत्कालीन शिलालेख यामुळे महाराष्ट्राच्या प्राच्य परंपरेची आठवण करून देते.

शांतीघाटावरील शिल्पवैभव :

प्राच्य कंधारपुरातील शिल्पाविष्कार पाहायचा तो इथल्या अप्रतिम मूर्तिशिल्पातून. शहरभर विखरून पडलेला हा प्राच्य शिल्पसंभार शांती घाटावरील एका इमारतीत संग्रहित करून ठेवला आहे. या शिल्पसंग्रहातील सहस्र कोटी स्तंभ, सप्त मातृकांची प्रचंड मूर्तिशिल्पे, लज्जागौरी लक्षणीय आहेत. याच संग्रहात 10 व्या शतकातला शिलालेखही पाहायला मिळतो. बौद्ध विहारातील सिद्धार्थ गौतम बुद्धांची मूर्ती ही नांदेड परिसरातील प्राचीनतम अवशेषांपैकी एक महत्त्वाचा वारसा आहे. शहरामधील जैन शिल्पावशेषही लक्षवेधी आहेत.

कंधारचा दर्गाह :

मध्ययुगीन अवशेषांमध्ये सुफी संत हाजी सरवर महदूम सैय्या यांचा दर्गा, मध्ययुगीन वास्तु परंपरा जोपासून आहे. मध्ययुगीन कंधारलाच एक मदरसाही होता. सुफी संतांपैकी हजरत शेख अली ही बडी हस्ती कंधारला वास्तव्यात होती. त्यांची याद जागवीत सांगडे सुलतनाचा दर्गा उभा आहे. इसवी सन 1348 च्या दरम्यान सैइदुद्दीन रफाई उर्फ हाजी सरवर मकदूम सैय्या या नावाचे अवलिया कंधारला आले. त्यांचा इंतखाल कंधारलाच झाला. त्यांचा दर्गा हाजी सैय्या दर्गा म्हणून आज प्रसिद्ध आहे. येथील उरूसही हिंदू-मुस्लिम भाविकांचे एक आकर्षण राहिला आहे. शेवटी- कंधारला भेट देताना इथल्या डोंगराळ भागातील प्रसिद्ध असलेल्या सिताफळाची चव चाखता येते. शिवाय बारुळ प्रकल्पाच्या गोड्या पाण्यातील कोळंबीदेखील प्रसिद्ध आहे. बाचोटीच्या आंब्याची चव वेगळीच असते.

महाविहार बावरीनगर :

अडीच हजार वर्षांपूर्वी गोदातटीच्या निबीड अरण्यात अश्मक आणि मुलक जनपदे अस्तित्त्वात होती. अश्मक जनपद नांदेड परिसरात बोधन याठिकाणी होते. या जनपदातील एक जिज्ञासू सिद्धार्थ गौतम बुद्धांची ख्याती ऐकून गोदातटावरून त्याकाळी कपीलवस्तूला प्रयाण करता झाला. गौतम बुद्धांच्या तत्वचिंतनाने तो भारावला आणि बुद्धचरणी लीन झाला. त्याने बौद्धधर्म स्वीकारला. त्याची ही स्मृती लोकपरंपरेने बावरीजातक कथेच्या स्वरुपात जोपासली आहे. या लोकस्मृतीचे पुनर्जीवन बावरीनगर महाविहाराच्या रुपाने नांदेडपासून 14 किलोमीटरवरील दाभड येथे झाले. या परिसराचा विकास शासनामार्फत करण्यात येत आहे.

होट्टल :

प्राचिन हेमाडपंथी शिव मंदिर ता. देगलूर जि. नांदेड सिद्धेश्वर मंदिर हे होट्टल, देगलूर जि. नांदेड येथे स्थित एक प्रसिद्ध हिंदू तीर्थक्षेत्र आहे. हे ठिकाण नांदेड शहरापासून 105 किलोमीटर अंतरावर आहे. होट्टल ता. देगलूर पिनकोड 431717 असुन अक्षांश 18.543658 आणि 77.576723 रेखांशासह आहे. होट्टल (प्राचीन नाव पोटल) हे गाव कर्नाटक आणि आंध्र प्रदेशच्या सीमेला लागून आहे.देगलूर शहराच्या नैऋत्य दिशेला बारा किमी अंतरावर होट्टल हे गाव आहे.या गावात कल्याणी चालुक्य काळातील तीन शिलालेख उपलब्ध झाले आहेत. येथील मंदिर वैभवा मुळे या ठिकाणाला ऐतिहासिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. होट्टल हे देगलुर तालुक्यातील प्रत्यक्ष देगलुर पासुन 12 कि.मी. अंतरावर असलेले गाव. तसे देशमुखी गढी असलेली तालेदार वस्ती. प्राचीन कालखंडातील म्हणजे आज पासुन हजार बाराशे वर्षापुर्वी चालुक्य नृपतीची चहलपहल असलेली

पोटलनगरी. या पोट्टलनगरीत इ.स.1070, 1103 आणि 1120 या 50 वर्षातले तीन शिलालेख आहेत. इथल्या मंदिराना दिलेल्या दानाची नोंद या शिलालेखात आहे, याचा सरळ अर्थ असा आहे की, इ.स.1070 पुर्वीच ही देवळे बांधली गेली. आजपासुन बाराशे वर्षापुर्वीचे नांदेड परिसरातील शिल्पकारांचे कलासामर्थ्य या होट्टल मधील अवशेषांनी जोपासले आहे. होट्टल याठिकाणी कल्याणी चालुक्य काळातील सौंदर्य शिल्प पहावयास मिळतात. देगलूर तालुक्यात कल्याणी चालुक्य राजवंशाचे एकूण 23 शिलालेख उल्लेखनीय आहेत. त्यापैकी होट्टल या ठिकाणी तीन शिलालेख आहे. दोन शिलालेख कानडी संस्कृत भाषतला आहे. इथे चालुक्यांचा मांडलिक राजे यांची घराणी नांदण्याचे दिसून येते. आणि वनी घरांनी ही ती मांडलिक राजे यांच्या घरात त्यांची नावे आहेत. तसेच काही काळ होटल ही कल्याण चालुक्यांची राजधानी होती. येथील मूर्ती शिल्पेही बोलकी, अद्भुत कलेचा आविष्कार करणाऱ्या आहेत. त्यातील सर्वोत्तम आविष्कार या परिसरातील विविध मंदिरावरून प्रगट झाला आहे. इतिहासाच्या खुणा आणि समाजातील विविध चढ-उताराचा साक्षीदार असलेली प्राचीन स्मारक येथील वस्तूच्या स्वरूपात प्रकट झालेले आहेत. येथील मंदिर अवशेषांवरून तत्कालीन धार्मिक विधी परंपरा यांची कल्पना येते. येथील पुरातत्वीय अवशेषावरून अनामिक कलावंताच्या कौशल्याची येथील मंदिरे पहावयास मिळतात.

सिद्धेश्वर मंदिर हे कल्याणी-चालुक्य काळातील असल्याचे मानले जाते. दगडी कोरीव काम आणि हिंदू मूर्ती आणि देवतांच्या शिल्पांनी मंदिर सुंदरपणे सुशोभित आहे. मंदिर हेमाडपंती शैलीत बांधले आहे.

सहस्रकुंड धबधबा :

हिमायतनगर तालुका ओलांडून किनवट तालुक्यात प्रवेश केल्यावर इस्लामपूरपासून अवघ्या चार किमी अंतरावर सहस्रकुंड धबधबा आहे. नांदेडहून रेल्वेमार्गानेदेखील येण्याची सुविधा आहे. पैनगंगा नदीवरील हा आकर्षक धबधबा पर्यटकांसाठी विशेष आकर्षण आहे. प्राचीन आख्यायिकेनुसार याठिकाणास प्रभू परशुरामाचा पदस्पर्श झाल्याचे मानले जाते. 20 मीटर उंचीवरून कोसळणारा धबधबा पाहून 'नांदेडचा नायगरा' अशी उत्स्फूर्त प्रतिक्रिया पर्यटक व्यक्त करतात. वेगवेगळ्या ठिकाणाहून दिसणारे सहस्रकुंड धबधब्याचे सौंदर्य वेगळे तेवढेच मोहक असते. दोन मोठ्या धारांच्या मधला काळाशार खडक या सौंदर्यात भर घालतो. किनवटकडे जाताना रस्त्यात पिवळी, जांभळी, तांबडी, लाल फुले आणि हरणांचे कळप पाहण्याची मजा काही औरच असते. जुलै ते ऑक्टोबर हा सहस्रकुंडला भेट देण्यासाठी आदर्श कालावधी आहे. विशेषत: पडत्या पावसात याठिकाणी अनोखे सृष्टीसौंदर्य अनुभवायला मिळते.

निसर्गरम्य काळेश्वर :

श्रीक्षेत्र काळेश्वर हे नांदेड शहराला लागून असलेले शांत निवांत तीर्थक्षेत्र आहे. नांदेड-लातूर रस्त्यावर शहरापासून 7 किलोमीटरवर काळेश्वर आहे. मंदिर अत्यंत प्राचीन आहे. मंदिर उभारणीचे संदर्भ मध्ययुगातील असल्याचे सांगितले जाते. हे मंदिर यादवकालीन कलेचा नमुना आहे. मूळ मंदिर 13 व्या शतकातील असून 20 व्या शतकात त्याचा जीर्णोद्धार करण्यात आला. मंदिराला लागूनच गोदावरी नदीवर उभारलेला आणि विष्णुपुरी उपसा सिंचन प्रकल्प आहे. कै. डॉ.शंकरराव चव्हाण यांच्या स्मृती जपण्यासाठी प्रकल्पाच्या जलाशयाला शंकर सागर जलाशय म्हणून ओळखले जाते. या अथांग जलाशयात सायंकाळच्या वेळी नौकाविहाराचा मनमुराद आनंद लुटता येतो.

श्रीक्षेत्र माळेगाव यात्रा :

मालेगांव लोहा तालुक्यात आहे. हे गाव भगवान खंडोबाच्या सन्मानार्थ अतिशय मोठ्या मेळाव्यासाठी प्रसिद्ध आहे. “मालेगाव यात्रा” हा मेळावा मार्गशीष कृ. 14 (डिसें / जाने) मध्ये आयोजित केला जातो. नांदेडपासून सुमारे 57 कि.मी. अंतरावर मालेगाव हे ठिकाण आहे. ही यात्रा पशु बाजारपेठेसाठी प्रसिद्ध आहे. घोडे, गाढवे, उंट इ. मोठ्या संख्येने जातात. हजारो सामान्य लोक भेट देतात. श्री खंडोबा रायाची महाराष्ट्र आणि कर्नाटकात एकूण बारा स्थाने आहेत. त्यापैकी नांदेड जिल्हयाच्या लोहा तालुक्यातील माळेगाव एक आहे. मराठवाड्याची ही सर्वात मोठी ग्रामदेवता आहे. नांदेड-लातूर मार्गावर माळावर वसलेल्या या गावात प्रवेश करताच खंडोबाच्या मंदिराच्या परिसरातील भव्य कमान नजरेस पडते. कमानीच्या उजव्या हातास मंदिराची इमारत आहे. मंदिराचे बांधकाम 17 व्या शतकातील आहे. माळेगावची यात्रा दरवर्षी मार्गशीर्ष (कृ.) महिन्याच्या 14 व्या दिवशी भरविली जाते. माळेगावची यात्रा ही दक्षिण भारतातली सर्वात मोठी यात्रा समजली जाते. यात्रेदरम्यान कलामहोत्सव आणि कुस्त्यांच्या दंगली आयोजित करण्यात येत असतात. ही यात्रा उत्कृष्ट प्रतीच्या पशुधनाच्या व्यापारासाठी देशात प्रसिद्ध आहे. नांदेडचे स्थानिक लाल कंधारी वळूदेखील येथील पशुप्रदर्शनाचे प्रमुख आकर्षण असते. येथील घोड्यांचा व्यापार विशेष प्रसिद्ध आहे.

शिऊरच्या लेण्या :

नांदेड जिल्हयातील हदगाव तालुक्यात पैनगंगेच्या काठी, नांदेडच्या उत्तरेला साधारण 70 कि.मी. अंतरावर शिऊर नावाचे एक लहानसे खेडेगाव आहे. या गावाच्या नैऋत्येला एक लहानसा डोंगर असून गावाकडील डोंगरउतरणीचा भाग कोरून तीन लेण्यांचा एक समूह येथे कोरण्यात आला आहे. एका टेकडीच्या कुशीत 100 फुटात तीन लेण्या कोरण्यात आल्या. लेण्यांमधील पुतनावधाचे शिल्प व महिषासुरमर्दिनीचे शिल्प तसेच गर्भगृहाची रचना लेणी निर्मितीचे टप्पे दर्शविणारी आहे. भारतीय स्थापत्य कलेच्या विकासाच्या अभ्यासासाठी या लेण्यांना एक अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

नांदेडचा नंदगिरी किल्ला :

गोदावरीच्या काठावर नांदेडला नंदागिरी नावाचा एक किल्ला आहे. किल्ल्याची नदीच्या पात्राकडील तटबंदी लक्षात येण्याइतपत कायम आहे. या किल्ल्याचा विस्तार खूपच मोठा होता. किल्ल्याभोवतीच्या तटबंदीच्या चार भिंतींचे अवशेष आजही आढळतात. नंदगिरी ही सातवाहनांची पहिली राजधानी असल्याने या किल्ल्याला नंदगिरीचा किल्ला म्हटले जाते. नंदगिरीहून सातवाहन नृपती प्रतिष्ठानकडे (पैठण) वळले.

बिलोलीची मशीद :

औरंगजेबाच्या काळातील एक मशीद बिलोली येथे आहे. औरंगजेबाच्या सैन्यातील अधिकारी हजरत नबाब सरफराजखान याचा दर्गा या मशिदीत बांधला गेला. ही वास्तू पूर्णपणे दगडी बांधणीची असून चारमिनार व घुमट विशेष लक्षणीय आहेत. या मिनारावर साखळीच्या आकाराचे शिल्पकाम आढळते. या मशिदीच्याजवळ एका कोपऱ्यात चौकोनी आकारातील कुंड बारव आहे.

उनकेश्वर :

उनकेश्वरला माहूर अथवा किनवटमार्गे बसने जाता येते. सागाच्या दाट वनातून होणारा हा प्रवास ऑक्टोबर-नोव्हेंबर महिन्यात अधिक आल्हाददायक असतो. किनवट तालुक्यातील उनकेश्वर तथा उनकदेव येथे रामचंद्र यादवाच्या काळातला शिलालेख आहे. इ.स.1280-81 सालातील हा शिलालेख म्हणजे नांदेड

परिसरातील शेवटचा यादवकालीन शिलालेख आहे. या ठिकाणचे देऊळ बांधल्याचा संदर्भ या शिलालेखात आहे. उनकेश्वरला वेगळेच ऐतिहासिक आणि धार्मिक महत्त्व आहे. येथील गरम पाण्याचे कुंड प्रसिद्ध आहे

मुखेडची ऐतिहासिक बारव :

नांदेडपासून 85 किलोमीटर अंतरावर असणाऱ्या मुखेड शहरात राष्ट्रकुट चालुक्यकालीन स्थापत्याचे नमुने पाहायला मिळतात. येथील दशरथेश्वर मंदिर आणि नागनाथ मंदिरात उत्कृष्ट शिल्पकला पाहायला मिळते. सुंदर अशा बारवसाठी मुखेड प्रसिद्ध आहे. 10व्या आणि 11व्या शतकातील मंदिरे तीर्थकुंडाशेजारी स्थापित झालेली दिसतात. या तीर्थकुंडांना बारव म्हटले जाते. मुखेडमध्ये अशाच स्वरूपाचे बारव दशरथेश्वर मंदिराच्या उजव्या बाजूस आहे.

शंखतीर्थ :

नांदेडपासून 19 किलोमीटर अंतरावर असणाऱ्या शंखतीर्थ गाव गोदावरीच्या तटावर वसलेले आहे. विशिष्ट प्रकारचे शंख याठिकाणी आढळतात. गोदावरीचे नाभिस्थान हेच असल्याचे सांगितले जाते. चालुक्यकालीन स्थापत्यकलेचा सुंदर नमुना असलेले नरसिंहाचे मंदिर येथे आहे. मंदिराजवळच आमदुरा उच्च पातळी बंधाऱ्यांची निर्मिती होत असल्याने बंधाऱ्याच्या जलाशयामुळे मंदिर परिसराच्या सौंदर्यात भर पडणार आहे.या पर्यटन स्थळांखेरीज केदारगुडा येथील निसर्गरम्य परिसरातील हेमाडपंथी मंदिर, राहेर येथील यादवकालीन नृसिंह मंदिर, नांदेडमधील मध्यकालीन बडी दर्गा आदी स्थळेदेखील ऐतिहासिक आणि धार्मिक पर्यटन केंद्र म्हणून परिचीत आहेत. पर्यटनासोबत वारंग्याची खिचडी आणि लोहयाच्या दही-धपाट्याची लज्जतही पर्यटकांना चाखता येते. नांदेडच्या शेजारील जिल्ह्यातील औंढा नागनाथ आणि परळी वैजनाथ तसेच बासर येथील प्रसिद्ध सरस्वती मंदिरास नांदेड मुक्कामी राहून भेट देणे शक्य होते.

निष्कर्ष:

पर्यटन स्थळांवर निष्कर्ष काढतांना, आपण पर्यटनाच्या सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणामांचा विचार करणे आवश्यक आहे. पर्यटनामुळे आर्थिक आणि सामाजिक विकास होतो, परंतु पर्यावरणावर नकारात्मक परिणामही होऊ शकतात. उपाययोजना म्हणून, शाश्वत पर्यटनाला प्रोत्साहन देणे, स्थानिक समुदायांना सहभागी करणे, आणि पर्यावरणाचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे.

1. पर्यटन स्थळांमुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थेला चालना मिळते. पर्यटकांच्या खर्चाने रोजगार निर्माण होतात आणि स्थानिक व्यवसाय वाढतात.
2. पर्यटन स्थळे पर्यटकांना नवीन संस्कृती आणि परंपरांचा अनुभव घेण्याची संधी देतात. तसेच, स्थलांवर पर्यटकांकडून मिळणाऱ्या माहितीमुळे, तेथील संस्कृती आणि इतिहासाचे संरक्षण होते.
3. पर्यटनामुळे पर्यावरणावर अनेक नकारात्मक परिणाम होऊ शकतात. उदाहरणार्थ, प्रदूषण, कचरा आणि नैसर्गिक अधिवासांचे नुकसान.
4. पर्यटन स्थळांमुळे स्थानिक समुदायांच्या जीवनशैलीत बदल येऊ शकतात. तसेच, पर्यटन स्थळांच्या विकासासाठी जमिनीचा वापर केल्याने, स्थानिक लोकांवर अन्याय होऊ शकतो.

उपायोजना:

1. पर्यटनाचा विकास करताना, पर्यावरणाचे संरक्षण आणि स्थानिक समुदायांच्या गरजांचा विचार करणे आवश्यक आहे.

2. पर्यटन स्थळांच्या विकासात स्थानिक समुदायांचा सहभाग घेणे आवश्यक आहे. त्यांच्याकडून माहिती घेणे आणि त्यांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे महत्त्वाचे आहे.
3. पर्यटन स्थळांवर कचरा व्यवस्थापन, प्रदूषण नियंत्रण आणि नैसर्गिक अधिवासांचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे.
4. पर्यटकांना पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यासाठी प्रोत्साहन देणे आणि त्यांना पर्यावरणपूरक पर्यटन योजनांमध्ये सहभागी होण्यास प्रोत्साहित करणे आवश्यक आहे.
5. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना पर्यटन स्थळांना भेट देण्यासाठी सवलत योजना उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.
6. पर्यटन स्थळांवरील माहिती बोर्ड आणि मार्गदर्शकांचे भाषांतर स्थानिक आणि इतर भाषांमध्ये करणे आवश्यक आहे.
7. अपंग व्यक्तींसाठी पर्यटन स्थळांवर विशेष सुविधा उपलब्ध करणे आवश्यक आहे.
8. पर्यटन स्थळांवर पर्यटकांच्या सुरक्षेसाठी योग्य उपाय करणे आवश्यक आहे. उपाययोजना :

संदर्भ :

1. पर्यटन भूगोल (ISBN : 978-93-88544-76-4) डॉ. शैलेश वाघ , प्रा. सिद्धार्थ सोनावणे
2. Zpnanded.in /पर्यटन स्थळे
3. **http://shodhganga.inflibnet.ac.in**

'भारतातील विविध प्रांतांतील चित्रकलेच्या शैलींचा अभ्यास'

श्री. शितल विठ्ठल गोरे
(A.T.D., Art Master)
चित्रकार / कलाशिक्षक
कला विभाग प्रमुख- आबासाहेब काकडे विद्यालय, शेवगाव जि. अहिल्यानगर, महाराष्ट्र

प्रस्तावना :

भारतीय संस्कृती ही प्राचीन, वैविध्यपूर्ण आणि समृद्ध असून तिच्या प्रत्येक भागात विविध कलात्मक परंपरा दृश्यमान होतात. चित्रकला ही या परंपरांतील एक महत्त्वाची कलाशाखा आहे. भारताच्या विविध प्रांतांमध्ये जन्माला आलेल्या पारंपरिक चित्रशैलींमध्ये स्थानिक लोकजीवन, धर्म, निसर्ग, सण-उत्सव, भक्तीभाव आणि सामाजिक वास्तव यांचे प्रतिबिंब आढळते. या शोधनिबंधामध्ये आपण मधुबनी, राजपूत, गोंड, वारली, तंजावूर, कलमकारी आणि कांग्रा या प्रमुख पारंपरिक चित्रशैलींचा अभ्यास करणार आहोत.

१. मधुबनी चित्रकला (बिहार)

मधुबनीची पाळंमुळं नेपाळ आणि बिहारच्या उत्तर भागातली. बिहारमध्ये मधुबनी नावाचा जिल्हा आहे, पण हिचं मूळ ते नेपाळच्या मधुबनी-जनकपुर नगरीतलं. जनक राजानं म्हणे सीतेच्या स्वयंवराच्या वेळेस नगर सुशोभित करायला सांगितलं आणि या भित्तीचित्रकलेचा उगम झाला. पूर्वी फक्त लग्नकार्याच्या वेळेस सीमीत असलेली ही कला मुख्यतः ब्राह्मण, कायस्थ व दुसाध (पास्वान) स्त्रियांकडून जोपासली गेली. नंतर मग विसाव्या शतकात भूकंपाच्या वेळेस विल्यम आर्चर नावाच्या एका ब्रिटिश अधिकाऱ्याच्या नजरेस पडली. त्याने त्यावर एका भारतीय-नेपाळी मासिकामध्ये एक लेखही लिहिला. काही काळानंतर मग दुष्काळानंतर अर्थार्जनासाठी म्हणून या कलेला भिंतींवरून कागदांवर आणण्यात आलं. या चित्रकलेला मिथिला चित्रकला असेही म्हणतात. ह्या चित्रकलेचा उगम कसा झाला याची एक कथा सांगितली जाते. मधुबनी शैलीत रामायण आणि राधा कृष्णाची चित्रे, मासे, सूर्य चंद्र यांची वैशिष्ट्यपूर्ण चित्रे काढली जातात. घराच्या सारवलेल्या भिंती, देव्हारे यांच्यावर ह्या प्रकारची चित्रं काढली जात. ही चित्रे काढण्यासाठी काड्या, पेनचे निब आणि काहीवेळा तर नुसत्याच हातांचा वापर केला जातो. तांदळाचे पाण्यात कालवलेले पीठ, आणि नैसर्गिक रंग यांच्यापासून ही चित्रे काढली जात असत.

मधुबनी चित्रे मुख्यत: रेषांचा उपयोग करून रंगवली जातात. चित्र हे पूर्णपणे भरलेले असते. मुख्य चित्र वगळता रिकामा भाग हा पाने आणि फुले यांनी भरला जातो. चित्रांच्या कडांची खास भौमितिक सजावट मधुबनी चित्रांचे वेगळेपण दाखवते. मधुबनी चित्रकलेचे पाच वेगवेगळे प्रकार आहेत. भरणी, काचनी, तांत्रिक, गोडन आणि कोहबार.

या चित्रकलेच्या जपणुकीसाठी मिथिला भागात वेगवेगळ्या संस्था कार्यरत आहेत. दरभंगा येथे कलाकृती, मधुबनी येथे वैदेही, ग्रामविकास परिषद या वेगवेगळ्या संस्था या पुरातन कलेला नवीन

काळात जपून ठेवत आहेत. काळाच्या ओघात मधुबनी चित्रे आता ॲक्रिलिक रंगातही रंगवली जातात. ती पेपर, कॅनव्हास आणि कपड्यांवर रंगवता येतात.

ही चित्रकला मूळतः स्त्रियांनी घरोघरी भिंती रंगवण्यासाठी विकसित केली.

वैशिष्ट्ये:

नैसर्गिक रंगांचा वापर

पाटीवर किंवा कागदावर लहानसहान तपशीलांसह सजावट

धार्मिक व पौराणिक विषय (रामायण, कृष्णकथा)

भरगच्च रंगसंगती, झाडझुडपे, प्राणी, सूर्य, चंद्र यांचा समावेश

२. राजपूत चित्रकला (राजस्थान)

ही चित्रकला १७व्या आणि १८व्या शतकात उदयास आली आणि उत्तर भारतातल्या राजपुताना घराण्यामुळे ती बहरली. या चित्रकलेस राजस्थान चित्रकला असेही म्हणतात.

राजपूत चित्रकलेत विविधता आढळून येते. राजघराण्यातील लोकांचे शिकारीची चित्रे, तसेच हिंदू पुराणांमधील चित्रे राजपूत चित्रकलेत रेखाटली गेली आहेत. राजपूत चित्रकलेचे खास वैशिष्ट्य म्हणजे चित्रकलेत वापरले जाणारे रंग हे दुर्मिळ आणि बनवण्यास अवघड असतात. हे रंग वनस्पती, शंख आणि शिंपले तसेच विविध रंगांच्या खड्यांपासून बनवले जातात. सोने आणि चांदी या दोन्ही धातूंचा चित्रे काढताना वापर केला जातो. चित्रे काढताना जागेचा पुरेपूर वापर करून घेतला जातो. व्यक्ती आणि आजूबाजूचा परिसर हा तितकाच प्रभावी असतो. मेवाडच्या राजकारणाचा आणि राज्यकर्त्यांचा प्रभाव या चित्रावर आढळून येतो. त्या त्या काळातील समाजकारणाचा प्रभाव राजपूत चित्रकलेत आढळून येतो. मेवाड येथे ही चित्रकला शिकवणाऱ्या अनेक शाळा आहेत. राजपूत राजांच्या दरबारात उदयास आलेली ही चित्रशैली दोन प्रमुख शाखांमध्ये विभागली जाते - मेवाड, मारवाड, बूंदी, किशनगड इत्यादी.

वैशिष्ट्ये:

भव्य व देखणी राजदरबारी दृश्ये

युद्ध, प्रेमकथा, नैतिकता व धर्मविषयक विषय

सोनेरी रंगांचा वापर

पोत आणि तपशीलांवर भर

१. गोंड चित्रकला (मध्यप्रदेश)

मध्यप्रदेश, बिहार, उत्तर प्रदेश, आंध्र प्रदेश आणि तेलंगण या राज्यांमध्ये गोंड भाषा बोलणारी जमात दिसून येते. या जमातीत उगम पावलेल्या चित्रकलेला गोंड चित्रकला असे म्हणतात.

चित्रे काढण्यासाठी माती, कोळसा आणि पानांचा वापर केला जातो. चित्रे काढण्यासाठी लागणारे रंग गडद आणि उठावदार असतात. निसर्गात असणाऱ्या सर्व गोष्टींची चित्रे गोंड चित्रकलेत काढली जातात. निसर्गातील सर्व घडामोडींचे बारीक चित्रण हे या चित्रकलेचे वैशिष्ट्य आहे. प्राणी, पक्षी, झाडे आणि त्यांवरच्या रेषा ही गोंड चित्रकलेची खासियत मानली जाते. गोंड आदिवासी समाजाची ही चित्रशैली त्यांच्या सांस्कृतिक परंपरेचा भाग आहे.

वैशिष्ट्ये:

निसर्गाशी नातं सांगणारी चिन्हात्मक शैली

रंगीबेरंगी बिंदू व रेषांच्या साहाय्याने चित्रनिर्मिती

झाडे, प्राणी, पक्षी, लोकजीवन चित्रित

श्रद्धा व समजुतीचे प्रतिकात्मक दर्शन

३. वारली चित्रकला (महाराष्ट्र)

वारली ही बहुतकरून महाराष्ट्रात राहणारी आदिवासी जमात आहे. सह्याद्रीच्या रांगा, डहाणू, पालघर, मोखाडा, जवाहर येथे वारली लोक राहताना दिसतात. ही अतिशय सुंदर दहाव्या शतकाच्या आधीपासून अस्तित्वात आहे. वारली लोकांची मातीशी घट्ट नाळ जोडली गेली आहे. त्यामुळे त्यांच्या जी चित्रात त्यांचे दैनंदिन व्यवहार, नित्याची कामे तसेच शेतीची कामे, उत्सव यांचे चित्रण केले जाते. ही चित्रे शक्यतो तांदळाच्या ओल्या पीठाने विटकरी रंगांच्या भिंतीवर आणि अंगणात केले जाते. वारली समाजाच्या बायका शक्यतो ही चित्रे काढतात.

या चित्रांचे खास वैशिष्ट्य असे की ही चित्रे गोल, त्रिकोण आणि तिरप्या रेषा यांच्या साहाय्याने काढली जातात. ही चित्रे फक्त या तीनच भौमितिक आकृत्या वापरून काढल्या तरी त्यांच्यात विविधताअसते आणि ही चित्रे अतिशय सुंदर आणि वैशिष्ट्यपूर्ण दिसतात. एकमेकांत हात गुंफलेल्या स्त्रियांचे चित्र तसेच शेतीची वेगवेगळी कामे आणि गुरे वगैरे यांचे सुंदर रेखाटन या चित्रांमध्ये दिसून येते.

तार्पा नाच हा तेथील नृत्यप्रकार आहे. या प्रसंगी बायका नाचताना त्यांची चित्रे काढली गेली आहेत. ही चित्रे अतिशय सुंदर दिसतात. वारली चित्रे आता व्यवसायाचे रुप घेत आहेत तसेच वारली चित्रे शिकण्यासाठी मुंबई आणि ठाणे भागात बरेच क्लासेस उपलब्ध आहेत. **वारली चित्रशैली आदिवासी समाजात उद्भवलेली पारंपरिक शैली आहे.** जीवा सोना म्हसे हे वारली चित्रशैलीचे निर्माते आहेत.

वैशिष्ट्ये:

पांढऱ्या रंगाने भिंतींवर केलेली रेखाचित्रे

भौमितिक आकृती (त्रिकोण, वर्तुळ, चौकोन)

सण, विवाह, नृत्य, शिकार अशा पारंपरिक विषयांचा समावेश

अत्यंत साधी व प्रतिकात्मक शैली

४. तंजावर चित्रकला (तामिळनाडू)

इसवी सन सोळाशेच्या सुमारास विजयनगरच्या रायानी तंजावर चित्रकलेच्या प्रकाराला प्रोत्साहन दिले. ही चित्रकला मराठा राजवट असताना बहरास आली. हिंदू मंदिरांतील चित्रे ही या काळात काढण्यात आली. सोन्याचा मुलामा ही या चित्रांची खासियत म्हणायला हरकत नाही. या चित्रांचे वैशिष्ट्य असे की एक किंवा दोन देवता यांचे चित्र असते आणि त्याभोवती चमकदार सोनेरी रंगाची नक्षी पसरलेली असते. देवदेवतांचे कपडे पण सोनेरी असतात. काचेचे मणी, मोती आणि रत्नांचा वापर करून ही चित्रे काढली गेलेली असतात. पुराणकाळातील आणि हिंदू ग्रंथांतील विविध देव देवतांची चित्रे ही या चित्रकलेची वैशिष्ट्ये आहेत. यानंतर जैन, शीख आणि मुसलमान या धर्मातील चित्रे या शैलीत पाहायला मिळू

लागली. ही चित्रे शक्यतो लाकडी पृष्ठभागावर काढली जातात, त्यांना स्थानिक भाषेत पलगाई पदम म्हणतात. या चित्रांमध्ये गडद रंग वापरले जातात, तसेच ही चित्रे देवघरात वगैरे लावली जातात. लाल, हिरवे आणि निळे रंग तसेच सोने वापरले गेल्याने ही चित्रे उठावदार दिसतात. काहीवेळा ही चित्रे कॅनव्हास, भिंतीवरही आणि काचेवरही काढली जातात. काचेवर चित्रे काढून त्याच्या मागून चंदेरी कागद लावला जातो. कॅनव्हासवर गोपीचंदन लावून किंवा चुन्याची पावडर लावून त्यावर चित्रे काढण्याच्या तंजावर चित्रकलेला गेसो काम असे म्हणतात. नंतर ती चित्रे मौल्यवान खड्यांनी आणि सोने चांदीच्या वर्खाने सजवली जात. राज्य सरकारने आता वेगवेगळ्या संस्था सुरु केल्या आहेत, तसेच बऱ्याच खाजगी संस्था ही चित्रकला शिकवतात. नैसर्गिक रंगांची जागा आता कृत्रिम रंगांनी घेतली आहे .पण तंजावर चित्रकलेची वैशिष्ट्ये जपण्यात आली आहेत.

वैशिष्ट्ये:

देवतांचे अलंकारिक व भव्य चित्रण

सोन्याचा पत्रा, दगड-रत्ने वापर

ठळक रेषा, गडद पार्श्वभूमी

धार्मिक व भक्तिभावातून प्रेरित चित्रे

५. कलमकारी चित्रकला (आंध्र प्रदेश)

कलमकारी चित्रकला ही भारतात आंध्र प्रदेशात आणि तेलंगण येथे उदयास आली. या चित्रकलेचे दोन प्रकार आहेत. एक श्रीकलाहस्ती शैली आणि दुसरी मछलीपट्टन शैली.

श्रीकलाहस्ती शैली ही एक अवघड प्रकारची चित्र शैली आहे. या शैलीत नेहमी पेनाचाच उपयोग केला जातो. हे काम मुक्तहस्त शैलीने केले जाते. मंदिरांच्या गर्भगृहात आणि आतल्या इतर बाजूस या शैलीचे नमुने दिसून येतात.

कलमकारी चित्रकला ही मूलतः पट्टचित्र या नावाने ओळखली जात होती. हिंदू पुराणकथा सांगणारे लोक गावोगावी फिरत असत. लोकांना चित्रांच्या आधारे पुराणकथा सांगताना ह्या चित्रकलेचा उगम आणि प्रसार झाला.

गोवळकोंड्याच्या राजवटीत कलमकारी चित्रकला बहारास आली. नंतर ह्या कलेला मुघलांचा वारसा मिळाल्याने कलमाकरी चित्रकलेत पर्शियन ठसा उमटला. आता कलमकरी चित्रकला ही बहुत करून सिल्क, कॉटन आणि मलमलच्या साड्यांवर पाहायला मिळते. कलमकारी चित्रकलेसाठी फक्त नैसर्गिक रंग वापरले जातात. वनस्पतींची मुळे, पाने, फुले आणि धातूंचे क्षार वापरले जातात. शेण आणि वनस्पतींच्या बिया यांचाही वापर होतो.

'कलम' (लेखनकाठी) चा उपयोग करून हाताने कापडावर चित्रे काढण्याची परंपरा.

वैशिष्ट्ये:

वनस्पतीजन्य रंगांचा वापर

रामायण, महाभारत, पुराणकथा यांचे चित्रण

सूक्ष्म तपशीलांसह कथा सादरीकरण

हस्तनिर्मित वस्त्रकलांच्या स्वरूपात विकसित

६. कांग्रा चित्रशैली (हिमाचल प्रदेश)

कांग्रा चित्रशैली ही हिमाचल प्रदेशातील कांग्रा राज्यात 18व्या शतकात उदयास आली. ही शैली पहााडी चित्रकलेच्या प्रमुख शाखांपैकी एक मानली जाते. राजा गोवर्धनचंद (1744-1774) यांच्या काळात या चित्रशैलीचा विशेष विकास झाला. मुघल चित्रशैलीचा प्रभाव असूनही कांग्रा शैली अधिक भावनाप्रधान व निसर्गसौंदर्याने भरलेली आहे. श्रीकृष्ण-राधा, भागवत कथा, गीता गोविंद इत्यादी धार्मिक व प्रेमविषयक प्रसंगांचे चित्रण यात दिसते.

वैशिष्ट्ये:

सौंदर्यपूर्ण, कोमल रेषा

निसर्गदृश्ये, नाजूक व्यक्तिचित्रण

सौम्य रंगछटा (पार्श्वभूमीमध्ये निसर्ग)

प्रेमभावना, भक्ती व अध्यात्म

निष्कर्ष : या सर्व चित्रशैलींमधून भारतातील सांस्कृतिक विविधता, धर्म, परंपरा आणि लोकजीवनाचा सखोल अभ्यास करता येतो. प्रत्येक चित्रशैली हे त्या प्रांताचे सांस्कृतिक दर्पण आहे. या शैलींचे संवर्धन व प्रचार महत्त्वाचे आहे कारण त्या भारताच्या सांस्कृतिक वारशाचा अभिन्न भाग आहेत.

७. मुघल चित्रकला (दिल्ली, आग्रा, लाहोर, फत्तेपूर सिक्री)

मुघल चित्रकला ही भारतात १६व्या ते १८व्या शतकात उदयास आली. फारसी आणि भारतीय चित्रकलेचा संगम म्हणजे मुघल चित्रकला. या चित्रकलेत मुख्य म्हणजे मुघल सम्राट, त्यांचा राजदरबार आणि मानमरातब यांची चित्रे रेखाटली जात. तसेच, शिकारीला निघालेले राजे, प्राणी, पक्षी यांची चित्रेही काढली जात.

राजा जहांगीरच्या काळात झेब्रा आणि शहामृग यांची चित्रे काढली गेली आहेत. ही चित्रे बहुत करून कागदावर काढली गेली आहेत. त्याशिवाय काही चित्रे भिंती आणि हस्तिदंतावर काढली गेली आहेत. सोनेरी आणि हलक्या गडद रंगांचा वापर जास्त करून केला आहे. चांदी आणि सोने या धातूंचा वापरही रंग देण्यासाठी केला गेला आहे.

वैशिष्ट्ये:

सूक्ष्म रेखांकन व बारकावे.

रंगसंगती समृद्ध व तपशीलवार.

त्रि-आयामी परिणाम निर्माण करण्याचा प्रयत्न.

८. कालीघाट चित्रकला (पश्चिम बंगाल)

कलकत्यात असणाऱ्या कालिघाट या बाजारावरून या चित्रकलेचे नाव कालीघाट चित्रकला असे पडले आहे. एकोणिसाव्या शतकात बंगालमधल्या खेड्यांमधून अनेक चित्रकार कालीघाट परिसरात देवीच्या मूर्ती बनवण्यासाठी आले आणि त्यांनी ही कला विकसित केली. कागदावर गडद रंगांनी वेगवेगळे चित्र बनवले गेले. या चित्रांचा मागचा भाग हा गडद असतो आणि काली लक्ष्मी, कृष्ण, गणेश, शिव अशा अनेक देवतांची चित्रे काढली जातात. या चित्रकलेत बंगालच्या सामाजिक विषयांबद्दल चित्रण केले जाते.

कालीघाट चित्रकला ओडिसामध्येही दिसून येते. दिव्याची काजळी आणि वनस्पती तसेच वेगवेगळ्या रंगांच्या खड्यांपासून ही चित्रे रंगवली जातात. मुख्यतः कपड्यांवर रेखाटली जातात.

वैशिष्ट्ये:

ठळक व लयबद्ध रेषा.

सपाट रंगसंगती (Flat colors).

पार्श्वभूमी सोपी किंवा रिकामी ठेवलेली असते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. भारताच्या विविध प्रांतांतील पारंपरिक चित्रशैलींचा अभ्यास करणे.
(उदा. मधुबनी, राजपूत, गोंड,वारली, तंजावर, कलमकारी, कांग्रा, मुघल, कालीघाट इत्यादी.)
2. प्रत्येक चित्रशैलीची मूळ व्युत्पत्ती, ऐतिहासिक पार्श्वभूमी व सामाजिक संदर्भ समजून घेणे.
3. चित्रशैलीतील विषयवस्तू, रचना, रंगसंगती, रेखाटन व शैलीगत वैशिष्ट्यांचे विश्लेषण करणे.
4. चित्रशैलींवर प्रादेशिक, धार्मिक, सांस्कृतिक व राजकीय घटकांचा प्रभाव शोधणे.
5. चित्रशैलींच्या माध्यमातून स्थानिक जीवनपद्धती, परंपरा व लोकसंस्कृतीचे दर्शन घेणे.
6. सद्यस्थितीत या चित्रशैलींचे अस्तित्व, संरक्षण, प्रसार व व्यावसायिक उपयोग याचा अभ्यास करणे.
7. या पारंपरिक शैलींचे आधुनिक कलाजगतातील महत्त्व व उपयुक्तता स्पष्ट करणे.

समारोप :

या सर्व चित्रशैलींमधून भारतातील सांस्कृतिक विविधता, धर्म, परंपरा आणि लोकजीवनाचा सखोल अभ्यास करता येतो. प्रत्येक चित्रशैली हे त्या प्रांताचे सांस्कृतिक दर्पण आहे. या शैलींचे संवर्धन व प्रचार महत्त्वाचे आहे कारण त्या भारताच्या सांस्कृतिक वारशाचा अविभाज्य भाग आहेत.

संदर्भ :

1. कलेचा इतिहास आणि रसग्रहण इ. १० वी महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे
2. भारतीय कलेचा इतिहास - श्री. ह. शहाणे
3. भारतीय कलेचा इतिहास - प्रा. जयप्रकाश जगताप

जालना जिल्ह्यातील असंघटित क्षेत्रातील महिला कामगार: शासकीय धोरणे आणि सामाजिक-आर्थिक स्थितीचा अभ्यास

दिक्षा अजयकुमार आनंद
संशोधक विद्यार्थीनी
अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्याप्रसारक समाजाचा, न्यू कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय (स्वायत्त)
लाल टाकी रोड अहमदनगर 414001

डॉ. ज्ञानदेव एकनाथ झिने
प्राध्यापक व विभाग प्रमुख
अर्थशास्त्र विभाग, मुळा एज्युकेशन सोसायटी'चे
कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, सोनई. ता. नेवासा जि. अहमदनगर.

गोषवारा

असंघटित क्षेत्र हा जालना जिल्ह्यातील महत्त्वाचा रोजगाराचा भाग आहे, विशेषतः महिलांसाठी. या संशोधनात महिला कामगारांची स्थिती, त्यांना भेडसावणाऱ्या अडचणी, तसेच शासनाच्या विविध योजना आणि धोरणांचा आढावा या शोधनिबंधात घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. समान वेतन, रोजगार सुरक्षितता आणि कार्यस्थिती सुधारण्यासाठी आवश्यक उपाय यावरही प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

प्रस्तावना

भारतातील अर्थव्यवस्थेमध्ये असंघटित क्षेत्राला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. देशाच्या एकूण कार्यक्षम लोकसंख्येपैकी सुमारे 80% लोकसंख्या असंघटित क्षेत्रात कार्यरत आहे. हे क्षेत्र विशेषतः महिलांसाठी रोजगाराचा महत्त्वाचा स्रोत आहे, कारण येथे शैक्षणिक पात्रतेची आणि कौशल्यांची कमी आवश्यकता असते. जालना जिल्हा हा महाराष्ट्रातील कृषीप्रधान जिल्हा असून येथे तेलबिया प्रक्रिया, वस्त्रनिर्मिती, लघुउद्योग आणि सेवाक्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात असंघटित क्षेत्र अस्तित्वात आहे. या क्षेत्रांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढत असला तरी त्यांना अनेक सामाजिक आणि आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागत आहे.

असंघटित क्षेत्रातील महिला कामगारांना मुख्यतः शेती, घरगुती उद्योग, हस्तकला, बांधकाम, मजुरी, आणि सेवा क्षेत्रांमध्ये रोजगार मिळतो. 2011 च्या जनगणनेनुसार जालना जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्या 19.59 लाख असून, त्यातील 9.19 लाख महिला आहेत. यातील अनेक महिला असंघटित क्षेत्रात कार्यरत आहेत. विशेषतः ग्रामीण भागातील महिला शेतमजूर, घरगुती कामगार आणि लघुउद्योगांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर सहभागी आहेत. त्यांची कार्यस्थिती बऱ्याचदा असुरक्षित असून त्यांना स्थिर नोकरी, सामाजिक सुरक्षा आणि आरोग्य सुविधा मिळत नाहीत.

महिला कामगारांना भेडसावणाऱ्या समस्या अनेक आहेत. पहिली मोठी समस्या म्हणजे वेतन असमानता. पुरुषांच्या तुलनेत महिलांना 15-20% कमी वेतन दिले जाते. दुसरी समस्या म्हणजे अस्थिर रोजगार, कारण बहुतांश महिला कंत्राटी कामावर कार्यरत असतात. सामाजिक सुरक्षा योजनांचा अभाव हा तिसरा मोठा अडथळा आहे, जिथे 52.48% महिलांना कोणत्याही प्रकारच्या लाभांचा फायदा मिळत नाही. शिवाय, 65% महिलांना त्यांच्या कार्यस्थळी शौचालयाच्या सुविधाही उपलब्ध नसतात.

असंघटित क्षेत्रातील महिलांसाठी शासनाने विविध योजना लागू केल्या आहेत. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA) अंतर्गत 2023-24 मध्ये जालना जिल्ह्यात 22.93 लाख मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण झाला, त्यापैकी 52% लाभार्थी महिला होत्या. तसेच, स्वयंरोजगार आणि कौशल्य विकास कार्यक्रमांतर्गत जिल्ह्यातील 7 महाविद्यालयांमध्ये प्रशिक्षण केंद्रे स्थापन करण्यात आली आहेत.

या संशोधनाचा उद्देश जालना जिल्ह्यातील असंघटित क्षेत्रातील महिला कामगारांची स्थिती समजून घेणे, त्यांच्यासमोरील अडचणींचा अभ्यास करणे आणि त्यावर उपाययोजना सुचवणे हा आहे. महिलांना अधिक स्थिर आणि सुरक्षित रोजगार मिळावा यासाठी धोरणात्मक बदल आणि प्रभावी अंमलबजावणी आवश्यक आहे. भारताच्या रोजगार व्यवस्थेत असंघटित क्षेत्राला मोठे महत्त्व आहे. जालना जिल्ह्यात मुख्यतः शेती, तेलबिया प्रक्रिया उद्योग, वस्त्रनिर्मिती आणि लघुउद्योग यामध्ये महिलांचा मोठा सहभाग आहे. मात्र, या क्षेत्रातील महिला कामगारांना अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो, जसे की अल्प वेतन, अस्थिर रोजगार, सामाजिक सुरक्षा योजनांचा अभाव आणि कार्यस्थितीतील असुविधा.

संदर्भ साहित्याचा आढावा

1) **वर्मा, के. आणि रतनानी, ए. (२०२२)** यांचा अभ्यास असे दर्शवितो की, अव्यवस्थित क्षेत्रातील महिला कामगारांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीवर अनेक संशोधनांनी प्रकाश टाकला आहे. कमी वेतन, सामाजिक सुरक्षा अभावी, शिक्षण व कौशल्याच्या कमतरतेमुळे महिलांना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो. ग्रामीण व गृह उद्योगांमध्ये कार्यरत महिलांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी NRLM, MNREGA सारख्या सरकारी योजनांचा प्रभाव महत्त्वाचा आहे. विविध अध्ययनांमध्ये महिला स्वावलंबन, आर्थिक सहाय्य व प्रशिक्षणाद्वारे त्यांच्या स्थितीत सुधारणा सुचवली आहे. या साहित्याने दाखवून दिले आहे की, जागरूकता, कौशल्य विकास आणि धोरणात्मक हस्तक्षेपाद्वारे महिलांचा आत्मविश्वास व सामाजिक-सामर्थ्य वाढवता येऊ शकते. प्रशिक्षण शिबिरे, कार्यक्रम व मोहिमांद्वारे धोरणात्मक बदलांची आवश्यकता अधोरेखित झाली आहे. अशी संशोधनांमुळे महिलांच्या सामाजिक स्थितीत सुधारणा व स्वावलंबन प्राप्त करण्याची दिशा स्पष्ट झाली आहे अत्यंत.
2) **४) दास, एन. (२०१८)** यांचा अभ्यास असे सूचित करते की अव्यवस्थित क्षेत्रातील महिला कामगारांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती अत्यंत आव्हानात्मक आहे. सरदमोनी (1995) नुसार, महिला कामगारांना लैंगिक छळ व शोषणाचा धोका अधिक असून, राव आणि सुर्यनारायण (2013) यांनी तरुण महिलांच्या रोजगारात प्रवेशामुळे महिला-केंद्रित नोकऱ्या कमी मूल्यांकन होण्याचे निरीक्षण केले आहे. तसंच, महिलांनी कुटुंब टिकवण्यासाठी विविध उपक्रमात योगदान दिले असून, त्या सहसा कमी पगार, असुरक्षित रोजगार आणि प्रशिक्षणाच्या कमतरतेमुळे त्रस्त असतात. या अभ्यासातून असे सिद्ध होते की, महिला रोजगारातील अनियमितता, सामाजिक भेदभाव आणि अपर्याप्त संरक्षणामुळे त्यांची आर्थिक व सामाजिक स्थिती सुधारण्यासाठी व्यापक धोरणात्मक हस्तक्षेप आवश्यक आहे. या अभ्यासाने पुढील सुधारणा आणि धोरणात्मक उपाययोजना सुचविल्या आहेत. महिलांच्या उज्ज्वल भविष्याकरिता.
3) **एस. मोनिषा पी.एल. राणी** (2016) यांच्या शोध निबंधातून असे दिसून येते की, भारतातील अव्यवस्थित क्षेत्रातील महिला कामगारांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती अत्यंत गंभीर आहे. फाथिमा अदीला बीवी (2014) यांच्या अध्ययनात म्हटले आहे की, मौसमी कामभारामुळे कामगारांमध्ये उच्च असंतोष दिसून येतो, तर एंथनी पी. डी'सोजा (2013) यांनी युवा स्वयंसहाय्याच्या संदर्भात उद्योजकतेचे महत्त्व अधोरेखित केले. ज्योती भारत (2008) यांच्या अध्ययनात महिला घरगुती कामगारांच्या दयनीय जीवनशैलीचे विश्लेषण केले गेले. विविध अभ्यासांमधून असे समोर आले आहे की, लिंगभेद, कमी प्रशिक्षण आणि असुरक्षित रोजगारामुळे महिलांची आर्थिक व सामाजिक प्रगती अडचणीच्या परिस्थितीत आहे. सुधारित धोरणात्मक हस्तक्षेपाची आवश्यकता अधोरेखित झाली आहे. या अध्ययनांनी कामगारांच्या जीवनशैलीत सुधारणा व सामाजिक न्याय सुनिश्चित करण्यासाठी व्यापक धोरणात्मक बदलांची आवश्यकता अधोरेखित केली आहे

संशोधनातील अंतर

सद्याच्या साहित्यामध्ये महिला कामगारांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीवर विस्तृत अभ्यास केला आहे. वर्मा आणि रतनानी (२०२२) यांनी सरकारी योजना व प्रशिक्षणाद्वारे स्वावलंबन वाढवण्याचे उपाय सुचवले, परंतु अंमलबजावणीच्या अडचणींवर पुरेशी चर्चा नाही. दास (२०१८) यांच्या अभ्यासात शोषण व लैंगिक छळाचे मुद्दे

अधोरेखित झाले, तरीही औद्योगिक क्षेत्रांतील स्थितीची तुलना करण्यात आलेली नाही. एस. मोनिषा पी.एल. राणी (२०१६) यांच्या अध्ययनात धोरणात्मक हस्तक्षेपाची आवश्यकता दर्शवली आहे, परंतु दीर्घकालीन विकासासाठी ठोस उपाययोजना व यशस्वी अंमलबजावणीवर कमी संशोधन झाले आहे. अतिरिक्त संशोधन आवश्यक आहे. हा संशोधनातील अंतर आणि अपर्याप्त धोरणात्मक अंमलबजावणीचा तपशीलवार अभ्यास करण्याची गरज अधोरेखित करतो, ज्यामुळे महिला कामगारांच्या स्थितीत सुधारणा शक्य होईल. अतिरिक्त दृष्टीकोन आवश्यक.

असंघटित क्षेत्रातील महिला रोजगाराची स्थिती

जालना जिल्ह्यात असंघटित क्षेत्रातील महिलांची संख्या लक्षणीय आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार जालना जिल्ह्यात एकूण 19.59 लाख लोकसंख्या असून त्यातील 9.19 लाख महिला आहेत. जिल्ह्यातील मुख्य रोजगार क्षेत्र:

1) **शेती आणि शेतीशी संबंधित उद्योग** – महिला प्रामुख्याने शेतीकामगार म्हणून काम करतात. 2021-22 मध्ये जिल्ह्यातील 46% महिला शेतकरी होत्या तर 32% महिला शेतमजूर म्हणून काम करत होत्या.
2) **हस्तकला आणि वस्त्रउद्योग** – हातमाग, शिवणकाम आणि वस्त्रनिर्मिती क्षेत्रात महिला मोठ्या प्रमाणावर कार्यरत आहेत.
3) **गृहकृत्यकाम आणि लघुउद्योग** – महिला घरगुती कामे, अन्नप्रक्रिया उद्योग, तसेच लहान उद्योगांमध्ये रोजगार मिळवतात.
4) **बांधकाम आणि मजुरी कामे** – काही महिला दैनंदिन मजूर म्हणून बांधकाम आणि इतर कष्टकरी क्षेत्रांत कार्यरत असतात.

महिला कामगारांना भेडसावणाऱ्या समस्या

1) **वेतन असमानता** – पुरुषांच्या तुलनेत महिलांना 15-20% कमी वेतन मिळते.
2) **रोजगार अस्थिरता** – बहुतांश महिला कराराशिवाय काम करतात, त्यामुळे त्यांना कायमस्वरूपी नोकरीचा लाभ मिळत नाही.
3) **सामाजिक सुरक्षा योजनांचा अभाव** – 2021-2022 मध्ये अंदाजे 52.48% महिला कामगार सामाजिक सुरक्षा योजनांपासून वंचित होत्या, तर 2023-24 मध्ये या कवचात सुधारणा होत सुमारे 60% महिला विविध सामाजिक सुरक्षा योजनांचा लाभ घेऊ लागल्या आहेत.
4) **कार्यस्थिती:** 65% महिला कामगारांना कार्यस्थळी शौचालय व इतर सुरक्षेच्या सुविधांचा अभाव असण्याची समस्या होती, ज्यावर नवीन धोरणात्मक उपायांनी सुधारणा घडवून आणली आहे.

शासनाच्या योजना आणि धोरणे

शासनाने महिला सक्षमीकरणासाठी विविध उपक्रम राबवले आहेत:

1) **महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA):** 2023-24 मधील आकडेवारीनुसार, या योजनेअंतर्गत जिल्ह्यात अंदाजे 25 लाख मनुष्यदिवस रोजगार निर्मिती झाली असून महिला लाभार्थींचा हिस्सा सुमारे 55% राहिला आहे
2) **स्वयंरोजगार आणि कौशल्य विकास कार्यक्रम:** असंघटित क्षेत्रातील महिलांना सक्षम करण्यासाठी जिल्ह्यातील ७ महाविद्यालयांमध्ये प्रशिक्षण केंद्रे स्थापन करण्यात आली आहेत.
3) **महिला सक्षमीकरण उपक्रम:** नवीन उपक्रम, ज्यात महिला उद्योजकता, डिजिटल शिक्षण व आरोग्य सेवांवर विशेष लक्ष देण्यात येत आहे, 2023-24 मध्ये प्रभावी रित्या राबवले गेले आहेत.
4) **महिला सक्षमीकरण योजना** – 2022 पर्यंत जिल्ह्यात 85 महिला स्वयं-सहायता गट नोंदणीसह कार्यरत होते.

निष्कर्ष आणि शिफारसी

जालना जिल्ह्यातील असंघटित क्षेत्रात महिलांची भूमिका महत्त्वाची आहे, मात्र त्यांना अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो. खालील उपाययोजना राबविणे गरजेचे आहे:

1) महिलांसाठी समान वेतन आणि रोजगार सुरक्षिततेसाठी कडक कायदे लागू करणे.

2) सामाजिक सुरक्षा योजनांचा अधिकाधिक प्रसार करणे.
3) महिलांना उच्च उत्पन्नाच्या नोकऱ्यांसाठी कौशल्य प्रशिक्षण देणे.

या संशोधनातून असे दिसून येते की, जालना जिल्ह्यातील असंघटित क्षेत्रातील महिला कामगारांसाठी अधिक प्रभावी धोरणे आणि योजना राबविणे आवश्यक आहे. त्यामुळे त्यांचे जीवनमान सुधारून सामाजिक आणि आर्थिक विकासाला चालना मिळेल.

संदर्भ सूची:

1) महाराष्ट्र शासन. (2024). DSA_Jalna_2023-24 [Data file]. महाराष्ट्र शासन.
2) Office of the Registrar General & Census Commissioner, India. (2011). Census of India 2011. Government of India.
3) Verma, K., & Ratnani, A. (2022). A study on socio-economic conditions of women working in the unorganized sector: A case study of Ranipur of Jhansi. In M. Bansal (Ed.), Women in 21st century. Walnut Publication.
4) Das, N. (2018). Women in unorganized sector – Problems & issues in India. Journal of Emerging Technologies and Innovative Research, 5(8), Article JETIR1808491.
5) Rani, S. M. P. L. (2016). Women working in unorganised sector—a conceptual study. Indian Journal of Applied Research, 6(4), 97–113.

महाराष्ट्रातील शिक्षणाची सद्यस्थिती : एक अभ्यास

संशोधिका

कदम अश्विनी दत्ताहरी

मार्गदर्शक

डॉ. विजय नागोराव भोपाळे

प्राध्यापक अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

स्वातंत्र्य सैनिक सूर्यभानजी पवार महाविद्यालय, पुर्णा (जं.) जि.परभणी

गोषवारा :

शिक्षण हे मानवाची गरज आहे. कारण शिक्षणामुळे मानवाच्या जीवनात अमुलाग्र बदल घडून येत असतात. सामाजिक, आर्थिक सांस्कृतिक आणि राजकीय परिवर्तनासाठी शिक्षण हे अत्यंत महत्वाचे साधन आहे. जगातील 21 व्या शतकातील अर्थव्यवस्था या ज्ञानावर चालणाऱ्या अर्थ व्यवस्था म्हणून आळखल्या जातात. प्राचिन काळापासून ते आजच्या काळात ज्ञानाची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. त्यामुळे अलीकडील शिक्षण विषयक धोरणांमध्ये गुणवत्ता व कौशल्यपूर्ण शिक्षण महत्वाचे असल्याचे मान्य करण्यात आले आहे. परंतू आजच्या शिक्षणाविषयी सद्यस्थितीचा अभ्यास केल्यावर असे लक्षात येते की, शिक्षण हे सामान्य व्यक्तीच्या हाताबाहेर निघून गेले आहे. खर तर शिक्षणातून मानवाच्या जीवनात अमुलाग्र बदल घडून येतो. शिक्षण हा कोणत्याही समाजाच्या प्रगतीचा पाया असतो. परंतू आजच्या शिक्षण विषयी सद्यस्थितीचा अभ्यास केल्यावर असे लक्षात येते की.

प्रस्तावना :

जगामध्ये भारत हा लोकसंख्येच्या बाबतीत प्रथम क्रमांकाचा देश म्हणून ओळखला जातो. भारताला अतिशय समृद्ध असा ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक वारसा आहे. तर दुसऱ्याबाजुला आधुनिक काळातील आर्थिक, सामाजिक आव्हाने स्विकारुन आजचा भारत 21 व्या शतकात वाटचाल करत आहे. भारतात लहान वयाची आणि तरुण लोकसंख्या हे उद्याच्या जगातील फार मोठे शक्तीस्थान ठरु शकेल किंवा सुयोग्य शिक्षणाच्या अभावी अनेक संधी गमावुन मनुष्यबळाचा योग्य उपयोग न करणारा देश ठरेल. कोणत्याही देशाच्या सामाजिक उन्नती आणि आर्थिक विकासात शिक्षणाची भुमिका अत्यंत महत्वपूर्ण असते. शिक्षणाच्या सहाय्यानेच मानवाच्या जिवनात अमुलाग्र बदल घडुन येतात. कोणत्याही समाजाच्या प्रगतीचा, उन्नतीचा पाया हा शिक्षण हाच असतो. भारत हा एक तरुण देश आहे. देशातील 15 ते 60 वर्षे या उत्पादक वयोगटातील 63.4 टक्के लोकसंख्या ही भारतासाठी एक खुप मोठी जमेची बाजू आहे. याचा सुयोग्य पद्धतीने वापर केला तर ती भारतासाठी नव संजिवनी वरदानच ठरणार आहे. त्यासाठी ही उर्जावाहक शक्ती शिक्षित, विविध कौशल्य आणि समाज उपयोगी मुल्य जोपासणारी असणे आवश्यक आहे. नाहीतर ती अनेक उपद्रवी समस्यांना जन्म देणारी ठरु शकते.

ज्याप्रमाणे मानवाच्या अन्न, वस्त्र, निवारा आणि आरोग्य एवढ्याच मुलभूत गरजा म्हणून पुरेशा नाहीत. केवळ आयुष्य व्यतीत करणं किंवा पोटाचा प्रश्न सोडवणं म्हणजे पुर्णत्व आलं अस होत नाही तर यामुळे मनुष्य फक्त जगू शकतो. यामध्ये सुसंस्काराचा अंतर्भाव होत नाही. मनुष्य बुद्धीमान आहे आणि म्हणूनच

त्यांच्या गरजेतून शिक्षण उर्जेचा शोध लावु शकला. शिक्षणामुळेच वैज्ञानिक, सांस्कृतिक, सामाजिक आणि कृषी विषयक आर्थिक अशी अनेक महत्वाची क्षेत्रे समृद्धीच्या उत्तुंग शिखरावर नेऊन ठेवली आहेत.

मनुष्य हा इतर प्राण्यापेक्षा वेगळा आहे. मानवाने अनेक वाटा शोधलेल्या आहेत मानसाला मन आहे. म्हणून धन त्यांच्याकडून चांगलं वाईट कार्य करुन घेते. त्याला चांगल्या परिणामांसाठी संस्कारक्षम बनवावे लागते. आणि ती जबाबदारी शिक्षणावर येते मनुष्य कठिणातले-कठिण प्रश्न सोडवु शकतो. यामागे त्याला ज्ञानसमृद्ध झालेल्या मेंदुकडूनच प्रेरणा मिळत असते. म्हणुनच शिक्षण वगळुन मानवी सौंदर्य आणि समृद्धीचा विचारच करता येत कुठलेच नाही. कारण विविध विषयासंबंधी यथोचित ज्ञान मिळवण्याचे मार्ग शिक्षणापासूनच सुरू होतात. शिक्षणाने मनुष्य सज्ञान होतो. त्यामुळे राष्ट्रविकासात मदत होते. सामाजिक उन्नतीमध्येही प्रभावी असे साधन शिक्षणाशिवाय अन्य नाही. एवढे असूनही भारतामध्ये शिक्षण क्षेत्राला पक्षपातीपणाची किनार लावून बहुसंख्य म्हणजेच तीन वर्णाला शिक्षणापासून कोसो दुर ठेवण्यात आले होते. शिक्षणामुळे सर्व सज्ञान होतात. म्हणुन शिक्षणाचा मक्ता प्राचीन काळापासून आपल्याकडेच ठेवणाऱ्यांनी आधुनिक काळातही भेदभावाला जिवंत ठेवलेले आहे. शोषण व्यवस्था टिकावी यासाठीच त्याला मर्यादीत करण्याच्या उपाययोजना आमलात आणल्या जात आहेत.

भारतासारख्या खंडप्राय देशात ब्रिटीशांच्या काळात परिवर्तनाची सुरुवात झाली. हळुहळु शिक्षणाचा प्रसार आणि प्रचार होऊ लागला. महाराष्ट्रात महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी शिक्षणाची मुहूर्तमेढ लावून सामान्य जनतेपर्यंत शिक्षणाची गंगा आणली तर छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांनी शिक्षणाचे महत्व ओळखुन प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे केले, असा त्यांनी संस्थानात कायदाच करुन घेतला. तसेच कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शिक्षण क्षेत्रात योगदान मोलाचे आहे. समाज सुधारकांच्या प्रयत्नाने सर्व स्पृश्य-अस्पृश्य, स्त्री वर्गाला शिक्षणाचा हक्क बहाल झाला. भटके विमुक्त शिक्षणाकडे वळू लागली. परंपरेनं शतकानू शतके चालत येऊन अधिक घट झालेला लोकांच्या मनातला न्युनगंड जाऊन त्याठिकाणी स्वाभीमान रुजला हे फक्त शिक्षणामुळे शक्य झाले. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्यकतृत्वाचा व शिक्षणाचा प्रभाव भारतीय समाज मनावर पडल्याने शिक्षण क्षेत्राला कलाटणीच मिळाली.

शिक्षणाची व्याख्या :-

1) **फ्रीड्रिक फ्रेखेल :-**

"मनुष्याच्या अंतर्गत शक्ती बाहेर आणून त्यांचा विकास साधणे म्हणजे शिक्षण होय".

2) **हर्बर्ट स्पेन्सर :-**

"मनुष्याचे शील बनविणे म्हणजे शिक्षण होय".

3) **महात्मा गांधी :**

"शिक्षण म्हणजे मानवी शरीर मन आणि आत्म्याचा सर्वांगीण विकास होय".

4) **UNESCO-**

"जीवनाच्या सर्व व्यवहारांकरीता महत्त्वाचे असणारे ज्ञान, कौशल्य व जाणीव संक्रमित करणारे संघटित व सातत्याने अध्यापन म्हणजे शिक्षण".

संशोधनाची उद्दीष्ट्ये

1) महाराष्ट्रातील शिक्षणातील सद्यस्थिती समजून घेणे.
2) महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षणाचे वास्तव स्थिती आणि आव्हाने अभ्यासणे.

3) महाराष्ट्रातील शिक्षकांची स्थिती व समस्यांचे विश्लेषण अध्ययन करणे.

संशोधन पद्धती :

सदरील संशोधन कार्यासाठी दुय्यम तथ्यांचा वापर केलेला आहे. त्यामध्ये विविध ग्रंथ, विविध पुस्तके, मासिके, न्यूज पेपर, शैक्षणिक आयोग, तसेच इंटरनेटवरुन देखील माहिती संग्रहित केली आहे.

शैक्षणिक स्थिती :

भारतीय शालेय शिक्षण व्यवस्था साधारणपणे सरकारी नियंत्रणाखाली असून ती केंद्र सरकार, राज्य सरकार आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था अशा तीन स्तरात विभागली आहे. राज्यस्तरावर महाराष्ट्रात शालेय शिक्षण विभाग आणि उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग असे दोन विभाग आहेत. सरकारी आणि खाजगी असे भारतातील शाळांचे दोन प्रमुख प्रकार आहेत. महाराष्ट्रात मात्र थेट सरकारी नियंत्रणाखाली असलेल्या शाळांची संख्या कमी आहे. महाराष्ट्रात जिल्हा परिषदा, महानगरपालिका आणि नगरपरिषदा शालेय शिक्षण विभागाच्या सरकारी शाळा चालवतात. जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळांमध्ये छोट्या शाळांची संख्या गंभीर होत चालली आहे. महाराष्ट्रात सुमारे 38000 द्विशिक्षकी जिल्हा परिषद, प्राथमिक शाळा आहेत. सुमारे 130000 शाळांचा पट 20 पेक्षा कमी आहे. त्या आर्थिकदृष्ट्या परवडणारी नसल्यामुळे बंद करण्याचे प्रयत्न अनेकदा झाले. असे केल्याने मोठ्या संख्येने मुले शाळाबाह्य होतील या कारणाने बंद झाल्या नाहीत.

पुढील तक्त्यावर भारताच्या आणि महाराष्ट्राच्या शालेय शिक्षणव्यवस्थेचा प्रचंड व्याप लक्षात येतो.

शाळा विद्यार्थी संख्या आणि शिक्षण संख्या

	भारत	महाराष्ट्र
शाळांची संख्या	14.89 लाख	1.10 लाख
विद्यार्थी संख्या	21.83 कोटी	2.36 कोटी
शिक्षक संख्या	95.07 लाख	7.49 लाख

(स्त्रोत : UDISEPlus 2020-21)

भारताने विद्यार्थ्यांची पटनोंदणी आणि शाळेत टिकून राहण्याचे प्रमाण याबाबतीत भरीव प्रगती केली असली तरी समाजाचे काही घटक मागेच राहिले आहेत. दिव्यांग मुले, रस्त्यावर राहणारी मुले, रोजगारांसाठी भटकंती करणाऱ्या पालकांची मुले आजही शाळाबाह्य आहेत.

उच्च शिक्षण :

महाराष्ट्रात उच्च शिक्षणासाठी सरकारी आणि खाजगी महाविद्यालय आहेत. सरकारी महाविद्यालय आणि विद्यापीठे कमी खर्चात शिक्षण देतात. परंतु त्यांची जागा मर्यादीत असते. उच्च शिक्षण देणाऱ्या महाविद्यालयांच्या संख्येत महाराष्ट्र देशात दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. अखिल भारतीय उच्च शिक्षण सर्वेक्षण अहवाल 2021-2022 नुसार 2014-2015 या वर्षी 3.42 कोटी विद्यार्थी उच्च शिक्षण घेत होते. तर 2021-2022 मध्ये देशभरात 4.33 कोटी विद्यार्थी उच्चशिक्षण घेत होते. यामध्ये 26.5 टक्के वाढ झाली. तर महिला विद्यार्थी संख्या 2014-2015 मध्ये 1.57 कोटी होती ती 2021-22 मध्ये 2.7 कोटी होती यामध्ये 32 टक्के वाढ झाली. महाराष्ट्र 24 विद्यापीठे आहेत या विद्यापीठातून दरवर्षी 160000 पदवीधर बाहेर पडत असतात उदारीकरणानंतर खाजगी महाविद्यालयांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झालेली दिसून येते.

शिक्षक प्रमाण :-

2020 च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात जुन्या शैक्षणिक पद्धतीला खुपच बदल करण्यात आलेला आहे. शिक्षक हा घटक या भुमिकेच्या केंद्रस्थानी असून विद्यार्थ्यांचे अध्ययन हे तिचे उद्दिष्ट असेल भारतात प्रथमच सर्व प्रकारच्या शाळांमधील शिक्षकांत महिला शिक्षकांची संख्या वाढून पुरुषांच्या तुलनेत 53.3 टक्के इतकी झाली. राज्यनिहाय शिक्षकांचे प्रमाण पाहताना केरळमध्ये 80 टक्के शिक्षिका आहेत. त्यापाठोपाठ पंजाब व हरयाणामध्ये अनुक्रमे 63 टक्के आणि 64.73 टक्के एवढे आहे. महाराष्ट्रात हेच प्रमाण 50.87 टक्के एवढे आहे. उच्च शिक्षणात मात्र महिलांची पीछेहाट दिसून येते. महिलांची संख्या शालेय शिक्षणापर्यंत मर्यादित आहे. प्राध्यापिकांची संख्या 43 टक्के तर पुरूष प्राध्यापकांची संख्या 57 टक्के एवढी आहे.

एकुणच देशात शालेय शिक्षणाबरोबरच उच्चशिक्षणात देखील रिक्त शिक्षकांच्या प्रश्न ज्वलंत आहे. महाराष्ट्रात 13000 हजार शाळा द्विशिक्षकी आहेत. तीच गत उच्चशिक्षणातील शिक्षकांची आहे. राज्यात 1.2 लाख शिक्षकांच्या जागा रिक्त आहेत तर राज्यातील सार्वजनिक विद्यापीठे व महाविद्यालयांत 12526 प्राध्यापकांच्या रिक्त जागा आहेत. दिवसेंदिवस यामध्ये भर पडत आहे. याचा परिणाम शिक्षण क्षेत्रातील गुणवत्तेवर पडत आहे.

शिक्षणासाठी आर्थिक तरतुद

माणसाला माणूसपण शिकवणारे, मानवी हक्क आणि कर्तव्याची जाणीव करुन देणारे, मनुष्याच्या मुलभूत गरजा भागविण्यासाठी तसेच शांती आणि स्थैर्यप्राप्तीसाठी सहाय्यभुत ठरणारे, जीवनमानाचा दर्जा उंचावणारे एक प्रमुख साधन म्हणून शिक्षणाकडे पाहिले जाते. असे असले तरी गरीब व विकसनशील देशात अजुनही शिक्षण हा प्राध्यान्याचा विषय नाही. GDP च्या 6% खर्च करणे आवश्यक असले तरी केवळ काहीच देश हे खर्च करतात. वल्ड बँकेच्या अहवालानूसार 2018 मध्ये सुमारे 6 कोटी 60 लाख विद्यार्थी प्राथमिक स्तरावर शाळाबाह्य झाले होते. 'असर' अहवालानुसार 2008 मध्ये भारताच्या ग्रामीण भागात शाळेत प्रवेशच न घेणाऱ्या मुलांचे प्रमाण 1.8 टक्के होते. तर करोना काळात सन 2020 मध्ये हेच प्रमाण 5.3 टक्के इतके वाढले. त्यात्या देशाच्या शैक्षणिक स्थितीवरुन बजेटमध्ये शिक्षणासाठीची तरतुदीची टक्केवारी आहे. परंतू प्रत्येक्षात ते होतांना दिसत नाही. आजही भारतातमध्ये शिक्षणावर 2.5% ते 3.00% च्या जवळपासच खर्च केला जातो.

नवीन शैक्षणिक धोरण :-

29 जुलै 2020 रोजी भारताच्या केंद्रीय मंत्रीमंडळाने सुरू केलेले राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 (NEP) हे भारताच्या नवीन शिक्षण व्यवस्थेचा दृष्टीकोण मांडते. शिक्षणावरील राज्याचा खर्च शक्य तितक्या लवकर GDP च्या 3 टक्केवरुन 6 टक्के पर्यंत करणे हे उद्दीष्ट्ये आहे. NEP धोरणात पाचवी पर्यंत मातृभाषा हेच शिक्षणाचे माध्यम असेल. त्यानंतरही ठेवण्याची शिफारस त्यामध्ये आहे.

मुलभुत साक्षरता आणि संख्याशास्त्रावर लक्ष केंद्रीत करून समाजिक, आर्थिक वंचित भागात शिक्षकांची अतिरिक्त भरती करण्याची शिफारस करते. 2020 च्या NEP धोरणात नवीन मॉडेल 5+3+3+4 असे असेल. नवीन शैक्षणिक धोरणाविषयी अभ्यासकांनी दुष्परिणाम मांडले आहेत. शाळा आणि महाविद्यालयांच्या संकुल उभारणीमध्ये अडचणी येऊ शकतात. कमी पटसंख्येंच्या शाळांवर गंडांतर येऊ शकते. खाजगी करणाला प्रोत्साहन मिळाल्याने अर्थसंहीत शिक्षण संस्थांना चालना मिळेल. बाजारीकरणामुळे ग्रामीण भागातील

विद्यार्थ्यांना शिक्षणासाठी बाहेर पडण्याचा धोका आहे. NEP मध्ये ऑनलाईन शिक्षणाची व्यवस्था असल्याने डिजिटल साधनांची कमतरता असल्याने विद्यार्थ्यांना अडचणी येऊ शकतात. शिक्षणाच्या खाजगी करणामुळे शिक्षण महाग झाले आहे. याचा परिणाम गरीब व वंचित वर्गांवर होत आहे.

महाराष्ट्रातील शिक्षण व्यवस्थेतील सुधारणा करण्याचे उपाय :

शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्यासाठी जागतिक शिक्षण पद्धतीचा अभ्यास करुन महाराष्ट्रातील स्थानिक गरजा सोबत त्यांचे एकिकरण करणे. उदा कोडी डिजिटल साक्षरता आणि क्रिटीकल थिंकिंग याचा अभ्यासक्रमात समावेश शिक्षक प्रशिक्षण पद्धतीत शिक्षकांना अद्ययावत अध्यापन तंत्रज्ञान आणि पद्धती बदलण्यासाठी प्रशिक्षण देणे.

भारताच्या आणि महाराष्ट्राच्या शालेय शिक्षण व्यवस्थेपुढे आव्हाने भरपूर आहेत. त्यापैकी निवडक आव्हाने

1) शाळांचे नियमीत मुल्यमापन होऊन त्यांचे परिणाम सर्वांच्या माहितीसाठी खुले करणे.
2) शिक्षक, अधिकारी आणि विविध समित्यावरील सदस्य यांची रिक्तपदे वेळेच्यावेळी भरणे.
3) विद्यार्थी, शिक्षक, अधिकारी यांच्या कामातील अचुकता वक्तशिपरणा आणि दर्जा याबाबत आग्रह धरुन त्याबाबत खात्री करुन घेण्यासाठी कठोर पाऊले उचलणे.
4) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची उद्दिष्ट्ये समजून घेऊन आणि त्यांच्याशी राज्याच्या गरजांची सांगड घालुन अंमलबजावणी करणे.
5) विद्यार्थी, पालक, शिक्षक, अधिकारी, लोकप्रतिनिधी, सर्वसामान्य नागरिक यांच्याशी सातत्यपुर्ण संवाद राखणे.

शिक्षण क्षेत्रातील सर्व घटक आणि शिक्षणाबद्दल आस्था असणाऱ्या व्यक्तींशी सुसंवाद साधुनच या आव्हानांना सामोरे जावे लागेल. तसेच राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या (NEP) 2020 च्या बाबतीत ही कुठलीही स्पष्टता दिसून येत नाही.

निष्कर्ष :

परंतू महाराष्ट्रातील शिक्षणाच्या सद्य:स्थितीचा अभ्यास केल्यास अनेक गंभीर स्वरुपाच्या समस्या दिसून येत आहेत. जसे की, ग्रामीण आणि शहरी शिक्षणतील तफावत, डिजिटल शिक्षणाचा अभाव, अपुऱ्या शैक्षणिक सुविधा शिक्षकांचे प्रश्न आणि नविन शैक्षणिक धोरणांचा प्रभावयामुळे शिक्षण हा घटक ज्वलंत बनत चालला आहे. म्हणून याचा महाराष्ट्राच्या शिक्षण व्यवस्थेवर दुरगामी विपरीत परिणाम घडून येत आहे. तसेच राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या (NEP) 2020 बाबतीतही खुलही स्पष्टता दिसून येत नाही.

संदर्भ :-

1) डॉ.वसंत काळपांडे – देशादेशीचे शालेय शिक्षण (द्वितीय आवृत्ती)
2) उच्च शिक्षण अखिल भारतीय सर्वेक्षण (25 जाने. 2024)
3) सकाळ न्यूज नेटवर्क
4) लोकमत न्यूज नेटवर्क
5) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी (2024-2025)
6) नवीन शैक्षणिक धोरण NEP-2020
7) www.wikipedia.org./wikieducation

"महाराष्ट्रातील पुरोगामी चळवळीला प्रतिष्ठा देणारे नेतृत्व - प्रा. एन. डी. पाटील "

ॲड. प्रियांका विलास झोळे पाटील

राज्यशास्त्र विभाग,

यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, इस्लामपूर

1. प्रस्तावना

महाराष्ट्र राज्य पुरोगामी राज्य म्हणून ओळखले जाते महाराष्ट्राला परिवर्तनवादी आणि मुक्तिदायी अशा सामाजिक चळवळींचा प्रगल्भ वारसा लाभला आहे. महाराष्ट्रातील पुरोगामी चळवळीचे नेते म्हणून एन.डी. पाटील यांना ओळखले जाते त्यांनी शिक्षण,जागतिकीकरण,शेतकरी, कष्टकऱ्यांचे प्रश्न, सामाजिक सुधारणांच्या चळवळी यावर शेकडो भाषणे, आंदोलने,लेख, पुस्तके लिहिले आहेत. 23 वर्षे महाराष्ट्राच्या विधिमंडळ सदस्य मंत्री, विरोधी पक्ष नेता अशा विविध राजकीय पदांवर आपला ठसा उमटवला आहे.

एन.डी. पाटील यांच्यामध्ये विशेष समावेशकता व सामूहिक नेतृत्वाचे कौशल्य आणि सामूहिक नेतृत्वाची जाणीव होती. त्यांनी सामाजिक प्रश्न सोडवण्यासाठी राजकारणात सक्रिय सहभाग घेतला. त्याचबरोबर त्यांनी महाराष्ट्रातील सामाजिक चळवळींना गती देऊन सामाजिक चळवळींद्वारे महाराष्ट्रातील समाजकारण व राजकारण यांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला.

2. शोधनिबंधसार :-

वास्तविक विविध व्यक्तिमत्वावर भरपूर संशोधन पर अध्ययन होत आहेत,परंतु सांगली जिल्ह्यात अनेक नेतृत्व आजही संशोधन अभावी केवळ विशिष्ट लेख व पुस्तिका पलीकडे ते संशोधनाचा विषय म्हणून प्रकाशात आलेले नाहीत. प्रा. एन. डी. पाटील यांचेवर अलीकडे संशोधकांना संशोधन करण्यासंबंधी चालना मिळू लागली आहे. कारण कोणतेही व्यक्तिमत्व प्रकाशात येण्यासाठी त्यांचे विचार उचलून धरणारे अनुयायी किंवा कर्तुत्ववान वारसदार निर्माण होणे महत्त्वाचे असते. प्रा. एन. डी. पाटील यांनी अनेक सामाजिक चळवळी केल्या आंदोलने केली यासाठी त्यांना लाठीमार, तुरंगवास भोगावा लागला या काळात त्यांनी केलेल्या राजकीय तसेच सामाजिक कार्याचे चिकित्सक अध्ययन प्रस्तुत शोध निबंधातून करण्यात येणार आहे.

त्याचबरोबर प्रस्तुत विषयात एन. डी. पाटील यांचे विचार, नेतृत्व, सामाजिक बांधिलकी, शैक्षणिक प्रबोधन आणि सामाजिक व राजकीय चळवळींना कशाप्रकारे बळ दिले अशा सर्वसमावेश व्यक्तिमत्त्वाचा अभ्यास करण्यात येणार आहे

3. शोधनिबंध -उद्दिष्टे :-

१. प्रा.एन.डी.पाटील यांच्या काळातील राजकीय आणि सामाजिक स्थितीचे अध्ययन करणे.

२. प्रा.एन.डी.पाटील यांचे नेतृत्व गुण जाणून घेणे.

३. चळवळीच्या माध्यमातून एन डी पाटील यांच्या नेतृत्वाचा महाराष्ट्रातील समाजकारणा वर पडलेल्या प्रभावांचा अभ्यास करणे.

४. एन.डी.पाटील यांच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्याचे अध्ययन करणे.

६. एन.डी.पाटील यांनी विधानसभेत मांडलेल्या प्रश्नांचे अध्ययन करणे.

७. एन डी पाटील यांच्या पक्षातील राजकारणाचा अभ्यास करणे.

4. संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता पुढील प्रमाणे लेखी दस्तऐवजाचा आधार घेण्यात येणार आहे.

१. एन.डी.पाटील यांचे प्रकाशित झालेले लेख.

२. एन. डी. पाटील यांच्यावर लिहिलेले विविध लेखकांची पुस्तके.

३. एन. डी.पाटील यांच्या मुलाखती.

४. महाराष्ट्र विधिमंडळातील चर्चासत्राचे लेखी टिपण.

5. एन. डी. पाटील : परिचय:-

नारायण ज्ञानदेव पाटील यांचा सांगली जिल्ह्यातील ढवळी येथे शेतकरी कुटुंबात १५ जुलै १९२९ रोजी जन्म झाला त्यांना शिक्षणाची आवड होती नारायण पाटील यांनी १९५५ मध्ये पुणे विद्यापीठातून अर्थशास्त्र विषयात एम.ए ही पदवी संपादन केली..त्यानंतर १९६२ मध्ये पुणे विद्यापीठातून एलएलबी चे शिक्षण घेतले.एन.डी. पाटील यांचे वाचन प्रचंड होते. त्यांचे भाषेवरही प्रभुत्व होते. ग्रामीण जीवनातील म्हणी, वाक्प्रचार, दाखले देत मुद्दा पटवून देण्याची त्यांच्याकडे उत्तम हातोटी होती.पुढे त्यांनी अध्यापन राजकीय व सामाजिक क्षेत्रामध्ये महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजावली आणि संपूर्ण महाराष्ट्रात ते प्राध्यापक एन.डी. पाटील नावाने प्रसिद्ध झाले.

एन. डी. पाटील यांच्या पत्नी सरोज (माई) या शरद पवारांच्या सख्ख्या भगिनी होत. शरद पवार आणि एन. डी. पाटील नात्याने मेहुणे असले तरी राजकारणात दोघांच्या भूमिका भिन्न होत्या.

6. एन. डी.पाटील समाजप्रबोधन विचार :-

एन. डी. पाटील यांनी आपल्या अभ्यासपूर्ण भाषणांनी सभागृह दणादूण सोडले. उपेक्षित लोकांच्या प्रश्नांची सभागृहात चर्चा केली, प्रश्न सोडवले. १८ वर्षे या सभागृहात त्यांनी काम केले. १९७८ साली त्यांना पुलोद सरकारमध्ये सहकारमंत्री म्हणून काम करण्याची संधी मिळाली. या खात्याचे मंत्री म्हणून त्यांनी केलेल्या कामकाजाची आजही चर्चा होते. कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांना फायद्याची ठरलेली कापूस एकाधिकार योजना त्यांनीच सुरू केली. मंत्री असताना कोणत्याही भूमिपूजन कार्यक्रमाला न जाण्याचा निर्णय त्यांनी घेतला आणि अंमलात आणला. एन. डी. पाटील यांच्यासमोर महात्मा फुले आणि कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा आदर्श होता, त्याच आदर्शाने ते आयुष्यभर वागले. सत्तेत जायची संधी मिळाली, पण तेव्हाही त्यांच्या जगण्यात आणि साधेपणात काहीही फरक पडला नाही.

जेव्हा सहकारमंत्री होते तेव्हा त्यांच्या मुलाला सुहास यांना मेडिकलला प्रवेश घ्यायचा होता.एक दोन गुण कमी होते. त्यांनी त्यांचे मामा शरद पवार मुख्यमंत्री होते,वडील एन. डी. पाटील सहकारमंत्री होते.पण त्यांचा वशिला न लावता रांगेत उभा राहून इंजिनिअरिंगला प्रवेश घेतला.वडिलांचा व्यवसाय या रकान्यात त्यांनी शेती असे लिहिले. पण मामा किंवा वडील यांची ओळख सांगितली नाही.' अशी आठवण एन. डी. यांच्या पत्नी सरोजमाई सांगतात.

आयुष्यभर शेतकरी आणि कष्टकरी लोकांशी बांधिलकी मानुन काम करणारा हा लोकनेता. एकाचवेळी अनेक संस्थांचे नेतृत्व करत असताना त्या संस्थाचा कारभार आदर्श रीतीने झाला पाहिजे अशी त्यांची भूमिका राहिली आहे.

7. सामाजिक क्षेत्रातील योगदान :-

महाराष्ट्रातील प्रबोधन, पुरोगामी, परिवर्तनवादी चळवळीचे अग्रणी जेष्ठ नेते माजी सहकार मंत्री एन. डी पाटील यांनी सामाजिक क्षेत्रात मोलाचे योगदान दिले त्यांनी 1948 मध्ये शेतकरी कामगार पक्षांमध्ये प्रवेश केला त्यानंतर त्यांनी मुंबईत सामाजिक कार्य सुरू केले ते 1957 साली गिरणी कामगार संघटनेचे सरचिटणीस होते.

विवेकवादी नरेंद्र दाभोळकर यांच्यासोबत एन.डी यांनी अंधश्रद्धेच्या विरोधात मोहिमेचे नेतृत्व केले स्थानिक कार्यकर्त्यांच्या समवेत त्यांनी रायगड जिल्ह्यातील जमिनीच्या हक्कांसाठी आंदोलन केले. कर्नाटकातील मराठी भाषिक लोकसंख्येच्या समर्थनार्थ आंदोलनाचे नेतृत्व एन.डी.पाटील यांनी केले. त्यांच्या विचारसरणीवर कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या विचारांचा पगडा होता.

राज्यातील अनेक पुरोगामी चळवळींशी त्यांचा निकटचा संबंध होता अनेक आंदोलनाचे नेतृत्व त्यांनी केले गोवा मुक्ती लढा,संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ,साराबद्ध चळवळ, शेतकरी दिंडी, दुष्काळ निवारण मोर्चा, शेतकरी आंदोलने, शेतमालाला हमीभाव, सेझ विरोधी आंदोलन, उच्च न्यायालयाचे खंडपीठ, शिक्षण विषयक श्वेतपत्रिका, एरनोन विरोधी आंदोलन, कोल्हापुरातील टोलविरोधी लढा अशा अनेक आंदोलनांमध्ये त्यांनी सक्रिय सहभाग घेतला त्यासाठी लाठी मार, तुरुंगवास,गोळीबार त्यांना झेलावा लागला त्यांच्या सामाजिक कार्याची दखल घेऊन तीन विद्यापीठाने डि.लीट ही सन्माननीय उपाधी देऊन त्यांना सन्मानित केले.

8. प्रा एन डी पाटील यांच्या नेतृत्वाचा उदय :-

कार्ल मार्क्स, महात्मा फुले, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, राजर्षी शाहू महाराज यांचे तत्त्वज्ञान ही त्यांची वैचारिक वाघनखे. अखंड वाचन, दुर्दम्य इच्छाशक्ती, प्रखर प्रज्ञावाद आणि बेडर लढवय्येपणा ही त्यांच्या भात्यातील अजेय आणि अमोघ शस्त्रास्त्रे होती.प्रतिस्पर्ध्याचे पद, सामर्थ्य, दमन, शक्ती, धनदांडगेपणा त्यांना विचलित करत नसे. कर्मवीर विठ्ठल रामजी िशदे यांची निरपेक्ष समर्पण वृत्ती, गांधींचा अहिंसात्मक सत्याग्रही मार्ग, महात्मा फुलेंची धर्मनिरपेक्ष जातीनिरपेक्ष सत्यशोधकी निष्ठा, कर्मवीरांची नसानसांत भिनलेली तत्त्वनिष्ठा आणि बंडखोरी यांचे अजब मिश्रण म्हणजे एन. डी. पाटील!

स्वातंत्र्योत्तर काळात १९४८ मध्ये महाराष्ट्रातील कॉंग्रेसशी वर्गजातीय मतभेद झाल्याने पूर्वाश्रमीच्या ब्राह्मणेतर पक्षातील मराठा नेतृत्वाने फुलेवाद आणि मार्क्सवाद-लेनिनवाद यांचा समन्वय करणारा शेतकरी कामगार पक्ष स्थापन केला आणि सत्ताधारी कॉंग्रेस, मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष तसेच हिंदुत्ववादी चळवळ यांच्या प्रतिवादाची राजकीय भूमिका स्वीकारली. कम्युनिस्ट पक्षांचे नेतृत्व ब्राह्मणादी उच्चजातीयांकडे राहिल्याने पूर्वाश्रमीच्या ब्राह्मणेतर नेत्यांनी मार्क्सवाद-लेनिनवाद स्वीकारून हा नवा स्वतंत्र पक्ष निर्माण केला केला होता. या नेत्याच्या सान्निध्यात एन.डी. पाटील यांची जडणघडण झाली. विद्यार्थीदशेत त्यांनी सहभाग घेतल्याने प्रथमच तुरुंगवास भोगावा लागला होता. १९४८ मध्येच शेकापमध्ये प्रवेश केलेल्या भाईंनी हीच पक्षीय वैचारिक भूमिका पुढे आजन्म अव्यभिचारी निष्ठेने जपली.

१९५० मध्ये दाभाडी येथील अधिवेशनात शेतकरी कामगार पक्षाने मार्क्सवाद- लेनिनवादाचा अंगीकार केला. केशवराव जेधे, शंकरराव मोरे, भाऊसाहेब राऊत, क्रांतिसिंह नाना पाटील, कर्मवीर भाऊराव पाटील या शे. का. पक्षाचे आधारस्तंभ असलेल्या नेत्यांबद्दल एन. डी. सरांना प्रचंड आदर होता. त्यामुळे त्यांनी या पक्षात काम करायला सुरुवात केली. १९९५ पासून पुढील वीस वर्षांहून अधिक काळ ते शेकापचे सरचिटणीस राहिले.

मुंबई गिरणी कामगार संघटनेचे नेतृत्वदेखील त्यांनी केले. अशा प्रकारे सामाजिक व राजकीय क्षेत्रांत त्यांची प्रभावशाली परिवर्तनवादी नेत्यांच्या तालमीत जडणघडण झाली.

9. महाराष्ट्र राज्यात सहकार मंत्री असताना केलेली कार्य :-

१९७८ साली महाराष्ट्रात पुलोद सरकारचा प्रयोग झाला आणि पुलोद सरकार महाराष्ट्रात स्थापन झाले. तेव्हा शरद पवार हे मुख्यमंत्री बनले आणि याच सरकारमध्ये एन. डी. हे सरकार मंत्री (कॅबिनेट मंत्री) बनले. मंत्री झाल्यानंतर त्यांनी शेतकऱ्यांच्या बाजूने महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले. महाराष्ट्र सरकार शेतकऱ्यांच्या कापसाला अतिशय तुटपुंजा भाव देत होते, तेव्हा एन. डींनी कापसाची हमी किंमत २० ते २२% नी वाढवली आणि कापूस खरेदीची किंमत २४ तासांत शेतकऱ्यांना १००% देण्याचा आदेश काढला. जर काही कारणाने शेतकऱ्यांना रक्कम देणे सरकारला शक्य झाले नाही, तर मूळ किमतीने १२% व्याजासह महिनाभरानंतर रक्कम देण्याचा महत्वपूर्ण निर्णय घेतला. मंत्री असतानाही शेतकऱ्यांच्या अडचणी स्पष्ट सांगणारा एकमेव मंत्री हे एन. डी. पाटील होते. एन. डी नेहमी म्हणत 'ज्या शेतकर्याचे आपण मीठ खातो, त्याच्याशी इमान राखले पाहिजे.' तत्वनिष्ठ आणि जनतेशी बांधीलकी असलेले निस्वार्थी मंत्री फक्त एन. डी.पाटील च होते.

केवळ आपल्या पक्षापुरतेच राजकारण न करता एन.डी.पाटील यांनी विधान परिषदेचे विरोधी पक्षनेतेपद, आघाडी सरकारच्या समन्वय समितीचे अध्यक्ष पद भूषवले होते. २३ वर्षे आमदार असलेल्या एन.डी पाटील यांनी सहकारमंत्रीपदही भूषवले. लोकप्रतिनिधी म्हणून त्यांनी घेतलेले निर्णय महाराष्ट्राच्या दीर्घकालीन हिताचे ठरलेले आहेत. आपल्या तत्त्वांशी त्यांनी कधीही मुरड घातली नाही.

10. रयत शिक्षण संस्थेचे चेअरमन पदी असताना केलेले कार्य :-

"स्वावलंबी शिक्षण हेच आमचे ब्रीद" या ध्येयाने शिक्षण संस्था सुरु झालेल्या रयत शिक्षण संस्थेनं आजपर्यंत लाखो गरीब, बहुजन विद्यार्थ्यांना शिक्षणाचे दरवाजे उघडून दिले आहेत. कर्मवीरांनी घालून दिलेल्या आदर्शांपासून संस्था अजिबात ढळणार नाही, यासाठी एन. डी. पाटील यांनी जागता पाहारा ठेवला होता.रयत शिक्षण संस्था आणि प्रा. डॉ. एन. डी. पाटील या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू. कर्मवीर भाऊराव पाटील आणि 'रयत'वर त्यांचे नितांत प्रेम होते. अत्यंत निष्ठा होती. ते नेहमी म्हणत, ''रयत माझा श्वास आहे''.शासनाने विनाअनुदानित शाळा सुरू करण्यास परवानगी देताच ग्रामीण भागात शाळा नसतील तेथे त्यांनी एकाचवेळी ८६ शाळा सुरू केल्या. शासनाने आश्रमशाळांची योजना सुरू केली. आदिवासी, दुर्गम भागात या शाळा सुरू करण्यास कोणी धजावत नव्हते. मात्र, एनडींनी ते आव्हान स्वीकारले आणि मोखाड, खरोशी अशा अतिदुर्गम ठिकाणी आठ आश्रमशाळा सुरू केल्या. सहा औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था सुरू केल्या. ग्रामीण भागातील मुले शिकली पाहिजेत, हा ध्यास त्यांनी कायम जपला.

अनेक वर्षे संस्थेच्या अध्यक्षपदाची जबाबदारी शरद पवार यांच्याकडे होती . तसे पाहिले तर संस्थेमध्ये अध्यक्षपद हे नामधारी आहे. नियमित कामकाजामध्ये चेअरमनपद महत्त्वाचे असते आणि हीच धुरा एन.डी पाटील यांनी समर्थपणे सांभाळली होती. संस्थेच्या अनेक दैनंदिन कामात एन डी जातीनं लक्ष घालून असत. संस्थेचा पै ना पै बहुजन विध्यार्थ्यांच्या कल्याणासाठी खर्च झाला पाहिजे यावर त्यांचा कटाक्ष असायचा.

परिवर्तन, प्रबोधन, पुरोगामी, समतावादी, साम्यवादी, विज्ञानवादी, विवेकवादी अशा सर्वच चळवळींचे कायम आधारवड राहिलेल्या एन. डी. पाटील यांनी या चळवळींची मूल्ये रयतच्या विद्यार्थ्यांनपर्यंत पोहचतील याची पुरेपूर दक्षता घेतली. व्यावसायिक अभ्यासक्रमांच्या मागे लागले तर संस्था मूळ उद्देशापासून ढळण्याचा

धोका होता हे ओळखून गोरगरिबांच्या मुलांना शिक्षनाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचं कामाला एन. डी. पाटील यांनी कायमच प्राथमिकता दिली.

रयत ही केवळ शिक्षणसंस्था नाही, तर शिक्षणक्षेत्रातील 'विचार' आहे असं मानणारे एन.डी अखेरपर्यंत रयत शिक्षण संस्थेसाठी झटत राहिले.

11. सारांश :-

महाराष्ट्राच्या परिवर्तनवादी चळवळीचे अग्रणी आणि समाजातील सर्वसामान्यांच्या जीवनाशी एकरूप होऊन प्राध्यापक एन.डी.पाटील यांनी कार्य केले.त्यांची राजकीय कार्ये शेतकरी कामगार पक्षाच्या माध्यमातून आकाराला आली .एन. डी.पाटील यांच्या सामाजिक कार्याने सामाजिक चळवळींना निस्पृहतेचे अधिष्ठान प्राप्त झाले. त्यांच्या सामाजिक कार्याची दखल घेऊन तीन विद्यापीठाने डिलीट ही सन्माननीय पदवी देऊन त्यांना सन्मानित केले.त्यांनी दिलेल्या पुस्तकातून शिक्षण तसेच शेतकरी श्रमिक वर्गजातीच्या जैविक विचारवंताची भूमिका प्रत्ययास आली. पुरोगामी महाराष्ट्राच्या राजकीय, शैक्षणिक व सामाजिक वाटचालीचा चालता बोलता इतिहास व आम्हा तरुणांचे मार्गदर्शक जनहिताशी अखेरपर्यंत बांधिलकी जपणारे तत्वनिष्ठ व निस्वार्थी, लेखक, वक्ता, समाजसुधारक, सर्वसामान्यांचे नेते एन.डी. पाटील एक आदर्श नेतृत्व म्हणून त्यांची ओळख आहे.

12. संदर्भग्रंथ सूची:-

१. किशोर बेडकीहाळ (२००५), प्रा.एन.डी.पाटील "व्यक्तितत्व आणि कर्तुत्व "
२. पाटील विजया (२०१४) "एन.डी.पाटील : चळवळींचा महामेरू l बहुत जनांसी आधारू ll "
३. पाटील एकनाथ, सायनाकर विश्वास (२००८),"१९७२ चा दुष्काळग्रस्तांचा लढा "
४. बेडकीहाळ किशोर, भोळे लक्ष्मन (२००३) "बदलता महाराष्ट्र डॉ.एन.डी.पाटील गौरव ग्रंथ "
५. पाटील एन.डी (२०२०)"माझी संघर्षयात्रा स्वकथन"विजीगिषा प्रकाशन, कोल्हापूर.
६. पाटील.टी.एस, (२००३)" प्रा. एन. डी पाटील कार्य आणि कर्तुत्व",भाई एन. डी. पाटील कार्य गौरव समिती, कोल्हापूर.

सोशल मिडियाचा विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर होणारा परिणाम सकारात्मक आणि नकारात्मक

Yogita Shrinivas Bangale

प्रस्तावना:

सोशल मीडियाचा विद्यार्थ्यांवर होणारा परिणाम हा एक महत्त्वाचा आणि गंभीर विषय आहे. सोशल मीडिया हे विद्यार्थ्यांच्या जीवनात एक अविभाज्य भाग बनले आहे, परंतु त्याचे सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही परिणाम आहेत. या लेखात, आपण सोशल मीडियाचा विद्यार्थ्यांवर कसा परिणाम होतो, हे तपासणार आहोत.

परिणाम:

सकारात्मक परिणाम:

शिक्षणासाठी मदत: सोशल मीडियामुळे विद्यार्थ्यांना माहिती मिळवणे सोपे होते. ते ऑनलाइन क्लास घेऊ शकतात, नोट्स शेअर करू शकतात आणि विविध विषयांवर चर्चा करू शकतात.

सामाजिक संबंध: सोशल मीडिया विद्यार्थ्यांना एकमेकांशी जोडण्यास मदत करते. ते आपल्या मित्र आणि कुटुंबांशी संवाद साधू शकतात आणि नवीन लोकांशी ओळख करू शकतात.

कला आणि संस्कृती: सोशल मीडियाद्वारे विद्यार्थी विविध प्रकारच्या कला आणि संस्कृतीचा अनुभव घेऊ शकतात. ते ऑनलाइन म्युझियमला भेट देऊ शकतात, कला प्रदर्शनं पाहू शकतात आणि विविध संस्कृतींशी परिचित होऊ शकतात.

नकारात्मक परिणाम:

व्यसन: सोशल मीडियामुळे विद्यार्थी व्यसनाच्या अधीन होऊ शकतात, ज्यामुळे त्यांच्या अभ्यासावर आणि आरोग्यावर परिणाम होतो.

सायबरबुलिंग: सोशल मीडियावर विद्यार्थी सायबरबुलिंगचा (cyberbullying) अनुभव घेऊ शकतात, ज्यामुळे त्यांना मानसिक त्रास होतो.

आत्मविश्वास कमी होणे: सोशल मीडियावर सतत इतरांच्या तुलनेत स्वतःला पाहिल्याने विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास कमी होऊ शकतो.

गोपनीयता: सोशल मीडियावर विद्यार्थ्यांना त्यांच्या वैयक्तिक माहितीची गोपनीयता धोक्यात येते.

निष्कर्ष: सोशल मीडिया हे एक शक्तिशाली साधन आहे, ज्याचा उपयोग योग्य प्रकारे केल्यास विद्यार्थ्यांना अनेक प्रकारे मदत होऊ शकते. तथापि, त्याचे नकारात्मक परिणाम टाळण्यासाठी विद्यार्थ्यांनी त्याचा वापर विचारपूर्वक आणि योग्य प्रमाणात करणे आवश्यक आहे. पालकांनी आणि शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना सोशल मीडियाचा वापर कसा करावा याबद्दल मार्गदर्शन करणे आवश्यक आहे.
टीप: या लेखात, सोशल मीडियाचा विद्यार्थ्यांवर होणारा प्रभाव यावर एक सामान्य माहिती दिली आहे. अधिक माहितीसाठी, आपण संबंधित अभ्यास आणि संशोधनांचा संदर्भ घेऊ शकता.

आजच्या डिजिटल युगात, सोशल मीडिया (Social Media) हे एक शक्तिशाली माध्यम बनले आहे, जे आपल्याला एकमेकांशी जोडले ठेवते. हे एक असे व्यासपीठ आहे, जिथे आपण माहिती, कल्पना,

अनुभव आणि भावना सहजपणे व्यक्त करू शकतो. सोशल मीडियामुळे जग छोटे झाले आहे आणि लोकांना दूरच्या ठिकाणाहूनही एकमेकांशी जोडले जाण्याची संधी मिळत आहे.

विस्तार:

परिचय:

सोशल मीडिया म्हणजे इंटरनेटवर आधारित एक तंत्रज्ञान, ज्याद्वारे लोक एकमेकांशी संवाद साधू शकतात, माहिती आणि कल्पना सामायिक करू शकतात आणि समुदाय तयार करू शकतात.

इतिहासाची माहिती:

सोशल मीडियाची सुरुवात 1970 च्या दशकात झाली. ई-मेल आणि चॅट रूमच्या माध्यमातून लोकांना एकमेकांशी संवाद साधण्याची संधी मिळाली. 1990 आणि 2000 मध्ये, सोशल नेटवर्किंग साइट्स आणि प्लॅटफॉर्म विकसित झाले, ज्यामुळे लोकांमध्ये संवाद आणि माहिती सामायिक करण्याची प्रक्रिया अधिक सोयीची झाली.

महत्व:

सोशल मीडिया हे अनेक कारणांसाठी महत्त्वाचे आहे:

संवाद आणि संबंध: सोशल मीडियाद्वारे लोक एकमेकांशी संपर्क साधू शकतात, मित्र आणि कुटुंबियांसोबत जोडलेले राहू शकतात आणि नवीन संबंध निर्माण करू शकतात.

माहिती आणि ज्ञान: सोशल मीडियामुळे आपल्याला विविध विषयांवर माहिती मिळू शकते, तसेच शिक्षण आणि ज्ञानासाठीही हे एक महत्त्वाचे माध्यम आहे.

व्यावसाय आणि विपणन: व्यवसाय आणि उद्योगांना सोशल मीडियाद्वारे आपल्या उत्पादनांची जाहिरात करता येते, ग्राहक सेवा सुधारता येते आणि विक्री वाढवता येते.

सामुदायिक विकास: सोशल मीडियामुळे लोक समान स्वारस्य आणि विचारांचे समुदाय तयार करू शकतात, ज्यामुळे त्यांना एकत्र येऊन काम करण्याची आणि सामाजिक बदल घडवण्याची संधी मिळते.

सकारात्मक आणि नकारात्मक प्रभाव:

सोशल मीडियाचा समाजावर सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही प्रभाव पडतो. सकारात्मक प्रभावांमध्ये माहितीचा प्रसार, सामाजिक संबंध आणि समुदायांची निर्मिती यांचा समावेश होतो, तर नकारात्मक प्रभावांमध्ये व्यसन, सायबरबुलिंग, आणि चुकीच्या माहितीचा प्रसार यांचा समावेश होतो.

निष्कर्ष:

सोशल मीडिया हे एक शक्तिशाली माध्यम आहे, ज्याचा वापर आपण योग्य प्रकारे केला तर आपल्याला अनेक फायदे मिळवू शकतो. मात्र, त्याचे नकारात्मक परिणाम टाळण्यासाठी आणि संतुलित वापर सुनिश्चित करण्यासाठी जागरूक राहणे आवश्यक आहे.

"महाराष्ट्रातील पुरोगामी चळवळीला प्रतिष्ठा देणारे नेतृत्व - प्रा. एन. डी. पाटील "

ॲड. प्रियांका विलास झोळे पाटील
राज्यशास्त्र विभाग,
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, इस्लामपूर

1. प्रस्तावना

महाराष्ट्र राज्य पुरोगामी राज्य म्हणून ओळखले जाते महाराष्ट्राला परिवर्तनवादी आणि मुक्तिदायी अशा सामाजिक चळवळींचा प्रगल्भ वारसा लाभला आहे. महाराष्ट्रातील पुरोगामी चळवळीचे नेते म्हणून एन.डी. पाटील यांना ओळखले जाते त्यांनी शिक्षण,जागतिकीकरण,शेतकरी, कष्टकऱ्यांचे प्रश्न, सामाजिक सुधारणांच्या चळवळी यावर शेकडो भाषणे, आंदोलने,लेख, पुस्तके लिहिले आहेत. 23 वर्षे महाराष्ट्राच्या विधिमंडळ सदस्य मंत्री, विरोधी पक्ष नेता अशा विविध राजकीय पदांवर आपला ठसा उमटवला आहे.

एन.डी. पाटील यांच्यामध्ये विशेष समावेशकता व सामूहिक नेतृत्वाचे कौशल्य आणि सामूहिक नेतृत्वाची जाणीव होती. त्यांनी सामाजिक प्रश्न सोडवण्यासाठी राजकारणात सक्रिय सहभाग घेतला. त्याचबरोबर त्यांनी महाराष्ट्रातील सामाजिक चळवळींना गती देऊन सामाजिक चळवळींद्वारे महाराष्ट्रातील समाजकारण व राजकारण यांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला.

2. शोध निबंधसार :-

वास्तविक विविध व्यक्तिमत्वावर भरपूर संशोधन पर अध्ययन होत आहेत,परंतु सांगली जिल्ह्यात अनेक नेतृत्व आजही संशोधन अभावी केवळ विशिष्ट लेख व पुस्तिका पलीकडे ते संशोधनाचा विषय म्हणून प्रकाशात आलेले नाहीत. प्रा. एन. डी. पाटील यांचेवर अलीकडे संशोधकांना संशोधन करण्यासंबंधी चालना मिळू लागली आहे. कारण कोणतेही व्यक्तिमत्व प्रकाशात येण्यासाठी त्यांचे विचार उचलून धरणारे अनुयायी किंवा कर्तुत्ववान वारसदार निर्माण होणे महत्त्वाचे असते. प्रा. एन. डी. पाटील यांनी अनेक सामाजिक चळवळी केल्या आंदोलने केली यासाठी त्यांना लाठीमार, तुरंगवास भोगावा लागला या काळात त्यांनी केलेल्या राजकीय तसेच सामाजिक कार्याचे चिकित्सक अध्ययन प्रस्तुत शोध निबंधातून करण्यात येणार आहे.

त्याचबरोबर प्रस्तुत विषयात एन. डी. पाटील यांचे विचार, नेतृत्व, सामाजिक बांधिलकी, शैक्षणिक प्रबोधन आणि सामाजिक व राजकीय चळवळींना कशाप्रकारे बळ दिले अशा सर्वसमावेश व्यक्तिमत्त्वाचा अभ्यास करण्यात येणार आहे

3. शोधनिबंध -उद्दिष्टे :-

१. प्रा.एन.डी.पाटील यांच्या काळातील राजकीय आणि सामाजिक स्थितीचे अध्ययन करणे.
२. प्रा.एन.डी.पाटील यांचे नेतृत्व गुण जाणून घेणे.
३. चळवळीच्या माध्यमातून एन डी पाटील यांच्या नेतृत्वाचा महाराष्ट्रातील समाजकारणा वर पडलेल्या प्रभावांचा अभ्यास करणे.
४. एन.डी.पाटील यांच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्याचे अध्ययन करणे.

५. एन.डी.पाटील यांनी विधानसभेत मांडलेल्या प्रश्नांचे अध्ययन करणे.

६. एन डी पाटील यांच्या पक्षातील राजकारणाचा अभ्यास करणे.

4. संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता पुढील प्रमाणे लेखी दस्तऐवजाचा आधार घेण्यात येणार आहे.

१. एन.डी.पाटील यांचे प्रकाशित झालेले लेख.

२. एन. डी. पाटील यांच्यावर लिहिलेले विविध लेखकांची पुस्तके.

३. एन. डी.पाटील यांच्या मुलाखती.

४. महाराष्ट्र विधिमंडळातील चर्चासत्राचे लेखी टिपण.

5. एन. डी. पाटील : परिचय:-

नारायण ज्ञानदेव पाटील यांचा सांगली जिल्ह्यातील ढवळी येथे शेतकरी कुटुंबात १५ जुलै १९२९ रोजी जन्म झाला त्यांना शिक्षणाची आवड होती नारायण पाटील यांनी १९५५ मध्ये पुणे विद्यापीठातून अर्थशास्त्र विषयात एम.ए ही पदवी संपादन केली..त्यानंतर १९६२ मध्ये पुणे विद्यापीठातून एलएलबी चे शिक्षण घेतले.एन.डी. पाटील यांचे वाचन प्रचंड होते. त्यांचे भाषेवरही प्रभुत्व होते. ग्रामीण जीवनातील म्हणी, वाक्प्रचार, दाखले देत मुद्दा पटवून देण्याची त्यांच्याकडे उत्तम हातोटी होती.पुढे त्यांनी अध्यापन राजकीय व सामाजिक क्षेत्रामध्ये महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजावली आणि संपूर्ण महाराष्ट्रात ते प्राध्यापक एन.डी. पाटील नावाने प्रसिद्ध झाले.

एन. डी. पाटील यांच्या पत्नी सरोज (माई) या शरद पवारांच्या सख्ख्या भगिनी होत. शरद पवार आणि एन. डी. पाटील नात्याने मेहुणे असले तरी राजकारणात दोघांच्या भूमिका भिन्न होत्या.

6. एन. डी.पाटील समाजप्रबोधन विचार :-

एन. डी. पाटील यांनी आपल्या अभ्यासपूर्ण भाषणांनी सभागृह दणादूण सोडले. उपेक्षित लोकांच्या प्रश्नांची सभागृहात चर्चा केली, प्रश्न सोडवले. १८ वर्षे या सभागृहात त्यांनी काम केले. १९७८ साली त्यांना पुलोद सरकारमध्ये सहकारमंत्री म्हणून काम करण्याची संधी मिळाली. या खात्याचे मंत्री म्हणून त्यांनी केलेल्या कामकाजाची आजही चर्चा होते. कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांना फायद्याची ठरलेली कापूस एकाधिकार योजना त्यांनीच सुरू केली. मंत्री असताना कोणत्याही भूमिपूजन कार्यक्रमाला न जाण्याचा निर्णय त्यांनी घेतला आणि अंमलात आणला. एन. डी. पाटील यांच्यासमोर महात्मा फुले आणि कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा आदर्श होता, त्याच आदर्शाने ते आयुष्यभर वागले. सत्तेत जायची संधी मिळाली, पण तेव्हाही त्यांच्या जगण्यात आणि साधेपणात काहीही फरक पडला नाही.

जेव्हा सहकारमंत्री होते तेव्हा त्यांच्या मुलाला सुहास यांना मेडिकलला प्रवेश घ्यायचा होता.एक दोन गुण कमी होते. त्यांनी त्यांचे मामा शरद पवार मुख्यमंत्री होते,वडील एन. डी. पाटील सहकारमंत्री होते.पण त्यांचा वशिला न लावता रांगेत उभा राहून इंजिनिअरिंगला प्रवेश घेतला.वडिलांचा व्यवसाय या रकान्यात त्यांनी शेती असे लिहिले. पण मामा किंवा वडील यांची ओळख सांगितली नाही.' अशी आठवण एन. डी. यांच्या पत्नी सरोजमाई सांगतात.

आयुष्यभर शेतकरी आणि कष्टकरी लोकांशी बांधिलकी मानुन काम करणारा हा लोकनेता. एकाचवेळी अनेक संस्थांचे नेतृत्व करत असताना त्या संस्थाचा कारभार आदर्श रीतीने झाला पाहिजे अशी त्यांची भूमिका राहिली आहे.

7. सामाजिक क्षेत्रातील योगदान :-

महाराष्ट्रातील प्रबोधन, पुरोगामी, परिवर्तनवादी चळवळीचे अग्रणी जेष्ठ नेते माजी सहकार मंत्री एन. डी पाटील यांनी सामाजिक क्षेत्रात मोलाचे योगदान दिले त्यांनी 1948 मध्ये शेतकरी कामगार पक्षांमध्ये प्रवेश केला त्यानंतर त्यांनी मुंबईत सामाजिक कार्य सुरू केले ते 1957 साली गिरणी कामगार संघटनेचे सरचिटणीस होते.

विवेकवादी नरेंद्र दाभोळकर यांच्यासोबत एन.डी यांनी अंधश्रद्धेच्या विरोधात मोहिमेचे नेतृत्व केले स्थानिक कार्यकर्त्यांच्या समवेत त्यांनी रायगड जिल्हयातील जमिनीच्या हक्कांसाठी आंदोलन केले. कर्नाटकातील मराठी भाषिक लोकसंख्येच्या समर्थनार्थ आंदोलनाचे नेतृत्व एन.डी.पाटील यांनी केले. त्यांच्या विचारसरणीवर कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या विचारांचा पगडा होता.

राज्यातील अनेक पुरोगामी चळवळींशी त्यांचा निकटचा संबंध होता अनेक आंदोलनाचे नेतृत्व त्यांनी केले गोवा मुक्ती लढा,संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ,साराबद्ध चळवळ, शेतकरी दिंडी, दुष्काळ निवारण मोर्चा, शेतकरी आंदोलने, शेतमालाला हमीभाव, सेझ विरोधी आंदोलन, उच्च न्यायालयाचे खंडपीठ, शिक्षण विषयक श्वेतपत्रिका, एरनोन विरोधी आंदोलन, कोल्हापुरातील टोलविरोधी लढा अशा अनेक आंदोलनांमध्ये त्यांनी सक्रिय सहभाग घेतला त्यासाठी लाठी मार, तुरुंगवास,गोळीबार त्यांना झेलावा लागला त्यांच्या सामाजिक कार्याची दखल घेऊन तीन विद्यापीठाने डि.लीट ही सन्माननीय उपाधी देऊन त्यांना सन्मानित केले.

8. प्रा एन डी पाटील यांच्या नेतृत्वाचा उदय :-

कार्ल मार्क्स, महात्मा फुले, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, राजर्षी शाहू महाराज यांचे तत्त्वज्ञान ही त्यांची वैचारिक वाघनखे. अखंड वाचन, दुर्दम्य इच्छाशक्ती, प्रखर प्रज्ञावाद आणि बेडर लढवय्येपणा ही त्यांच्या भात्यातील अजेय आणि अमोघ शस्त्रास्त्रे होती.प्रतिस्पर्ध्याचे पद, सामर्थ्य, दमन, शक्ती, धनदांडगेपणा त्यांना विचलित करत नसे. कर्मवीर विठ्ठल रामजी िशदे यांची निरपेक्ष समर्पण वृत्ती, गांधींचा अहिंसात्मक सत्याग्रही मार्ग, महात्मा फुलेंची धर्मनिरपेक्ष जातीनिरपेक्ष सत्यशोधकी निष्ठा, कर्मवीरांची नसानसांत भिनलेली तत्त्वनिष्ठा आणि बंडखोरी यांचे अजब मिश्रण म्हणजे एन. डी. पाटील!

स्वातंत्र्योत्तर काळात १९४८ मध्ये महाराष्ट्रातील कॉंग्रेसशी वर्गजातीय मतभेद झाल्याने पूर्वाश्रमीच्या ब्राह्मणेतर पक्षातील मराठा नेतृत्वाने फुलेवाद आणि मार्क्सवाद-लेनिनवाद यांचा समन्वय करणारा शेतकरी कामगार पक्ष स्थापन केला आणि सत्ताधारी कॉंग्रेस, मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष तसेच हिंदुत्ववादी चळवळ यांच्या प्रतिवादाची राजकीय भूमिका स्वीकारली. कम्युनिस्ट पक्षांचे नेतृत्व ब्राह्मणादी उच्चजातीयांकडे राहिल्याने पूर्वाश्रमीच्या ब्राह्मणेतर नेत्यांनी मार्क्सवाद-लेनिनवाद स्वीकारून हा नवा स्वतंत्र पक्ष निर्माण केला केला होता. या नेत्याच्या सान्निध्यात एन.डी. पाटील यांची जडणघडण झाली. विद्यार्थीदशेत त्यांनी सहभाग घेतल्याने प्रथमच तुरुंगवास भोगावा लागला होता. १९४८ मध्येच शेकापमध्ये प्रवेश केलेल्या भाईंनी हीच पक्षीय वैचारिक भूमिका पुढे आजन्म अव्यभिचारी निष्ठेने जपली.

१९५० मध्ये दाभाडी येथील अधिवेशनात शेतकरी कामगार पक्षाने मार्क्सवाद- लेनिनवादाचा अंगीकार केला. केशवराव जेधे, शंकरराव मोरे, भाऊसाहेब राऊत, क्रांतिसिंह नाना पाटील, कर्मवीर भाऊराव पाटील या शे. का. पक्षाचे आधारस्तंभ असलेल्या नेत्यांबद्दल एन. डी. सरांना प्रचंड आदर होता. त्यामुळे त्यांनी या पक्षात काम करायला सुरुवात केली. १९९५ पासून पुढील वीस वर्षांहून अधिक काळ ते शेकापचे सरचिटणीस राहिले. मुंबई गिरणी कामगार संघटनेचे नेतृत्वदेखील त्यांनी केले. अशा प्रकारे सामाजिक व राजकीय क्षेत्रांत त्यांची प्रभावशाली परिवर्तनवादी नेत्यांच्या तालमीत जडणघडण झाली.

9. महाराष्ट्र राज्यात सहकार मंत्री असताना केलेली कार्य :-

१९७८ साली महाराष्ट्रात पुलोद सरकारचा प्रयोग झाला आणि पुलोद सरकार महाराष्ट्रात स्थापन झाले. तेव्हा शरद पवार हे मुख्यमंत्री बनले आणि याच सरकारमध्ये एन. डी. हे सरकार मंत्री (कॅबिनेट मंत्री) बनले. मंत्री झाल्यानंतर त्यांनी शेतकऱ्यांच्या बाजूने महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले. महाराष्ट्र सरकार शेतकऱ्यांच्या कापसाला अतिशय तुटपुंजा भाव देत होते, तेव्हा एन. डींनी कापसाची हमी किंमत २० ते २२% नी वाढवली आणि कापूस खरेदीची किंमत २४ तासांत शेतकऱ्यांना १००% देण्याचा आदेश काढला. जर काही कारणाने शेतकऱ्यांना रक्कम देणे सरकारला शक्य झाले नाही, तर मूळ किमतीने १२% व्याजासह महिनाभरानंतर रक्कम देण्याचा महत्वपूर्ण निर्णय घेतला. मंत्री असतानाही शेतकऱ्यांच्या अडचणी स्पष्ट सांगणारा एकमेव मंत्री हे एन. डी. पाटील होते. एन. डी नेहमी म्हणत ‘ज्या शेतकर्याचे आपण मीठ खातो, त्याच्याशी इमान राखले पाहिजे.’ तत्वनिष्ठ आणि जनतेशी बांधीलकी असलेले निस्वार्थी मंत्री फक्त एन. डी.पाटील च होते.

केवळ आपल्या पक्षापुरतेच राजकारण न करता एन.डी.पाटील यांनी विधान परिषदेचे विरोधी पक्षनेतेपद, आघाडी सरकारच्या समन्वय समितीचे अध्यक्ष पद भूषवले होते. २३ वर्षे आमदार असलेल्या एन.डी पाटील यांनी सहकारमंत्रीपदही भूषवले. लोकप्रतिनिधी म्हणून त्यांनी घेतलेले निर्णय महाराष्ट्राच्या दीर्घकालीन हिताचे ठरलेले आहेत. आपल्या तत्त्वांशी त्यांनी कधीही मुरड घातली नाही.

10. रयत शिक्षण संस्थेचे चेअरमन पदी असताना केलेले कार्य :-

"स्वावलंबी शिक्षण हेच आमचे ब्रीद" या ध्येयाने शिक्षण संस्था सुरु झालेल्या रयत शिक्षण संस्थेनं आजपर्यंत लाखो गरीब, बहुजन विद्यार्थ्यांना शिक्षणाचे दरवाजे उघडून दिले आहेत. कर्मवीरांनी घालून दिलेल्या आदर्शांपासून संस्था अजिबात ढळणार नाही, यासाठी एन. डी. पाटील यांनी जागता पाहारा ठेवला होता.रयत शिक्षण संस्था आणि प्रा. डॉ. एन. डी. पाटील या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू. कर्मवीर भाऊराव पाटील आणि ‘रयत’वर त्यांचे नितांत प्रेम होते. अत्यंत निष्ठा होती. ते नेहमी म्हणत, ‘‘रयत माझा श्वास आहे’’.शासनाने विनाअनुदानित शाळा सुरू करण्यास परवानगी देताच ग्रामीण भागात शाळा नसतील तेथे त्यांनी एकाचवेळी ८६ शाळा सुरू केल्या. शासनाने आश्रमशाळांची योजना सुरू केली. आदिवासी, दुर्गम भागात या शाळा सुरू करण्यास कोणी धजावत नव्हते. मात्र, एनडींनी ते आव्हान स्वीकारले आणि मोखाड, खरोशी अशा अतिदुर्गम ठिकाणी आठ आश्रमशाळा सुरू केल्या. सहा औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था सुरू केल्या. ग्रामीण भागातील मुले शिकली पाहिजेत, हा ध्यास त्यांनी कायम जपला.

अनेक वर्षे संस्थेच्या अध्यक्षपदाची जबाबदारी शरद पवार यांच्याकडे होती . तसे पाहिले तर संस्थेमध्ये अध्यक्षपद हे नामधारी आहे. नियमित कामकाजामध्ये चेअरमनपद महत्त्वाचे असते आणि हीच धुरा एन.डी

पाटील यांनी समर्थपणे सांभाळली होती. संस्थेच्या अनेक दैनंदिन कामात एन डी जातीनं लक्ष घालून असत. संस्थेचा पै ना पै बहुजन विध्यार्थ्यांच्या कल्याणासाठी खर्च झाला पाहिजे यावर त्यांचा कटाक्ष असायचा.

परिवर्तन, प्रबोधन, पुरोगामी, समतावादी, साम्यवादी, विज्ञानवादी, विवेकवादी अशा सर्वच चळवळींचे कायम आधारवड राहिलेल्या एन. डी. पाटील यांनी या चळवळींची मूल्ये रयतच्या विद्यार्थ्यांनपर्यंत पोहचतील याची पुरेपूर दक्षता घेतली. व्यावसायिक अभ्यासक्रमांच्या मागे लागले तर संस्था मूळ उद्देशापासून ढळण्याचा धोका होता हे ओळखून गोरगरिबांच्या मुलांना शिक्षनाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचं कामाला एन. डी. पाटील यांनी कायमच प्राथमिकता दिली.

रयत ही केवळ शिक्षणसंस्था नाही, तर शिक्षणक्षेत्रातील 'विचार' आहे असं मानणारे एन.डी अखेरपर्यंत रयत शिक्षण संस्थेसाठी झटत राहिले.

11. सारांश :-

महाराष्ट्राच्या परिवर्तनवादी चळवळीचे अग्रणी आणि समाजातील सर्वसामान्यांच्या जीवनाशी एकरूप होऊन प्राध्यापक एन.डी.पाटील यांनी कार्य केले.त्यांची राजकीय कार्ये शेतकरी कामगार पक्षाच्या माध्यमातून आकाराला आली .एन. डी.पाटील यांच्या सामाजिक कार्याने सामाजिक चळवळींना निस्पृहतेचे अधिष्ठान प्राप्त झाले. त्यांच्या सामाजिक कार्याची दखल घेऊन तीन विद्यापीठाने डिलीट ही सन्माननीय पदवी देऊन त्यांना सन्मानित केले.त्यांनी दिलेल्या पुस्तकातून शिक्षण तसेच शेतकरी श्रमिक वर्गजातीच्या जैविक विचारवंताची भूमिका प्रत्ययास आली. पुरोगामी महाराष्ट्राच्या राजकीय, शैक्षणिक व सामाजिक वाटचालीचा चालता बोलता इतिहास व आम्हा तरुणांचे मार्गदर्शक जनहिताशी अखेरपर्यंत बांधिलकी जपणारे तत्त्वनिष्ठ व निस्वार्थी, लेखक, वक्ता, समाजसुधारक, सर्वसामान्यांचे नेते एन.डी. पाटील एक आदर्श नेतृत्व म्हणून त्यांची ओळख आहे.

12. संदर्भग्रंथ सूची:-

१. किशोर बेडकीहाळ (२००५), प्रा.एन.डी.पाटील "व्यक्तित्व आणि कर्तुत्व "

२. पाटील विजया (२०१४) "एन.डी.पाटील : चळवळींचा महामेरू। बहुत जनांसी आधारू ॥ "

३. पाटील एकनाथ, सायनाकर विश्वास (२००८),"१९७२ चा दुष्काळग्रस्तांचा लढा "

४. बेडकीहाळ किशोर, भोळे लक्ष्मन (२००३) "बदलता महाराष्ट्र डॉ.एन.डी.पाटील गौरव ग्रंथ "

५. पाटील एन.डी (२०२०)"माझी संघर्षयात्रा स्वकथन"विजीगिषा प्रकाशन, कोल्हापूर.

६. पाटील.टी.एस, (२००३)" प्रा. एन. डी पाटील कार्य आणि कर्तुत्व",भाई एन. डी. पाटील कार्य गौरव समिति, कोल्हापूर.

किसान जीवन पर केंद्रित कथा साहित्य

निर्देशक
डॉ. श्यामता साहू
सहा. प्रध्यापक (हिन्दी)
डॉ. सी.वी. रमन विश्व विद्यालय
कोटा, बिलासपुर (छ.ग.)

शोधार्थी
जय सिंह कुर्रे
पी.एच डी.–हिन्दी

सारः– हिन्दी कथा साहित्य में किसान जीवन एक महत्वपूर्ण विषय के रूप में उभरा है। कृषि प्रधान देश होने के बावजूद भारत मे किसानों की स्थिति संघर्षपूर्ण बनी हुई है। आर्थिक उदारीकरण, जलवायु परिवर्तन, भुमंडलीकरण और तकनीकी विकास के कारण किसान जीवन मे बडें बदलाव आए हैं। हिन्दी साहित्यकारो ने इन परिवर्तनो और चुनौतियों को अपने कथा–साहित्य मे संवेदनशीलता और गहराई के साथ चित्रित किया है। कथा साहित्य के माध्यम से ही किसान जीवन के संघर्षो तथा उनकी समस्याओ उनकी मनोवैज्ञानिक स्थितियो और बदलते सामाजिक परिदृश्यो को प्रमुखता से ही उकेरा है ।

किसान जीवन पर आधारित कथा साहित्य निम्नलिखित है –

कुंजी शब्दः– भुमण्ड़लीकरण, उदारीकरण, संवेदनशीलता, संघर्षपूर्ण, चुनौतिया, मनोवैज्ञानिक।

(1) अकाल संध्याः– 'अकाल संध्या' उपन्यास रामधारी सिंह दिवाकर द्वारा लिखित एक किसान केन्द्रित उपन्यास है। इस उपन्यास के माध्यम से दिवाकर जी अकाल संध्या के ग्रामीण जीवन की बदलाव की प्रकिया से गुजर रहे गॉवो का प्रामाणिक दस्तावेज को प्रस्तुत किया है। ध्वस्त होती सामन्ती ग्रामीण व्यवस्था के जो नयी समाज व्यवस्था उभर रही है। उसके शुभ अशुभ पक्षो को कथाकर ने पूरी तन्मयता से उकेरा है। स्थापित मान–मूल्य टुट रहे है उसमे सामाजिक मूल्यों की वापसी के चिन्ताजनक संकेत परेशान करने वाले है। जन तांत्रिक से दीप्त और बदलाव के लिए बेचैन गॉव के इस नये मानस के अंर्तविरोधो को कथाकर ने गहरी मानवीय संवेदनाओं से चित्रित किया हैं। उपन्यास मे दलित

व्यथा का भी अद्भूत पक्षो को खुलकर सामने लाने का प्रयास किया गया है। जिससे हम अक्सर आँखे चुराते है। गॉव के सामाजिक राजनीतिक और सांस्कृतिक जीवन से लेखक की गहरी आत्मीयता सरोकार और संलग्नता का प्रमाण है, यह उपन्यास। इस उपन्यास की सबसे बड़ी विशेषता यह है कि कथा–प्रवाह और रोचकता स्मृति पर अमिट छाप छोड़ जाते है। गॉव की घनी अबादीयाँ टेढे–मेढ़े रास्तो को भलि–भाँति अपने कथा मे उकेरा गया है। दिवाकार जी गॉव के बोली बानी से अच्छे से परिचित होकर समकालिन संवाहक और नये युग का संकेतन है 'अकाल संध्या' उपन्यास

'अकाल संध्या' उपन्यास के महत्वपूर्ण पात्र है, माई जो अपने गॉव और समाज का पूरा व्यक्तित्व समेटे हुए है। माई का बेटा नन्दू पढ़ लिखकर अमेरिका चला जाता है। और कुछ दिनो बाद वह अपने पूरे परिवार को भी ले जाता है। अकेली रह जाती है, तो सिर्फ माई। यह कथा आज के पढे लिखे भारतीय समाज का चित्र को प्रदर्शित करती है। पढ़े लिखे "प्रतिभावान" लोग अपने देश को छोडकर विदेश चाले जाते है"[1] और कम पढे लिखे तथा अनपढ़ लोग देश के राजनीति में भाग लेते है। उपन्यास के माध्यम से लेखक पूरे भारत देश के राजनीतिक ढ़ाचे को सशक्त उजागर किया है।

(2) अकाल मे उत्सवः– 2016 मे प्रकाशित 'अकाल मे उत्सव' उपन्यास पंकज सुधीर जी द्वारा लिखित एक किसान विमर्श उपन्यास है। इस उपन्यास मे सरकारी तंत्र का किसानो के प्रति उनकी सोच और मानसिकता को प्रदर्शित करती हुई चित्रण है। हमारे मौजूदा समय यह उपन्यास को प्रदर्शित करती है कि हम किस गंभीर समस्या का सामना कर रहे है। भारत को कृषि प्रधान देश कहा जाता हैं। यहाँ जय जवान जय किसान का नारा को बुलंद किया जाता है। वही ही आज खुद उसी किसान की आवाज घुट रही है। बाजार उद्योग के चका चौंध मे खेती उपेक्षा का शिकार और किसान आत्महत्या का शिकार होते जा रहा है। घाटे की इस सौदा में खेती तथा इतनी मेहनत के बाद भी किसान के तन पर फटे कपड़े और चेहरे पर झुरिया देखकर खुद किसान की आने

वाली पीढ़ी किसानी को अपनाना नही चाहता है। इस उपन्यास के माध्यम से लेखक बताने का प्रयास कर रहा है, कि ''किसान आपदा का मारा हुआ नही है बल्कि व्यवस्थाओ का मारा हुआ है''[2] 'अकाल मे उत्सव' नाम की व्यंजना से ही उपन्यास के कथा का पता चलता है। एक तरफ जश्न और आंनद है तो एक तरफ मरण। यह उपन्यास व्यवस्था के दो ध्रुव की कथा है। एक ओर जन है तो दुसरी ओर तंत्र है । जिसमे तंत्र के प्रतिनिधि कलेक्टर श्रीमान परिहार है। तो जन के प्रतिनिधि किसान राम प्रसाद हैं। यह उपन्यास प्रशासन और किसान के वृहद परिपेक्ष्य को रचता है।

(3) **जमीन:–** ''जमीन'' उपन्यास भीमसेन त्यागी द्वारा लिखित उपन्यास है। जिसमे गाँवो के जीवन मे तेजी से आये बदलाव का चित्रण है। समय की आंधी मे गॉव का बाहर ही नही अन्दर भी बदलता जा रहा है। सामन्ती वैमनस्य लोक तान्त्रिक सत्ता संघर्ष मे परिवर्तित हो रहा है। निर्धन किसान भूमिहीन हो रहा है, और भूमिहीन की यातनाएँ बढ़ रही है। स्वराज्य ने सुराज का जो सपना दिखाया था वह तुकड़ा–तुकड़ा हो गया है।

लेखक ने जो देखा और महसूस किया अपने गांव के संदर्भ में उसे इस उपन्यास के माध्यम से पाठकों तक पहुंचाने का प्रयास किया है। इस उपन्यास में स्वाधीनता के पश्चात नेहरू युग तक के विकास क्रम के स्वप्न काल की कथा है।

''गंगा यमुना के बीच का यह गांव ग्रामीण भारत का प्रतिनिधि है। समुचे ग्राम में जीवन की आत्मा गणेशपुर में धड़कती है''[3] इसी गणेशपुर नामक गांव की कहानी इस उपन्यास में वर्णित है जिसमें गांव के भाषा बोली तथा किसान जीवन को रोचकता पूर्वक लिखा गया है।

(4) **<u>सल्तनत की सुनो गांव वालों</u>**:– यह उपन्यास जयनंदन द्वारा लिखित है। यह उपन्यास ''एक बुकी पोरा परिवार की लड़की और एक हलजोतवा काश्तकार के बेटी की मुहब्बत''[4] की कहानी है। जिससे बयालीस साल पहले बनी एक नहर जो गांव में हरित क्रांति लाई थी, धीरे–धीरे ध्वस्त होती चली जा रही थी। लेकिन उसमें सुधार करवाने का कोई नाम ही नहीं लिया जा रहा था। प्यार करने वाली

लड़की ने नहर दुरूस्त करवाने के लिए अमरण अनसन करती है। इस उपन्यास में सभी के हितों के लिए अपने बुर्के के त्याग करके लोक हित को सर्वोपरी मानने वाली साहसी लड़की का उल्लेख है। लड़की के इस पहल से पूरे गांव में हर्सोल्लास के साथ सभी को आश्चर्य भी हो रहा है। लड़की के मरणासन्न स्थिति पर पहुंच जाने पर भी प्रशासन या सरकार के किसी भी कर्मचारी को कोई फर्क नहीं हुई। लड़के ने कहा "अनशन तोड़ दो, सल्तनत। यह अंग्रेजों का राज नहीं है। जब गांधी जी के उपवास और असहयोग अवज्ञा आंदलनों को भी नोटिस कर ली जाती थी।"[5] लड़के का यह कथन हमारे समाज तथा शासन तंत्र के लिए चुनौति भरा सवाल था। शासन के प्रति कटाक्ष था कि आम जनता चाहे जिये मरे। किसी को कोई फर्क नहीं पड़ने वाला। इस उपन्यास में कई कथा से समाहित कथ्य है जिसमें ग्रामीण जीवन को केंद्र में रखकर रचा गया हैं।

(5) **<u>हलफनामें</u>:–** राजू शर्मा द्वारा लिखित यह उपन्यास समकालिन हिन्दी उपन्यास लेखन की विशिष्ट उपलब्धि के रूप में देखा जा सकता है। प्रस्तुत उपन्यास में एक मुख्यमंत्री किसानों के मत (वोट) बटोरने के इरादे से किसान आत्महत्या योजना से मुआवजा हासिल करने के लिए हलफनामा दाखिल करता है। उपन्यास के माध्यम से लेखक भारतीय समाज का असाधारण आरख्यान रचा है। यहां एक तरफ शासन तंत्र की निर्दयता और उसके फरेब का वृतांत है तो दूसरी तरफ सामान्य जन के सुख–दुख संघर्ष की अनूठी छवियां है। हलफनामें में भारत के ग्रामीण विकास की वैकल्पिक अवधारणा का अद्‌भूत सर्जनात्मक पाठ है।

<u>निष्कर्ष</u>:– हिन्दी कथा साहित्य में किसान जीवन केवल एक सामाजिक विषय नहीं है। बल्कि यह राजनीतिक चेतना, आर्थिक बदलाव और सांस्कृतिक रूपांतरण का भी महत्वपूर्ण हिस्सा बन चुका है। किसानों की समस्याओं को आधुनिक संदर्भो में जोड़कर जलवायु परिवर्तन, औद्योगिक, कार्पोरेट खेती और डिजिटल कांति जैसे विषय शामिल कर किसानों की समस्याओं को दूर करने का प्रयास किया जा सकता है। शासन प्रेस को भी विशेष ध्यान देकर किसानों को आगे जाने तथा

प्रेरित करने का प्रयास करना चाहिए। जिससे किसानों की आगे की इस ओर आपकी रूचि प्रदर्शित कर सके।

<u>संदर्भ ग्रंथ सूचि</u>:–

1. अकाल संध्या, समध्यायी सिंह दिवाकर, ज्ञानपीठ प्रकाशन 2006।
2. अकाल में उत्सव, पंकज सुबीर, शिवना प्रकाशन 2016।
3. 'जमीन' भीमसेन त्यागी, भारतीय ज्ञानपीठ 2014।
4. 'सल्तनत' की सुनो गांव वालों' जयनंदन वाणी प्रकाशन 2014।
5. सल्तनत की सुनो गांव वालों जयनंदन वाणी प्रकाशन 2014।

Effective Techniques for Experiential Learning

Mrs. Sheetal Senaji Pagar
Primary Teacher, Zilla Parishad Adarsh School, Matori, Taluka & District Nashik

Education is not just about reading books, memorizing content, and scoring marks in exams. I learned this through real experience. Over the years, working as a primary school teacher, I have seen the magic that happens when children don't just learn by reading or listening, but by doing, experiencing, and exploring. Every day, I find fresh inspiration in the bright eyes of my young students—especially those in the fourth grade—when I see the spark of understanding light up within them. This year, I will be teaching the fifth standard, and although the class has changed, my teaching will continue to be the same: experiential, meaningful, and full of life.

But what exactly is experiential learning?

In simple terms, it means learning that doesn't just remain within books and lectures—it goes beyond, into hands-on experiences. When children do something on their own, when they touch, feel, experiment, discuss, and present—they are not just repeating someone else's ideas. They are owning the learning. That knowledge is born from within. And when learning touches the heart, it becomes a permanent part of their thinking and personality.

In my classroom, I have often noticed a magical transformation. When we enact a story, when we discuss a topic based on real-life situations, or when children connect the lesson to their personal experiences—the joy and excitement on their faces cannot be described in words. Their eyes shine like fresh streams of knowledge, flowing with curiosity.

Once, we were learning a lesson titled "Save Water." That day, I didn't read a single line from the textbook. Instead, I gave them a situation to imagine: "What would happen if your village didn't receive water for three days?" Instantly, hands shot up. One child said, "Grandma wouldn't be able to bathe." Another said, "We won't be able to use the school toilet." I was amazed to see how, even at such a young age, they were able to connect the lesson with their real-life context. This is the essence of experiential learning.

While teaching mathematics, we don't just deal with numbers. We go out to the market, ask vendors for the prices of vegetables, calculate total costs, and then return to the classroom to reflect: "How much did we save? What did we spend?" Once, we even invited a vegetable seller to our class and did real shopping. Through this experience, students learned not only math, but also practical skills, negotiation, and—most importantly—confidence.

When we are reading a story, I often pause and ask, "What do you think will happen next?" The ideas they come up with surprise me. Sometimes their endings are so imaginative and powerful that even the original writer would be proud. That's the magic of letting students think, imagine, and express. That's what makes learning theirs, not just ours.

Sometimes, we play a game called "You Answer, I Ask." In this, students become the questioners, not me. They take the role of a teacher with such ease and excitement. This activity tests their thinking, language, and confidence—and they always rise to the occasion.

One day, while leaving school, a little girl asked me, "Ma'am, what are we going to do tomorrow?" Her question made my heart smile. She was looking forward to learning. That's the real success of experiential education—not just passing on information, but creating a hunger to learn.

I always strive to ensure that my students get opportunities to try things on their own. I encourage them to make mistakes, ask questions, and try again. Because real learning happens when we learn from errors. Every child is unique. Their pace and style of learning differ. That's why we sometimes work in groups, sometimes in pairs, and sometimes individually. When children are allowed to choose their learning style, they take more ownership and responsibility for their learning.

There is a beautiful concept I experience daily: "Teaching while learning and learning while teaching." Every day I enter the classroom to teach, but I always return home having learned something

new—something from a child's innocent observation, a surprising answer, or a thoughtful question. These are the moments that keep a teacher's spirit alive.

Experiential learning doesn't require fancy resources. What it does require is creativity, sensitivity, and a little preparation. Even blank walls in the classroom can become boards of knowledge. Even a simple stone can become a teaching tool. The key lies in asking "Why?" and encouraging children to ask questions like: "Why does this happen?" "How do you think it works?" These simple questions open the door to deeper thinking.

Once, we used leaves to teach patterns. Another time, we used old bottle caps to explain the concept of multiplication. These local, simple materials not only made learning fun, but also gave students a sense of connection to their environment. They began to understand that learning is everywhere—not just inside books.

Sometimes, I think—what if I weren't a teacher? My life would feel empty. Living in the world of these little ones fills me with pride. I see true success not in grades or certificates, but in the sparkle in their eyes when they understand something new, when they finally express an idea confidently.

To me, experiential learning is more than a teaching technique—it is a way of life. It helps build a generation that can think critically, take decisions, admit mistakes, and bravely move forward. These children may one day face difficult exams or situations in life, but if they are equipped with confidence, creativity, and clarity, they will be ready for anything.

One strong realization I've had over the years is this: Even though we are teachers, we are also lifelong learners. We learn from our students' questions, their trials, their discoveries. Sometimes, a student gives an unexpectedly brilliant answer. Sometimes, a simple doubt from a child opens up a new line of thought for me. These are the gifts that teaching brings.

Experiential learning is not dull or colorless—it is a canvas filled with vibrant colors of action, creativity, mistakes, reflection, and improvement. It not only imparts knowledge but also teaches life skills. It makes students think, wonder, and fall in love with learning.

For me, experiential learning is like giving a tiny hand a colorful brush and watching that hand confidently paint its own imagination on the canvas of life. And in that moment, as a teacher, I feel deeply fulfilled—I feel, "Yes, I am truly creating something meaningful."

School: The Center of Social Awareness

Mrs. Sheetal Senaji Pagar
Zilla Parishad Adarsh School, Matori, Taluka & District Nashik

A school is not merely a place where books are read, times tables memorized, and exams written. It is a house of little dreams—delicate, bright, and beautiful. These dreams don't always wear uniforms or carry textbooks, but they fill every corner of a classroom with energy and hope. As a primary school teacher, I am fortunate to witness these dreams bloom, transform, and take flight each day. A school is not just a place to gain knowledge—it is a space to become human, to grow as a member of society, and to develop a deep-rooted social conscience.

The real purpose of education goes far beyond academics. The journey of learning is actually a journey from "me" to "we." When a child enters school for the first time, their world is centered around themselves—their needs, their feelings, their experiences. But slowly, through group activities, shared learning, play, and observation, they start to understand the world of others. They begin to ask questions not just about themselves but about their friends, their environment, and their community. This is where the seed of social awareness is planted.

Simple classroom moments often hold powerful lessons. Sitting on a shared bench, standing in line for the mid-day meal, helping a classmate complete a task—these actions build empathy, cooperation, and mutual respect. As teachers, when we sit in a circle to tell stories, the children aren't only hearing tales about kings and queens. They're learning about fairness, kindness, honesty, and humility. When one child forgets an answer and another gently offers help, it isn't just politeness—it is the beginning of caring for another person.

Fostering social sensitivity doesn't always require grand activities. It can be found in everyday moments. In my classroom, I initiated a small project called "Today's Helping Moment." Each day, one student shares something they did to help someone—sometimes it's picking up a fallen book, sometimes comforting a friend. These actions may seem small, but they teach children that kindness is not occasional—it is a daily choice.

Our classrooms are a reflection of the diverse society we live in. Some students come from well-off families, while others face financial or emotional difficulties. Some speak different languages at home. Some learn quickly, while others take more time. But in our class, one principle remains constant—everyone is equal. I remember one incident very clearly: it was a young girl's birthday. She came from a very challenging background. The entire class made handmade cards for her. When she received them, tears welled up in her eyes—not of sadness, but of joy, acceptance, and love. That moment told me that real education touches hearts.

We also try to make students aware of their surroundings. One year, I held a discussion on "My Village, My Pride." Children proudly spoke about their favorite things—green fields, rivers, temples. But some also bravely pointed out the problems: water scarcity, open garbage, lack of medical facilities. This led to a powerful realization. Together, we decided to start by keeping our school clean. Students wrote and displayed slogans like "Keep Our School Clean," "Don't Waste Water," and "Plant More Trees." These weren't just posters—they were signs of social commitment taking root.

When schools reopened after the COVID-19 lockdown, we noticed that many students were emotionally affected. Some had lost relatives, others had seen their families struggle financially. I started a practice called "Let's Open Our Hearts." During this time, students could talk freely—about fears, experiences, or just feelings. One child shared, "My father didn't get work during the lockdown." Another said, "My mother had a fever and we were scared." These conversations reminded us that social awareness begins with listening, with sharing, and with being present for each other.

Technology, too, can be a bridge to social consciousness. In our class, we use apps like Scratch and PictoBlox to create stories with moral and social messages. One group made an animated story titled "Raju Saves Water," in which a young boy helps his village understand water conservation. The

group even presented this story to younger children in the neighborhood. Seeing the pride on their faces confirmed that the purpose of education is not just to create learners—but to create leaders of change.

Festivals in school are more than just celebrations. They are opportunities to build unity, tolerance, and joy. We celebrate Ganesh Chaturthi, Children's Day, Independence Day, and more—not just with performances but with understanding. Once, we celebrated a "School Festival" where every child was asked to bring a small item from home. Some brought rice, others brought vegetables, or flowers. That day, there was no sense of who has more or less. The air was filled with sharing, laughter, and a sense of togetherness.

We also introduced a Mini School Parliament in our school. Students took on roles like President, Secretary, and Activity Head. They learned about elections, voting, and shared decision-making. The process gave them a real taste of democracy, cooperation, and leadership. When a decision was taken by everyone together, it became easier to accept. And in this, they learned one of life's most valuable lessons—respecting others' views.

But social awareness isn't just about sharing or supporting. It's also about contributing—about giving back to society. We began a project called "Old but Useful," where students donated gently-used toys, clothes, and books from home. We handed these over to a local orphanage. Watching our students offer these items with respect and love, I felt proud. They weren't just donating things—they were giving compassion, dignity, and human connection.

For me, social awareness is not something that can be taught in a textbook or measured in an exam. It is something to be lived, modeled, and experienced. As teachers, we are not just academic guides—we are emotional and social guides too. We are shaping young minds, yes—but more importantly, we are shaping hearts.

Every student, every teacher, every classroom is a thread in the larger fabric of society. If we nurture this awareness from the beginning, then the future will be filled with citizens who are not only smart, but sensitive, empathetic, and responsible. They will not just aim for personal success, but collective well-being.

A school, then, is not just a temple of learning. It is the cradle of society. It is where change is born quietly—in minds that question, in hearts that care, and in actions that inspire.

As a teacher, this is the dream I carry every day—to create a classroom where children learn to say not "mine" but "ours." Where they don't just chase achievements, but seek to be useful. Where they don't wait for change—but become the change.

इयत्ता ४ थी च्या विद्‌यार्थ्यांच्या वाचन कौशल्य विकसनासाठी तयार केलेल्या उपक्रमांच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास

सौ. संध्या रुपेश सावंत
(सह.शिक्षिका)
बाल विकास विद्या मंदिर

प्रस्तावना :—

भाषा म्हणजे मनुष्याला मिळालेले अलौकीक वरदान आहे. माणूस आपले विचार भावना दुसऱ्यांसामोर फक्त भाषेद्वारेच मांडू शकतो. २० वे शतक हे विज्ञानशतक होते. पण २१ वे शतक हे माहिती संप्रेषण व तंत्रज्ञानाचे शतक आहे. त्यातच इंग्रजी भाषेला ज्ञानभाषा म्हणून अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. जगात अनेक ठिकाणी वेगवेगळया भाषा बोलल्या जातात. पण जगाच्या लोकसंख्योच्या ५०% जनता इंग्रजी भाषेचा वापर करते. इंग्रजी भाषेतून लोक एका देशातून दुसऱ्या देशाशी संवाद साधतात म्हणजेच इंग्रजी ही दोन देशांना, देशातील लोकांना जोडणारी भाषा आहे. म्हणूनच English has become a link language असे म्हटले जाते.

इंग्रजी भाषेला ज्ञानभाषेचा दर्जा प्राप्त झाला असला तरी आपल्या देशात इंग्रजीला द्वितीय/तृतीय भाषेचा दर्जा प्राप्त झालेला आहे. प्रत्येक व्यक्ती प्रथम आपली मातृभाषा आत्मसात करते. कारण माणसाचे विचार, भावना, आवेग हे त्याच्या मातृभाषेतूनच प्रकट होतात. मग तो देशांतर्गत संवाद साधण्यासाठी त्याला राष्ट्रभाषेची निकड भासू लागते व तो राष्ट्रभाषा आत्मसात करतो. व नंतर तृतीय भाषा म्हणजेच इंग्रजीकडे वळतो. दैनंदिन व्यवहाराची भाषा व इंग्रजी भाषा यांच्या मध्ये बरीच तफावत असल्यामुळे इंग्रजी भाषा आत्मसात करताना शिक्षक तसेच विद्यार्थी यांना अनेक समस्या जाणवतात. परंतू इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्व मिळवणे ही काळाची गरज आहे ही गरज लक्षात घेऊन प्राथमिक स्तरापासूनच विद्यार्थ्यांमध्ये या विषयाची आवड निर्माण करुन त्याच्या या भाषेच्या श्रवण, भाषण, वाचन, लेखन कौशल्यांचा विकास करणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये या भाषेच्या वापराबाबत

आत्मविश्वास निर्माण होण्यासाठी शिक्षक म्हणून आपण अधिक प्रयत्नशील राहणे आवश्यक आहे.

आजचे युग हे माहिती तंत्रज्ञानाचे युग आहे. दिवसेनदिवस ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावत आहेत. ज्ञान मिळवण्याचे भाषा हे एक प्रभावी साधन आहे. भाषेच्या माध्यमातून आपण आपले विचार आणि कल्पना एकमेकांशी शेअर करु शकतो. परंतू सध्याच्या युगात इंग्रजी भाषा खूप महत्वाची आहे. अशी अनेक कारणे आहेत की ज्यामुळे इंग्रजीचे महत्त्व :आपल्या आयुष्यात वाढलेले आहे. सर्वात प्रथम म्हणजे ही भाषा अनेक देशांची Common Language आहे. तसेच उच्च शिक्षणासाठी देखील हीच भाषा वापरली जाते. म्हणून या भाषेला Global Language म्हटले आहे.

वाचन हे मानवी जीवनातील प्रगतीच्या विविध टप्प्यांचा सोबती आहे. म्हणून ''वाचाल तर वाचाल'' असे आपणांस सांगितले जाते. वाचनामुळे नवीन ज्ञान मिळते, विचारांना योग्य दिशा मिळते व या विचारांच्या कक्षा रुंदावतात. विविध व्यक्तिंच्या परिसरातील अनुभवांचा गुणांचा तसेच गुणधर्मांचा शोध आपणांस वाचनातून घेता येतो. जितके वाचन अधिक तितकी विचारांची सुस्पष्टता अधिक आणि सुसंवाद साधण्यासाठी, चर्चेत सहभागी होण्यासाठी आशय व मुद्‌देसुद

व्यक्त करण्याकरिता आपण योग्य प्रकारे तयार होतो. म्हणूनच विद्यार्थ्यांनाही वाचनातून आशय समजणे व त्यातील आशय इतरांना पटवून देण्यास समर्थ बनविणे अतिशय गरजेचे आहे.

मी इयत्ता ४ थीच्या विद्यार्थ्यांना अध्यापन करत आहे. या वर्गाला अध्यापनकरत असताना अनेक समस्या जाणवतात. त्यामध्ये इंग्रजी भाषेच्या वाचनाबाबत सांगायचे झाल्यास विद्यार्थ्यांनी जेवढं सुकर व व्यवस्थित वाचन करायला हवं त्या क्षमतेने विद्यार्थी वाचन करीत नाहीत. विद्यार्थी इंग्रजीचे वाचन करताना अडखळतात. काही विद्यार्थी वाक्यातील शब्द वगळून वाचतात, एखाद्या शब्दाचा उच्चार वेगळाच करतात. म्हणून मी त्या विद्यार्थ्यांच्या वाचनात येणाऱ्या समस्या सोडवून त्यांना इंगजीचे वाचन सहजपणे करता येईल यासाठी विविध उपक्रम हाती घेण्याचा निर्णय घेतला. त्याकरिता मी समस्येच्या मुळाशी जावून ही समस्या कशाप्रकारे उपक्रम राबवून दूर करता येईल यासाठी उपचारात्मक पध्दतीचा अवलंब करुन ही समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला आहे

संशोधनाची गरज :—

नित्य जीवनात, व्यवहारात असमाधानकारक किंवा प्रतिकुल परिस्थिती निर्माण झाली असता त्या प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करण्यासाठी ती अनुकुल करण्यासाठी मनुष्याची सतत धडपड चालू असते. म्हणून समस्या ही शोधाची जननी आहे, असे आपण म्हणतो. समस्या निर्माण झाली की आपण तिच्या निराकरणाबद्दलचे उपाय शोधतो. त्याचप्रमाणे भाषा ही मानवाच्या विचारांच्या प्रकटीकरणाचे माध्यम आहे. परंतू ही भाषा आत्मसात करताना व्यक्तीला दैनंदिन जीवनामध्ये अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

त्याचप्रमाणे इयत्ता ४ थी च्या वर्गात पाठ घेताना असे लक्षात आले की अनेक मुले शब्दांचे वाचन करताना शब्दातील अक्षरांचे वाचन करतात. याचबरोबर संशोधिकेला पाठ घेत असताना पुढील समस्या निदर्शनास आल्या.

१. विद्यार्थ्यांना ध्वनीचिन्हांची ओळख नाही.
२. योग्य व स्पष्ट उच्चार करता येत नाहीत.
३. तीन किंवा त्यापेक्षा जास्त अक्षरी शब्दांचे वाचन करता येत नाही.
४. शब्दांचे अंदाजे वाचन करणे.

भाषाविषयांचा विचार करताना या विषयाचे ज्ञान मिळवताना श्रवण, भाषण, वाचन, लेखन या चार कौशल्यांचा विकास होणे आवश्यक आहे. प्राथमिक स्तरावर श्रवण, भाषण, वाचन या कौशल्यांवर अधिक भर दिलेला असतो. ही कौशल्ये आत्मसात झाल्यावर लेखन कौशल्याचा विचार करणे हा योग्य क्रम आहे. परंतू असे निदर्शनास येते की, अगदी पूर्व प्राथमिक स्तरापासूनच श्रवण, भाषण व वाचन या कौशल्यांपेक्षा लेखन कौशल्याला अवास्तव महत्त्व दिले जाते. त्यामुळे विद्यार्थी पुस्तकातील शब्द जसेच्या तसे लिहून काढतात. पण त्यांना ते वाचता येत नाही. ही स्थिती विद्यार्थी प्राथमिक स्तरावरुन माध्यमिक स्तरापर्यंत गेला तरी तशीच राहते व अलीकडे आपणास पहावयास मिळते की, इयत्ता ७ वी किंवा इयत्ता ८ वी मध्ये शिकत असणाऱ्या मुलांला लिहिता येते परंतू वाचन करता येत नाही. विद्यार्थी योग्य स्पष्ट उच्चार करुन बोलू शकत नाही.

विद्यार्थ्यांने समजपूर्वक ऐकावे, अर्थ समजून स्पष्ट व योग्य उच्चार करावे असे आपले उद्दिष्ट असते. यासाठी सर्व शिक्षक प्रयत्नशील असतात. विद्यार्थ्यांच्या श्रवण, भाषण कौशल्याबरोबरच त्याच्या वाचन कौशल्याचा वेळीच विकास केला तर पुढे गळतीचे प्रमाण कमी होईल. वाचन येत नाही परिणामी लेखनही येत नाही म्हणून शाळेपासून विद्यार्थी लांब जाणार नाही.

विद्यार्थ्यांना मराठी भाषेप्रमाणेच इंग्रजी भाषेचीही गोडी वाटावी, त्यांच्या मनातील न्यूनगंड नाहीसा होऊन इंग्रजी भाषेची भिती त्यांच्या मनात नाहीशी होण्यासाठी विविध उपक्रमांद्वारे विद्यार्थ्यांच्या मनातील इंग्रजी भाषेविषयी आवड निर्माण होऊन त्यांच्यातील आत्मविश्वास वाढीस लागेल. यासाठी संशोधनाची गरज मला भासली.

संशोधनाचे महत्त्व :—

विद्यार्थी आपल्या जीवनात मातृभाषा, राष्ट्रभाषा ज्ञानभाषा व इतर भाषा अवगत करीत असतो. विद्यार्थ्याला सामाजिक, शैक्षणिक व व्यावसायिक क्षेत्रात प्रगती साधायची असेल तर वरील भाषा त्याला अवगत असेल तर तो संवाद साधून माहिती मिळवून तो स्वत:ची प्रगती करु शकतो.

श्रवण, भाषण, वाचन, लेखन ही भाषा विकासाची चार क्षेत्रे आहेत. यामध्ये विद्यार्थी समजपूर्वक ऐकतो, समजून घेऊन बोलतो. लिखित मजकूर समजपूर्वक वाचून स्वत:चे विचार लेखनाद्वारे व्यक्त करतो. हे सर्व टप्पे योग्य क्रमाने विकसित होणे आवश्यक आहे. जेव्हा आपण इंग्रजी भाषेचा विचार करतो तेव्हा असे लक्षात येते की इंग्रजी विषयाचे वाचन करीत असताना अनेक समस्या जाणवतात. या समस्यांवर उपचारात्मक अध्यापन अथवा उपक्रम घेतले असता विद्यार्थी इंग्रजी विषयाचे वाचन योग्य प्रकारे करु शकतील.

विद्यार्थ्यांच्या इंग्रजी वाचनामध्ये महत्त्वाचा अडसर ठरतो विद्यार्थ्यांचे इंग्रजी शब्दोच्चार, ध्वनीचिन्हांची योग्य ओळख, योग्य शब्दोच्चार, योग्य गती यांचा विद्यार्थी सराव करतील व त्याकडे योग्य लक्ष देतील तर विद्यार्थ्यांचे वाचन कौशल्य आपोआपच विकसित होईल. विद्यार्थी स्वत:हूनच इंग्रजी कविता, गोष्टी वर्तमानपत्रे वाचण्याचा प्रयत्न करतील व विद्यार्थांचे इंग्रजी वाचन कौशल्य सुधारण्यास मदत होईल.

शालेय स्तरावर विद्यार्थ्यांच्या लेखन कौशल्यावर अधिक भर दिलेला असतो. त्यांच्या बोलण्याकडे व उच्चाराकडे अधिक लक्ष दिले जात नाही. विद्यार्थ्यांनाही यामध्ये रस नसतो. पण यासाठी वेगवेगळया उपाययोजना राबवल्या तर विद्यार्थी या गोष्टीकडे आवडीने लक्ष देतील. त्यांच्या मनामध्ये आवड निर्माण होऊन श्रवण, वाचन, भाषण या तिनही कौशल्यांचाही विकास होईल.

वाचन कौशल्यांचे ज्ञानग्रहनाच्या दृष्टीकोनातून असलेले अनन्यसाधारण महत्त्व :लक्षात घेऊन संशोधिकेने इंग्रजी वाचन कौशल्य विकसन या विषयाची निवड केली आहे.

संशोधन समस्या विधान :—

''इयत्ता ४ थी च्या विद्यार्थ्यांच्या इंग्रजी वाचन कौशल्य विकसनासाठी तयार केलेल्या उपक्रमांच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास.''

संशोधनाची उद्दिष्टे :—

१. इयत्ता ४ थी च्या विद्यार्थ्यांच्या इंग्रजी विषयाच्या वाचनामध्ये येणाऱ्या अडचणींचा शोध घेणे.
२. इयत्ता ४ थी च्या विद्यार्थ्यांच्या वाचन कौशल्य विकसनासाठी उपक्रमांची निर्मिती करणे.
३. इयत्ता ४ थीच्या विद्यार्थ्यांच्या वाचन कौशल्य विकसनासाठी तयार केलेल्या उपक्रमांच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास करणे.

गृहितके :—

१. इयत्ता ४ थी चा इंग्रजी विषयाचा पाठयक्रम विद्यार्थ्यांच्या वयोगटाला अनुरुप आहे.
२. इयत्ता ४ थी च्या विद्यार्थ्यांना वाचनाची माहिती आहे.
३. इयत्ता ४ थी च्या विद्यार्थ्यांमध्ये श्रवण, भाषण क्षमता विकसित झालेली आहे.

परिकल्पना :—

१. इयत्ता ४ थी च्या विद्यार्थ्यांच्या इंग्रजी विषयाच्या वाचन कौशल्यात पूर्वचाचणी व उत्तरचाचणीतील संपादनात लक्षणीय फरक पडत नाही.

संज्ञाच्या कार्यात्मक व्याख्या :—

विद्यार्थी :—

बालविकास विद्या मंदिर प्राथमिक विभाग, जोगेश्वरी पूर्व येथील इयत्ता ४ थी चे सर्व विद्यार्थी. ७

वाचन कौशल्य :—

लिहिलेली, अक्षरे, शब्द पाहून न अडखळता अस्खलितपणे तोंडाने बोलणे.

इंग्रजी भाषा :—

इयत्ता ४ थी चे विद्यार्थी शिकत असलेली तृतीय भाषा.

उपक्रम :—

निर्माण झालेल्या समस्या सोडविण्यासाठी आयोजित केलेले कार्यक्रम.

संप्रेषण :—

एका व्यक्तिकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे माहिती व विचार पाठविण्याची प्रक्रिया म्हणजे संप्रेषण होय.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा :—

व्याप्ती :—

या संशोधनासाठी बालविकास विद्या मंदिर प्राथमिक विभाग, जोगेश्वरी पूर्व येथील इयत्ता ४ थी चे १५ विद्यार्थी घेण्यात आले आहेत. हे संशोधन मराठी माध्यमातील विद्यार्थ्यांचे इंग्रजी वाचन सुधारण्यासाठी केले आहे. या संशोधनात विद्यार्थ्यांच्या इंग्रजी वाचन कौशल्याचा विचार केला आहे.

मर्यादा :—

१. प्रस्तुत संशोधन बालविकास विद्या मंदिर प्राथमिक विभाग, जोगेश्वरी पूर्व येथील इयत्ता ४ थी च्या विद्यार्थ्यांच्या गटा पुरतेच मर्यादीत आहे.
२. हे संशोधन फक्त इंग्रजी विषयाच्या वाचन कौशल्यापुरतेच मर्यादीत आहे.
३. या संशोधनाचे निष्कर्ष या वर्गापुरतेच व शाळेपुरतेच मर्यादीत असतील. इतर शाळांना ते लागू पडणार नाहीत.

संबंधित साहित्याचा व संशोधनाचा आढावा

प्रस्तावना :—

ज्ञानदेवे रचिला पाया, तुका झालासे कळस' या उक्ती प्रमाणे पायावर आधारीत इमारत उभी राहते. संशोधनात देखिल समस्या निश्चित केल्यानंतर तिला अचूक स्वरुप प्राप्त करुन देण्यासाठी संबंधित साहित्याचा आढावा घेणे हा संशोधनाचा पाया आहे. संशोधनास सुरवात करण्यापूर्वी वाचलेले साहित्य हे संशोधन समस्येशी निगडीत माहिती मिळवून देते. त्यामुळे संशोधनास योग्य दिशा प्राप्त होते. समस्येचे निराकरण करण्यास पुरावा म्हणून आधार सामग्रीचे संग्रह करणे महत्त्वाचे असते. असा संग्रह हा ज्ञानाच्या भांडारात म्हणजे ग्रंथालयात उपलब्ध असुन संशोधकाने त्याचा उपयोग संबंधीत संदर्भासाठी करणे आवश्यक असते. एकंदरीत संशोधिकेने संबंधित साहित्याचा अभ्यास केल्याने संशोधन प्रकल्प पूर्ण करण्यास दिशा मिळाली. ही दिशा देण्याचे कार्य संदर्भग्रंथ, हस्तपुस्तिका, नियतकालिके, वर्तमानपत्रे इ. उपयुक्त माहिती व कौशल्ये यांच्या सहाय्याने सदर साहित्याचा आढावा सादर करता आला.

संदर्भ साहित्याचे महत्त्व :—

- संदर्भ साहित्याचा वापर केल्याने पूर्वी झालेल्या संशोधन प्रकल्पाची कल्पना येते. त्याची पुनारावृत्ती टाळता आली. संशोधन प्रकल्पाचा विषय निवडण्यास मार्गदर्शन मिळते.
- निवडलेल्या समस्येसंबंधी समुचित पध्दती, तंत्र व चाचण्यांबद्दल माहिती मिळाली.
- संशोधन प्रकल्पाच्या विषया संबंधी परिकल्पना व गृहितके यांच्या मांडणी बद्दल निश्चित कल्पना आली.
- पूर्वीच्या संशोधनातील त्रुटी सुधारुन नव्याने रचना करता आली.
- संदर्भ साहित्यामुळे समस्ये संदर्भात योग्य त्या माहितीचे संकलन, विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करता आले.
- पूर्वीच्या संशोधनातून वेगळेपणा शोधता आला.
- संदर्भ साहित्याचा अभ्यास करुन स्वत:च्या ज्ञानात भर टाकता आली.

संशोधन समस्येशी संबंधित संदर्भ साहित्याचा वापर केल्यामुळे प्रकल्पाला निश्चित दिशा मिळाली, त्याच बरोबर प्रकल्पकाच्या शंकांचे निरसन होऊन आत्मविश्वास निर्माण झाला.

संबंधित साहित्याचा आढावा :—

संशोधनकर्त्याने संशोधन करत असलेल्या समस्येच्या अभ्यासाकरीता या समस्येवर पूर्वी झालेल्या संशोधनाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला यामध्ये या विषयावर बऱ्याच वेळेस संशोधन झालेले आढळले. त्याचप्रमाणे विविध साहित्य, मासिके यातूनही संशोधनास उपयोगी अशी बरीच माहिती मिळाली. त्या सर्व संदर्भ साहित्यांचा आढावा येथे विचारात घेतला आहे.

निष्कर्ष :—

१. विद्यार्थ्यांना योग्य मार्गदर्शन व सराव दिल्यास विद्यार्थी इंग्रजी चांगल्या प्रकारे वाचू लागले.
२. विद्यार्थ्यांच्या मनात इंग्रजी वाचनाबद्दल अभिरुची निर्माण झाली.
३. विद्यार्थी लहान गोष्टी, कविता, वर्तमान पत्र आवडीने वाचू लागले.

कनककुंद्री तुनतुतारी टपडाटुपडा: प्रयोगशील व चिंतनशील कविता

डॉ. संगीता ग. घुगे
(मराठी विभाग)
शंकरराव चव्हाण महाविद्यालय, अर्धापूर जि. नांदेड.

प्रस्तावना:-

प्राचार्य डॉ. विलास पाटील यांचा 'कनककुंद्री तुनतुतारी टपडाटुपडा' हा काव्यसंग्रह मी नुकताच वाचला. एक अद्भुत प्रायोगिक, हास्य-विनोदी व बोलीभाषेच्या शैलीतला तो असून यावर पाली, हिंदी, उर्दू, कानडी, अरबी, दखनी, इंग्रजी, गोरमाटी व मराठी ग्रामीण बोलीचा प्रभाव जाणवला. कवी मुळातच लातूर जिल्ह्यातील कर्नाटक-महाराष्ट्र सीमारेषेवरील 'औराद-शहाजनी' येथील असल्याने; या भागातील बोलीभाषेचा प्रभाव पडणेही स्वाभाविकच वाटले. या काव्यसंग्रहात कवीने विविध अभिनव प्रयोग करून व व्याकरणाची मोडतोड करून जी कविता साकारली, ती लक्ष वेधणारी आहे. प्रारंभी ही कविता वाचकाला बोजड वाटते परंतु जेव्हा आपण तिच्या अंतरंगात डोकावतो; तेव्हा अनेक शब्द व कविता कळायला लागते.ंती समजून घेताना असे वाटायला लागते की आदरणीय पाटील सरांनी पारंपरिक कवितेच्या गेल्या पन्नास वर्षाची चौकट मोडून नवीन दृष्टिकोन यात मांडलेला आहे म्हणून या काव्यसंग्रहातील 'टापा' महत्त्वाचा आहे. हा संपूर्ण काव्यसंग्रह प्रयोगशील व चिंतनशील असून तो १४ फेब्रुवारी २०२५ ला 'शब्द पब्लिकेशन, मुंबई' यांनी प्रकाशित केला आहे. यामध्ये एकूण '१०८ टापा' आहेत. प्रत्येक 'टापा' स्वतंत्र आलेली आहे म्हणून हा दीर्घ काव्यसंग्रह आहे.

उद्देश:-

१. या काव्यसंग्रहातील चिंतनशीलता व प्रयोगशीलता अभ्यासणे.
२. या काव्यसंग्रहातील आशयसूत्राचा सूत्राचा अभ्यास करणे.
३. या काव्यसंग्रहातील भाषाशैलीचा अभ्यास करणे.
४. या काव्यसंग्रहातून येणारी सामाजिकता शोधणे.
५. २०२० नंतरच्या काव्यातील या काव्यसंग्रहाचे वेगळेपण अभ्यासणे.

या काव्यसंग्रहात मुख्य प्रतिमा 'घोडा' ही असून ती मानवी जीवनाचा रूपकात्मक अर्थ सांगताना दिसते. यातून मानवी स्थित्यंतर, शरीरधर्म, यंत्रज्ञान, बाजार, राजकारण, सत्ताकेंद्री व्यवस्था व यातील मनुष्याचे झालेले यांत्रिकीकरण पकडण्यात कवीला कमालीचे यश प्राप्त झालेले आहे. त्यामुळे ही मराठी प्रयोगशील कविता आपले वेगळेपण अगदी सहज सांगून जाते म्हणून मराठी कवितेत या कवितेला एक वेगळे योगदान प्राप्त झालेले आहे. 'घोडा' हा इथे प्रतिमेच्या केंद्रस्थानी असल्याने या कवितांना एक अभूतपूर्व आशय प्राप्त झाला आहे; हा कवितासंग्रह यामुळेच मराठी साहित्य विश्वात मैलाचा दगड ठरेल यात शंका नाही. यातील बोलीभाषा, तुकडा, ताल व नाद यांचं सर्जनशील साखळीकरणही फार महत्त्वाच आहे. खरे तर ही कविता म्हणजे केवळ अर्थ नसून; अनुभव, नाद, ध्वनी व ताण यांची साखळी आहे; याचा प्रत्यय या कवितासंग्रहात सर्वत्र दिसतो. मग ही कविता, कविता रहात नाही तर एक बालपणीचा खेळ वाटू लागते. जसे –

"कनककुंद्री ऐकेक पान
कनक कुंद्री दोनदोन पान

कनक कुंद्री तीनतीन पान
कनक कुंद्री चारचार पान
कनक कुंद्री. पाचपाच पान”१

या काव्यसंग्रहातून तत्वचिंतनाचा अविष्कारही प्रगट होतो, त्यात परंपरेच्या पुनर्वाचनांचा प्रयत्न कवी करताना दिसतो. यासोबतच मानवी अस्तित्वाचा तात्विक शोध, शोषण, हिंसा व बाजारीकरण यावरही तीव्र भाष्य ही कविता करते. आधुनिक माणसाचा तुटलेला संबंध व यातून ‘घोडा झालेला माणूस की माणूस झालेला घोडा!’ असा प्रश्न वाचकाला सतत पडतो.

या काव्यसंग्रहात कवीने बोलीभाषेत बदल अगदी सहज केलेला असला तरी त्यात मराठी भाषा, बोली व परभाषिक संज्ञांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर आपल्या खुबीने केलेला आहे.शिवाय कवितेतील व्याकरणीक मुक्तता, यामुळे ही कविता अर्थाचा अपारंपरिक स्त्रोतच म्हणता येते. उदा.

“धुळोबा
पसरो तुजा वास सिवाबर्र हा
निळानिळा खातो पोळय
चपातय
अंउडे”२

खरे तर इथे ‘घोडा’ या प्रतीकाचा ‘बहुरूपी’ असा अर्थ धारण केलेला वाटतो कारण यात सांस्कृतिक परंपरा,खेळ व उत्सवही येताना दिसतात. काही ठिकाणी ऐतिहासिक युद्ध, गतिशीलता, परिवर्तन पाहायला मिळते तर यातील नैतिकतेमध्ये मूल्यभंग, निर्लज्जता व यांत्रिकीकरण या बाबी दिसून येतात.अध्यात्मिकतेकडे जाताना यात नियंत्रण, विवेक व आक्रोश आढळून येतो आणि सामाजिक अंगाने विचार करताना माणसाची दिशाहीन धाव यात पहावयास मिळते. मग यातून मानवी अस्तित्वाचा शोध घेण्याची वेळ येते म्हणून हा ‘घो’ म्हणजे ‘घोडा’ या एकाच प्रतिमेचा केंद्रस्थानी वापर कवी करताना पुन्हा-पुन्हा दिसतो. यातील आद्य चेतना, आधुनिकता व यांत्रिकतेमधील संघर्ष म्हणजे आलेल्या १०८ टापा ह्या परंपरेतील पारंपरिक खेळ वाटायला लागतात. अर्थात आपल्याकडे १०८ या संख्येला अध्यात्मिक महत्त्व खूप आहे म्हणून यातील सांस्कृतिक, अध्यात्मिक प्रतिमाही तितकीच महत्त्वाची ठरते.

प्राचार्य डॉ. विलास पाटलांची कविता लय पकडणारी ‘टापा’ जरी असली; तरी तिच्यात ध्वनीअर्थाचा संदर्भ दिसून येतो. यातील काव्यशैली व प्रयोगशीलता पाहता ती ध्वन्यात्मकता विशद करते. यात दृश्य व श्राव्य अशा संमिश्र प्रतिमांचा वापर मोठ्या कौशल्याने कवीने करून, एक अभिनव प्रयोगच या काव्यसंग्रहात केला आहे असे वाटायला लागते; म्हणून ही कविता ध्वनीप्रधान, लयात्मक, प्रतिकात्मक व वैचारिक तर आहेच पण इथे ‘घोडा’ हा केवळ प्राणी नसून माणसाचा अनाकलनीय यांत्रिक, सामाजिक व अध्यात्मिक चेहरा आहे! म्हणून यात कवीने आधुनिकतेतील विसंगती, मूल्यभंग, औद्योगिक वेग यावर उपरोध व अभिव्यक्तीच्या नव्या शैलीतून भाष्य केलेले दिसते; तेव्हा हा घोडा विविध प्रतीकांचे अर्थ, लय व ध्वनीच्या वापराचे विश्लेषण करत राहते. त्यामुळे या काव्यसंग्रहाला सांस्कृतिक, भाषाशास्त्रीय संदर्भ जडताना दिसतात. मग याच ‘टापा’ म्हणजे लय वाटू लागतात व पुढे या टापाचा अर्थस्फोट होतो. तेव्हा ‘घोडा’ ही संज्ञा केवळ कृतीसाठी नसून विचारासाठी वापरलेली वाटू लागते. यामुळे प्रतीकात्मकता व चिन्हधर्मिता या दोन्ही गोष्टी स्पष्टपणे कार्यरत होतात त्या पुढीलप्रमाणे –

“घोड्यावर खंडेराया बानू की रं बसऽयली
लाऽवून दारंऽखिडक्या म्हाळयसा घेटऽयली”३

या काव्यसंग्रहात आलेले वैचारिक संदर्भ पाहताना हे काव्य, काव्य नसून एक वैचारिक व सांस्कृतिक टिप्पणी वाटते; यासोबतच यात आलेले औद्योगीकरण व मानवीकरण यांच्यातील संघर्ष वाचकाला विचार करायला लावतो; तेव्हा हा 'घोडा' इथं मानवी मूल्याचे प्रतीक जरी असला तरी यांत्रिकी जीवनावर भाष्य करताना, तो माणसातील आदिम प्रवृत्ती, मूल्य, हिंसा व प्रेमाचे द्वंद अभिव्यक्त करतो.

या काव्यसंग्रहाच्या 'उपोदघात' म्हणजे कवीचे थोड्क्यात मनोगत वाचकाला बरेच काही सांगून जाते; यातील संत ज्ञानोबाच्या दोन ओळींचा अर्थ म्हणजे हे गुजराती लुगडे इतके सुंदर आहे की त्यावर हती, घोडे, हरिण आणि सिंहाची चित्रे विणलेली आहेत. ते त्यामुळे इतके सुरेख आणि देखणे झाले आहे की पाहणाऱ्याला आश्चर्य वाटते. हे लुगडे म्हणजे केवळ वस्त्र नाही तर त्यावर सृष्टीच एक संपूर्ण दृश्य विणलेले आहे म्हणून हे लुगड गुजराती जरी असलं तरी याचे सौंदर्य व त्यावर विणलेली जिवंत चित्र हे त्या कलात्मकतेचा आविष्कार आहे असे ज्ञानेश्वर महाराज सांगून जातात. तेव्हा हे वर्णन केवळ वस्त्रापुरत मर्यादित नसून, या उपमेचा उपयोग भक्तिभाव असून; या जगाच्या रंगीत दुनियेच वर्णन किंवा प्रेमळ दृष्टीकोन आहे. या आध्यात्मिक अनुभवाच चित्रण करण्यासाठी ते आलेले आहे असे वाटते. इथे हा 'घोडा' देखील असाच कवीने कल्पकतेने मांडला आहे. यातील 'गे माय' या शब्दातून जणू माऊली आपल्या आईला सांगत आहेत की, "आई! बघ ना, हे गुजराती लुगडे! किती सुंदर आहे?" ही ओळ सौंदर्यदृष्टी, भावनिक, अभिव्यक्ती व कलात्मकतेचा संगम आहे! इथे ज्ञानेश्वर एका सुंदर वस्त्राच्या निमित्याने जगातल्या सौंदर्याला दाद देतात व ती 'सौंदर्यदेवी' आहे असे सांगतात! तिला अनुभवायचं असेल तर या टापातील 'घोडा'ही असाच सुंदर आहे. मग या सुंदर जगात नेमके काय चालले आहे? याची जाणीव कवीला असल्याने, या बदलत्या जगात इतके भावसौंदर्य फुलले असताना, इथे भ्रष्टाचार, राजद्रोह आणि अतिव दुःख कसे ठासून भरलेले आहे? ते अगदी सहजपणे या 'टापा'मधून कवी मांडत जातो व पुढे.....

'पालव मिरवीत जाईन, शेला पदरी धरूनी राहीन' या ओळीचा संदर्भ अभ्यासताना यातून पालव म्हणजे साडीचा पदर किंवा शाल, ओढणी याचे टोक होय पण इथे मिरवणे म्हणजे अभिमानाने, सन्मानाने, आनंदाने चालणे होय. अर्थात इथे हा पदर कवीला विनयाने, नम्रपणे मिरवायचा आहे. या ओळी देखील इथे भावपूर्ण व प्रतिकात्मक आहेत; यातून एक खोल अर्थ व अध्यात्मिक भक्तीभाव प्रगट झालेला आहे म्हणून या काव्यसंग्रहाच्या अनुषंगाने कवी सहज म्हणतो की, "मी भक्तीने, सौंदर्याने व आत्मविश्वासाने जगेन पण नम्रता श्रद्धा व भक्तीभाव कायम ठेवीन." अर्थात यातील आत्मविश्वास व नम्रता यांचा समन्वय कवीने या टापामध्ये साधलेला आहे.

'कनककुंद्री तुनतुतारी टपडाटुपडा' ही ओळ पारंपरिक असून लोकभावनेने, लोकगीतासारखी ठासून भरलेली आहे. यातील हे तिन्ही शब्द शाब्दिक अर्थाबरोबरच ध्वनी, दृश्य व उत्सवाचा रंग यांचं प्रतीक बनवून येतात. इथे कन म्हणजे खालचा भाग, तळ किंवा तोंडावरचा भाग म्हणता येतो; तर ककुंद्री हे एक पारंपरिक वाद्य असून; ते मोठ्या तोंडाचे शंखासारखे पारंपरिक फुंकण्याचे वाद्य असून, कधी-कधी त्याचा संबंध हा तुतारीशी जुळतो. यातील तुन म्हणजे फुंकण असा अर्थ पाहताना इथे तुतारी हे महाराष्ट्रातील पारंपरिक वाद्य आहे. ते राजकीय उत्सव, प्रसंगी वाजवले जाते तर 'टपडाटुपडा' म्हणजे घोड्याच्या टापाचा आवाज होय.अर्थात येथे उत्सव,वीरता किंवा स्फूर्तीपूर्ण प्रसंगाचे चित्रण करण्यासाठी हे दिलेले शीर्षक महत्त्वपूर्ण वाटते.

यातील 'टापा १०' ही काव्यसंग्रहाच्या शीर्षकाचा मतितार्थ स्पष्ट करते; तोच प्रतिकात्मक अर्थ कवीने इथे घेतला असून, या काव्यसंग्रहात संघर्षाची व युद्धाची घोषणा करणारी गौरवपूर्ण, वीरयुक्त वातावरण निर्मिती होते. तेव्हा ती

एक शक्तिशाली उद्घोषणाच वाटते. ती कवीच्या अंत:करणातून बाहेर येते. ती तेजस्वी, वीर आवाज निर्माण करणारी असून मोठी स्फूर्तीदायक आहे!

ही टापा छंदबद्ध व ध्वनीप्रधान असून, एक वेगळी शैली धारण करून यात घोड्याच्या चालण्याच्या आवाजाचे किंवा लयबद्ध हालचालीचे अनुकरण जे पहावयास मिळते. ते आजच्या परिस्थितीशी जवळीक साधते. या कवितेचा ध्वनी, लय व बोलीतील विविध प्रयोग यामुळे ही कविता प्रयोगशील व चिंतनशील बनत जाते म्हणूनच यातील काही प्रतिकात्मक अर्थ हे वाचकाला समजून घ्यावे लागतात; अर्थात इथे घोड्याच्या लगामात अडवलेली हालचाल म्हणजे माणसाच्या सामाजिक मर्यादा व स्वातंत्र्याचा संघर्ष होय. तो 'टपडाटुपडा' सारख्या शब्दात ध्वन्यात्मक रूप धारण करतो. तेव्हा यातून जीवनातील एकच गोंगाट लक्षात येतो. मग या अनिश्चित हालचाली जेव्हा सुरू होतात; तेव्हा अंतर्मनात द्वंद्व निर्माण होते व त्याचा जड प्रभाव माणसावर पडतो.

गेल्या पन्नास वर्षातील दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, आदिवासी, मुस्लिम, औद्योगीकरण, जागतिकीकरण, खाजगीकरण व समकालीन कवितेतील सर्व विषयाला छेद देऊन डॉ. विलास पाटलांची कविता नवा संदर्भ घेऊन पुढे येते. यातील प्रायोगिक प्रयोगाने ही कविता चिंतनाच्या पातळीवरही जाते. त्यामुळेच ती प्रभावशाली नियंत्रित शक्ती म्हणून पाहता येते. मानवी चेतना किंवा आत्मा जसा आहे तसा हा घोडा वाटायला लागतो. तसे पाहता या कवितेत कवीने जे अनेक प्रयोग केलेले आहेत; त्यामुळे ही कविता भाषा, लय, शब्द, नाद आणि दृश्य या प्रत्येकांच्या उपयोगाने कमालीच्या पातळीवर जाते व वाचकाला अर्थ शोधायला प्रवृत्त करतो!

या काव्यसंग्रहातील १०८ टापा, ह्या घोड्यांच्या पावलाचे वेगवेगळे संदर्भ घेऊन आलेल्या आहेत. त्यातील टापाचे आवाज हे मानवाच्या लयबद्ध हालचालीशी संबंध दाखविणारे असून; हिंदू परंपरेत १०८ ही संख्या अतिशय पवित्र मानली जाते त्याशी नाते सांगते. त्यामुळे या संख्येचा वापर एक प्रकारच्या आध्यात्मिक किंवा सांस्कृतिक लयबद्धतेसाठी केला असावा असे वाटते. इथे हा घोडा मानवी जीवनाचे प्रतीक असून, मानवी इच्छा आणि सत्तेचेही प्रतीक आहे; त्याच्या अनियंत्रित तरल शक्ती (Wild Energy) बरोबरच संस्कार, समाज आणि स्वातंत्र्य यामधील संघर्षही आलेला आहे.

'कनककुंद्री तुनतुतारी टपडाटुपडा' हे शीर्षक एक वैशिष्ट्यपूर्ण शैली म्हणून वाटत असले तरी या काव्यसंग्रहात 'कनककुंद्री' हा शब्द पुन्हा-पुन्हा येतो. इथे हा शब्द या सर्व कवितेचा ठेका वाटतो. तो एक प्रकारचा मंत्र किंवा लईचा आधार बनतो व या काव्यसंग्रहातील 'टापा १०' मध्ये या घोड्याचा वापर म्हणजे 'डावे हातान घोचे डोळे बंद न.. उजव्या हाताचे बोट व करून', 'चलायचा खेळ 'कनककुंद्री, दिवस मावळज्योका' (पृष्ठ २५) अर्थात इथे प्रत्यक्ष 'घोडा' हा या खेळात सामील दिसतो पण इथे यातील प्रतिमा म्हणून शिस्त, नाट्य, नियंत्रण व मुक्तता यांचा प्रतीकही तो वाटायला लागतो.

कनककुंद्री, तुनतुतारी, टपडाटुपडा हे सर्व शब्द इथे नादात्मक आहेत. ते एखाद्या ग्रामीण लोककलेच्या परफॉर्मन्ससारखे वाटतात. ते नुसते वाचले तरी यातील लय अनुभवायला मिळते. ही घोड्याची, चाल, आवाज, वाद्याचा ठेका, लोकपरंपरेतील नादात्मकता विशद करते.

या संग्रहात माणूस आणि त्याचे जीवन हे एका घोड्याच्या धावण्यासारखं आहे. ते कधी शिस्तीत, कधी बिनधास्त, कधी लयबद्ध व कधी अराजक असं दिसून येतं व यातील प्रत्येक क्षण स्पंदनशील व नाट्यमय बनतो; हाच या काव्यसंग्रहाचा गाभा आहे!

'टापा २३' मध्ये फक्त एक ओळ आली असून, यासोबत एक चित्र पहावयास मिळते; हे चित्र प्रतीकात्मक असून, या ओळीत खोल अर्थ दडलेला आहे. इथे कवी म्हणतो, 'माणूस झाला निलाज्रा, लाजते यंतघोडी'- (पृष्ठ ४०) अर्थात ही ओळ प्रतिकात्मक व आधुनिकतेवर भाष्य करणारी असून, या ओळीतून माणसाच्या नैसर्गिकतेपासून यांत्रिकेकडे झुकण्याचा प्रवास सुरू झालेला दिसतो. तो चित्रमय पद्धतीने कवीने व्यक्त केलेला आहे. येथे माणूस म्हणजे विचार करणारा, जाणीव असलेला, भावनांनी भरलेला प्राणी असून, तो फक्त जीवशास्त्रीय जीव नसून, एका सांस्कृतिक रूपात व्यक्त केलेला आहे परंतु तो किती निर्लज्ज झाला आहे? हे कवीला स्पष्ट सांगायचे आहे.

आज मानवाने प्रचंड प्रगती केली. तो सांस्कृतिक माणूस झाला पण ही प्रगती सद्गुणाच्या विरुद्ध जाते आहे. त्याच्यात त्याचे भान, लाज व नैतिकता हरवली आहे. पूर्वी हा माणूस घोड्यावर स्वतः स्वार होत असे, आता तो यंत्रावर स्वार होतो आहे! इथे माणसाने जरी कमालीची उन्नती केली असली तरी तो आता यंत्रच झालेला आहे म्हणून तो माणूस राहिलेला नाही! ही यंत्रघोडी प्रतिमा म्हणजे एक शक्ती असून, ती आता कृत्रिम झालेली आहे! मानवाच्या ताब्यातली ही भावना पण इथे यांत्रिक झाली आहे! त्यामुळे हा घोडा स्वाभाविक शक्ती, गती व जीवनशक्तीच हरवून बसला आहे! त्यामुळे ही 'टापा' म्हणजे आधुनिकतेवर तंत्रज्ञानाचा, अंधश्रद्धेवर व नैतिक अध:पतनावर तीव्र भाष्य करणारी आहे!

'टापा १०८' ही या काव्यसंग्रहातील शेवटची 'टापा' असून यात प्रभावी ध्वनीप्रधान व दृश्यात्मक प्रयोग कवीने केला आहे, यात 'घोडा' ही केवळ प्रतिमा म्हणून आली नसून, एक सामाजिक व सांस्कृतिक भाष्याचे केंद्र आहे. यातून शब्दांची लय, अपूर्णता व तुटकपणा वापरून, एक नवीन प्रयोग इथे पहावयास मिळतो आहे. यातील 'घोडा' म्हणजे गती, सत्ता, शोध व यांत्रिक शक्तीचे प्रतीक आहे. हा 'घोडा' यंत्र मानवाच्या विश्वातला असून कार्पोरेट म्हणजे झपाट्याने पळणारा आहे पण काहीसा अंतर्मुख दिसून येतो. अर्थात तो 'मानव' पण यंत्रवजा स्टाइलचा आहे म्हणून त्याला संवेदना नाही! त्याचा वापर फक्त प्रदर्शनासाठी केला जातो. तो एक कलेचा घटक म्हणून दिसून येतो. त्याच्या टापांनी संपलेली माणसाची अस्मिता ही एका न थांबणाऱ्या, विसंवादी व्यवस्थेची गती होय! म्हणून तर "ह्या टापा.. ह्या लाता.."(पृष्ठ १४९) म्हणजे एक तालबद्ध पण बेसूर गाणं वाटायला लागत. जे यंत्रासारख चक्राकार ठेका घेत पण ते न थांबणार आहे असे कवीला इथे आवर्जून सांगायचे आहे! म्हणूनच ही कविता एक सांस्कृतिक विघटनाची शोकांतिका म्हणता येते! इथे 'घोडा' हा मानवी गतिशीलतेचे प्रतिक असूनही, तो केवळ एका मोठ्या तंत्रमंत्रात अडकलेला आहे!

या काव्यसंग्रहातील काही ओळी वाचायला,लिहायला कठीण आहेत कारण त्या शब्द नसून विसंवादी उच्चार, विस्कटलेल्या विचाराचे अवशेष, यंत्रवजा भाषासारख्या आहेत. अर्थात इथे माणसाची मशीन झाली असून हा 'घोडा' म्हणजे 'मानव' फक्त तांत्रिक, विसंवादी वेगवान यंत्रातील एक भाग आहे! म्हणून 'घोडा... घोडा...माणूस.. माणूस...घोडा' असे आलेले शब्द, वाचकाच्या अंत:करणाला चिंतन करायला लावतात. अर्थात हा शोषित माणूस गतीचे चक्र, नियंत्रित शरीर तंत्रज्ञानाचा गुलाम आहे! त्यात हे संवेदनशील मन दबलेले आहे व हा घोडा स्वतः इथे विसरलेला जीव वाटत आहे!

या काव्यसंग्रहाचे काही निष्कर्ष थोडक्यात खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. काव्य शैलीतील प्रयोगशीलता या प्रयोगाने ही कविता श्राव्य-नाट्य वाटायला लागते व भाषेच्या चौकटीतून बाहेर पडून, ती वैद्यकीय, तांत्रिक, इंग्रजी, ग्रामीण मराठी, कानडी, हिंदी व उर्दू या समांतर शब्दात जाऊन मिसळते.

२. या कवितेतील सामाजिक आशय हा प्रतिमा, यंत्रमानवाचे भौतिक व मानसिक आयुष्य हे अनेक कोनातून उलगडून दाखवते.

३. औद्योगीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर इथे माणूस म्हणजे एक 'यंत्रघोडा' झालाय असे वाटायला लागते.

४. ही कविता ताशा, पथक, कुडाळ व कोयत्याच्या आवाजाचे अनुकरण करणारी ध्वनीकविता वाटते.

५. भाषेतील टपोऱ्या मार्मिक लय व नाद या वैशिष्ट्याने सर्व टापाच्या मूळ आशयाला जास्त धार पोहोचते.

६. बोलीभाषेतील विविध प्रयोगाने ही कविता बहुभाषिक वाटते. यात उर्दू, कानडी, इंग्रजी, गोळमाटी, ग्रामीण बोली व मराठी या सगळ्या भाषांची बहुलता ही संवेदनशील वाटायला लागते.

७. 'टापा' या मूळ शब्दाचा सामाजिक, लोक सांस्कृतिक अर्थ व त्याचे पुनर्निर्माण लक्षात येते.

८. 'घोडा' या प्रतीकाचा बहुआयामी वापर राजकीय, सामाजिक व नैतिक दृष्टिकोनातून केलेला लक्षात येतो.

९. भाषिक विविधतेचा कलात्मक वापर व त्याचा प्रभाव ही या काव्यसंग्रहात जागोजागी जाणवतो.

१०.'कनककुंद्री तुनतुतारी व टपडाटुपडा' हे शब्द वैभव, मोहोळ, यंत्रमानव जीवनाचा सुनियोजित पिंजरा वाटू लागतो. तो हालचाल करणारा विचार, नाद व आश्वाचा आवाज म्हणून पाहायला मिळतात.

११.या काव्यसंग्रहाचे सौंदर्यशास्त्रीय महत्त्व लक्षात घेताना, अभिव्यक्तीतील अस्वस्थता, कलात्मक अशांती ही मनुष्याच्या अस्तित्वाचा विस्फोटक शोध असून, नव प्रयोग व येईल. यातील लय ही संशोधनाचे मोठे उदाहरण असून, आवाजाच्या जगात एका माणसाचा शोध घेणारी कविता आहे.

१२.शैली वैशिष्ट्यात ध्वनीचित्रण, गतिशीलता, लघुकाव्याचे सामर्थ्य व भाषासंवाद महत्त्वाचे ठरतात.

१३.उपसंहारातून स्पष्ट झालेले कवीचे ध्येय हे मानवी मूल्याचा उद्धार करताना ही 'टापा' म्हणजे तत्त्वचिंतन वाटायला लागते.

१४.या संग्रहात कवीने मानवी सभ्यतेच्या यांत्रिकीकरणाचा, बाजारवादी शोषणाचा व माणसाच्या भावविश्वाच्या विस्थापनाचा आवाज टिपला आहे.

१५.'टापा' या नवप्रयोगातूनच ही कविता जीवनाचं नवं नात उभ करते.

१६.'घोडा' ही प्रतिमा इथे माणसाचे आरशातील प्रतिबिंब वाटायला लागते.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. 'कनककुंद्री तुनतुतारी व टपडाटुपडा'-विलास पाटील; शब्द पब्लिकेशन आवृत्ती पहिली, बोरिवली (पू.) मुंबई- पृष्ठ क्रमांक २५
2. उनि पृष्ठ क्रमांक ४२
3. उनि पृष्ठ क्रमांक ९५

Explaining The Marital Institution in Muslim Personal Law

Badre Alam Khan[1]

1. Abstract

Marriage is one of the most important institutions of human civilization. In all societies, it represents not only the union of two individuals but also the foundation of family life and the continuation of human lineage. In the Islamic tradition, marriage is a solemn covenant (mithaq) that combines legal, social, and moral elements. Unlike some traditions where marriage is viewed exclusively as a religious sacrament, in Islam it is regarded both as a civil contract and a sacred institution.

The term for marriage in Islamic jurisprudence is Nikah, derived from the Arabic root meaning "to unite or join together." The Holy Qur'an emphasizes marriage as a source of comfort, protection, and tranquility:

"And among His signs is this: He created for you spouses from among yourselves, that you may dwell in tranquility with them, and He has placed love and mercy between your hearts. Surely in that are signs for people who reflect." (Qur'an, 30:21)

Marriage is therefore not merely a private contract between two individuals; it is a social institution serving moral and spiritual purposes. It safeguards chastity, fosters companionship, and ensures the procreation of children for the survival of humanity. The Prophet Muhammad (PBUH) described marriage as his sunnah, declaring: "Whoever turns away from my tradition is not from me." Thus, Islam neither permits celibacy as a virtue nor endorses reckless indulgence; rather, it balances human needs with spiritual values through marriage.

2. Nature Of Muslim Marriage

2.1 Contractual and Religious Dimensions

Jurists are divided on whether Muslim marriage should be viewed primarily as a contract or as a sacrament. The Hanafi jurists argue that marriage combines both aspects. Its contractual character is evident in the requirements of offer (ijab), acceptance (qubul), consent of parties, witnesses, and dower (mahr). At the same time, its religious and moral dimension is demonstrated by the Qur'anic injunctions, the Prophet's traditions, and the social disapproval of unnecessary dissolution of marriage.

Imam Abu Hanifa considered marriage partly sacramental because every Prophet was married, the khutba (sermon) and walima (marriage feast) are Sunnah, and divorce is discouraged. Yet, it is also a worldly contract with enforceable legal consequences such as rights of maintenance, inheritance, and legitimacy of children.

By contrast, Shafi'i jurists emphasize its civil nature, regarding it as mubah (permissible) but not obligatory. They argue that if marriage were strictly obligatory, the Prophet would not have allowed certain companions to remain unmarried.

2.2 Judicial Opinions

In Abdul Kadir v. Salima (1886), Justice Mahmood described marriage as a civil contract, drawing analogies from the law of contracts. However, Justice Sulaiman later criticized this analogy, clarifying that marriage cannot be equated with the sale of goods, as it embodies deeper social and moral responsibilities.

Prof. Tahir Mahmood also rejects the misconception that Muslim marriage is a mere civil arrangement devoid of sanctity. While it is not a sacrament in the Hindu sense, it is more than just a contract—it is a divinely guided institution. Thus, Muslim marriage is best described as a blend of contract and religious duty, with neither aspect fully overshadowing the other.

3. Capacity To Marry And Guardianship

3.1 Capacity of Parties

[1] C M Law College, L N M University, Darbhanga, Bihar

Every Muslim of sound mind and puberty age has the capacity to marry. Puberty, as discussed later, is presumed at the age of 15 in absence of evidence to the contrary. Both men and women are entitled to contract marriage, subject to conditions of free consent and absence of legal prohibitions.

3.2 Guardianship (Wilayah)

A major debate in Islamic law is whether a woman requires the consent of a guardian (wali) to marry.

Hanafi School – A major woman may contract her own marriage without her guardian's consent. However, for minors, guardianship is necessary. If a father contracts the marriage of a minor girl, she retains the right to repudiate the marriage (known as the option of puberty or khiyar-ul-buloogh), provided the marriage has not been consummated.

Maliki and Shafi'i Schools – Insist on the guardian's consent for all women, whether minor or adult. They cite traditions declaring, "No marriage without a guardian."

Hanbali School – Takes a similar stance to Shafi'is, treating guardian consent as essential.

In India, the judicial approach has largely followed the Hanafi principle, recognizing the capacity of a woman of sound mind and majority to contract her own marriage.

4. Age of Puberty

4.1 Classical Position

Muslim jurists link marriage to puberty, as it signifies the ability to procreate. According to Hedaya, the earliest age of puberty is nine for girls and twelve for boys, though the presumptive age in absence of evidence is 15 years for both sexes.

4.2 Comparative Legislation

Modern Muslim-majority states have legislated minimum marriageable ages to curb child marriage. For instance:

Turkey: 17 for boys, 15 for girls (court may relax to 15 and 14).
Egypt: 18 for boys, 16 for girls.
Jordan: 18 for men, 16 for women.
Tunisia: 20 for men, 17 for women (with court exceptions).
Morocco: 18 for men, 15 for women.
Iran: 18 for men, 15 for women.

4.3 Indian Position

In India, the Child Marriage Restraint Act (1929) initially set minimum ages at 18 for boys and 16 for girls. Later, the Prohibition of Child Marriage Act (2006) raised the ages to 21 for males and 18 for females. However, under Muslim law, child marriages remain valid though and the girl has the option of repudiating the marriage before attaining majority.

This creates a tension between statutory law and personal law, leading to significant debate.

5. Formalities of Marriage

A valid Muslim marriage requires four essential elements:

5.1 Offer and Acceptance (Ijab wa Qubul)

There must be a proposal and acceptance in the same meeting. Both parties must be competent, and the consent must be free from coercion, fraud, or mistake. While Hanafis validate even coerced marriages (relying on the Hadith that certain acts done in jest or seriousness, including marriage, are binding), other schools reject such marriages.

5.2 Dower (Mahr)

Dower is a mandatory consideration payable by the husband to the wife, symbolizing respect and security. It may be prompt (payable immediately) or deferred (payable on dissolution of marriage). If unspecified, the wife is entitled to a reasonable or proper dower (mahr al-mithl). The Qur'an directs: "And give the women their dowries as a free gift."

5.3 Witnesses

All schools, except Malikis, require witnesses for validity. The general requirement is two male witnesses or one male and two female witnesses. This ensures public acknowledgment of marriage and prevents clandestine unions.

5.4 Same Meeting (Majlis Wahid)

Offer and acceptance must occur in one session. If the meeting disperses, the contract lapses, and a fresh offer must be made.

6. Prohibitions

Marriage is prohibited in certain cases due to:

6.1 Consanguinity (Nasab)

Prohibited relations include mother, daughter, sister, paternal and maternal aunts, nieces, etc.

6.2 Affinity (Musaharat)

Certain relations by marriage are prohibited, such as wife's mother, step-daughter (if consummation has occurred), daughter-in-law, etc.

6.3 Fosterage (Rida'a)

Milk relationships (through breastfeeding) also create prohibitions, based on the Hadith: "What is unlawful by blood is unlawful by milk."

6.4 Polygamy and Restrictions

While Islam allows polygamy up to four wives, the Qur'an strictly conditions it on justice: "Marry women of your choice, two, three, or four; but if you fear you cannot be just, then one." (Qur'an, 4:3). Many modern jurisdictions, including Tunisia and Turkey, have abolished or restricted polygamy.

7. Judicial and Legislative Developments in India

Indian courts have consistently interpreted Muslim marriage as a contract with religious overtones. In Abdul Kadir v. Salima (1886), the Allahabad High Court recognized the contractual nature of Muslim marriage. More recently, in Shayara Bano v. Union of India (2017), the Supreme Court addressed issues of talaq-e-biddat (instant triple talaq), emphasizing the need for reforms within Muslim personal law to ensure justice and gender equality. Consequently the prohibition of triple divorce act is introduced.

The tension between personal laws and constitutional guarantees of equality (Articles 14 and 15) remains a contested area, fueling debates about the need for a Uniform Civil Code (UCC).

8. **Conclusion**

Marriage under Muslim personal law is a unique blend of contract and sacred duty. While contractual formalities ensure legal enforceability, its religious foundation ensures moral and spiritual value. Islam emphasizes companionship, chastity, and compassion within marriage, discouraging celibacy and promoting family life.

Although classical jurists defined puberty and consent differently, modern developments demand reform to address issues of child marriage, gender justice, and conflict with statutory laws. The recognition of women's independent capacity to marry, the codification of minimum marriageable age, and restrictions on polygamy reflect evolving interpretations of Islamic principles in light of contemporary needs.

Thus, Muslim marriage, while rooted in divine injunctions, continues to adapt through legislation, judicial interpretation, and scholarly discourse—maintaining its position as both a contractual agreement and a sacred social institution

The Astika-Nastika Dichotomy in Indian Philosophy

Dr. Prasad A. Joshi
Associate Professor & Head,
Dept. of English, M.J.P. College, Mukhed

Abstract

The classification of philosophical schools in India hinges significantly upon the **Astika-Nastika** dichotomy, a crucial framework that distinguishes systems based not primarily on the belief in a God (*Ishvara*), but on the acceptance or rejection of the **Vedas** as an infallible epistemic authority. *Astika*, conventionally termed "orthodox," comprises the six major schools (*darśanas*) that affirm Vedic authority, while *Nastika*, or "heterodox," includes those that fundamentally deny or reject the Vedas' infallibility, preferring other sources of knowledge and often challenging prevailing socio-religious norms. This article explores the classical distinction, identifies the principal schools within each category and discusses the key philosophical concepts that define this enduring division.

KeyWords: Astika, Nastika, Vedas, Darśana, Orthodox, Heterodox, Pramāṇa, Ātman, Moksha, Cārv āka, Buddhism, Jainism, Sāṃkhya, Vedānta.

The Foundational Divide

The terms *Astika* (from the Sanskrit root *asti*, meaning "there is/exists") and *Nastika* (*na-asti*, meaning "there is not/does not exist") delineate the two broad streams of Indian philosophical thought. While in modern colloquial Indian languages these terms often translate to "theist" and "atheist" respectively, their original and philosophical meaning is more nuanced. The core criterion for classification is the stance toward the **Vedas**, the ancient body of sacred texts. *Astika* schools are those that accept the Vedas as a valid and ultimate source of knowledge (*Śruti* or verbal testimony/revelation), recognizing their authority in matters of ultimate reality, moral law (*dharma*), and liberation. Conversely, *Nastika* schools are those that reject or do not rely on the Vedas as a supreme authority, formulating their metaphysical and epistemological positions independently. This distinction, established early in the development of Indian systems, allowed for a rich and competitive intellectual environment, where schools constantly debated and refined their doctrines.

The Astika Schools (Orthodox)

The **Astika** tradition, also known as the **orthodox** schools, encompasses the six classical systems, or *Ṣaḍ Darśanas*: **Nyāya** (logic), **Vaiśeṣika** (atomistic pluralism), **Sāṃkhya** (dualism), **Yoga** (meditation and practice), **Pūrva Mīmāṃsā** (exegesis of Vedic ritual), and **Vedānta** (Upanishadic philosophy). Despite their shared allegiance to the Vedas, these schools exhibit significant diversity in their core doctrines, particularly concerning the nature of reality, the soul, and liberation. For example, the Sāṃkhya school is non-theistic in its classical formulation, positing a dual reality of **Puruṣa** (consciousness) and **Prakṛti** (matter) without the necessity of a creator God; yet, it is firmly *Astika* because it accepts the Vedic tradition. The Vedānta school, especially Advaita Vedānta, is profoundly theistic or monistic, emphasizing the identity of the individual self (**Ātman**) with the ultimate reality (**Brahman**). The common thread among them, beyond Vedic authority, is a general acceptance of core concepts like **Ātman** (Self), **Karma** (action and consequence), **Saṃsāra** (cycle of rebirth), and **Moksha** (liberation), although their interpretations of these concepts vary widely.

The Nastika Schools (Heterodox)

The **Nastika** tradition, or the **heterodox** schools, emerged largely as movements critical of the Vedic ritualism, the caste system, and the authority of the Brahmins. These systems reject the Vedas outright or treat them as non-authoritative. The three most prominent *Nastika* systems are **Cārvāka** (or **Lokayata**), **Buddhism**, and **Jainism**. The Cārvāka school is the most radical, advocating a form of **materialism** and **skepticism**, accepting only **Pratyakṣa** (direct perception) as a valid means of knowledge (*pramāṇa*). They deny the existence of the Self (*Ātman*), a God (*Ishvara*), the afterlife, and the law of Karma, embracing hedonism as the highest goal of human life. Buddhism

and Jainism, while rejecting Vedic authority, are sophisticated philosophical and religious traditions that accept the doctrines of Karma and Saṃsāra. However, Buddhism denies the existence of a permanent, eternal self (*Anātman*), which is a key tenet distinguishing it from most *Astika* schools, and focuses on achieving **Nirvāṇa** through the Four Noble Truths and the Eightfold Path. Jainism, non-theistic and emphasizing extreme **Ahimsa** (non-violence), affirms the existence of a multitude of eternal souls (*Jīva*).

Conclusion

The Astika-Nastika classification serves as the primary organizing principle for understanding the vast and diverse landscape of Indian philosophy. It is a distinction rooted in the acceptance of scriptural authority, which in turn influences profound differences in **epistemology** (theory of knowledge), **metaphysics** (theory of reality), and the understanding of **soteriology** (theory of salvation). This ancient dichotomy continues to provide a framework for studying the intellectual debates that have shaped the spiritual and cultural history of India, highlighting the co-existence of revealed tradition and rational, independent inquiry.

Relevant References

1. Radhakrishnan, S. (1923). *Indian Philosophy*, Volume I. Oxford University Press.
2. Chatterjee, S. C., & Datta, D. M. (1984). *An Introduction to Indian Philosophy*. University of Calcutta.
3. Dasgupta, S. N. (1922–1955). *A History of Indian Philosophy*, Volumes I-V. Cambridge University Press.

ग्रामीण महिलाओं के सामाजिक सशक्तिकरण में उच्च शिक्षा की भूमिका : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

डॉ० वन्दना
असिस्टेंट प्रोफेसर, समाजशास्त्र
राजकीय महिला महाविद्यालय, रॉबर्ट्सगंज, सोनभद्र (उत्तर प्रदेश)

सारांश

ग्रामीण भारतीय समाज में महिलाओं की सामाजिक स्थिति लंबे समय से संरचनात्मक असमानताओं, सीमित संसाधनों तथा पारंपरिक मान्यताओं से प्रभावित रही है, जिसके कारण उनके शैक्षिक एवं सामाजिक विकास में बाधाएँ उत्पन्न होती रही हैं। ऐसे परिप्रेक्ष्य में उच्च शिक्षा एक महत्वपूर्ण परिवर्तनकारी माध्यम के रूप में उभरती है, जो महिलाओं के बौद्धिक, आर्थिक तथा सामाजिक विकास को सुदृढ़ करते हुए उनके सशक्तिकरण की प्रक्रिया को गति प्रदान करती है। प्रस्तुत अध्ययन का उद्देश्य ग्रामीण महिलाओं के सामाजिक सशक्तिकरण में उच्च शिक्षा की भूमिका का समाजशास्त्रीय विश्लेषण करना है, विशेष रूप से आत्मनिर्भरता, निर्णय-निर्माण क्षमता, सामाजिक सहभागिता एवं आत्मसम्मान जैसे आयामों के संदर्भ में। अध्ययन में वर्णनात्मक एवं विश्लेषणात्मक शोध पद्धति का उपयोग करते हुए प्राथमिक आँकड़े प्रश्नावली एवं संरचित साक्षात्कार के माध्यम से तथा द्वितीयक आँकड़े पुस्तकों, शोध पत्रों एवं सरकारी रिपोर्टों से संकलित किए गए। विश्लेषण से यह स्पष्ट होता है कि उच्च शिक्षा ग्रामीण महिलाओं में ज्ञान, कौशल, आत्मविश्वास एवं सामाजिक जागरूकता का विकास करती है, जिसके परिणामस्वरूप वे पारिवारिक एवं सामुदायिक निर्णय-निर्माण में सक्रिय भागीदारी निभाती हैं तथा आर्थिक गतिविधियों में संलग्न होकर आत्मनिर्भर बनती हैं। साथ ही, शिक्षित महिलाएँ सामाजिक कुरीतियों एवं लैंगिक असमानताओं के प्रति अधिक सजग होकर उनके विरुद्ध आवाज़ उठाने में सक्षम होती हैं, जिससे वे सामाजिक परिवर्तन की प्रक्रिया में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती हैं। इस प्रकार, यह अध्ययन इस निष्कर्ष पर पहुँचता है कि उच्च शिक्षा ग्रामीण महिलाओं के सामाजिक सशक्तिकरण का एक प्रभावी साधन है, जो उनके जीवन स्तर में सुधार लाने के साथ-साथ समतामूलक एवं समावेशी समाज के निर्माण में भी सहायक सिद्ध होता है।

मुख्य शब्द: ग्रामीण महिलाएँ, उच्च शिक्षा, सामाजिक सशक्तिकरण, आत्मनिर्भरता, लैंगिक समानता, सामाजिक जागरूकता, सामाजिक परिवर्तन

परिचय

भारतीय समाज में ग्रामीण महिलाओं की भूमिका बहुआयामी और अत्यंत महत्वपूर्ण है, किंतु उनकी सामाजिक स्थिति अब भी अनेक प्रकार की संरचनात्मक असमानताओं से प्रभावित है। शिक्षा, विशेषकर उच्च शिक्षा तक सीमित पहुँच, आर्थिक निर्भरता, तथा पारंपरिक सामाजिक मान्यताएँ उनके समग्र विकास में बाधा उत्पन्न करती हैं। ऐसे परिदृश्य में उच्च शिक्षा एक परिवर्तनकारी साधन के रूप में उभरती है, जो ग्रामीण महिलाओं को न केवल ज्ञान और कौशल प्रदान करती है, बल्कि उन्हें सामाजिक रूप से सशक्त, आत्मनिर्भर और जागरूक नागरिक के रूप में विकसित करने में भी सहायक होती है। हाल के वर्षों में किए गए अध्ययनों से यह स्पष्ट होता है कि शिक्षा महिलाओं के सशक्तिकरण की प्रक्रिया में केंद्रीय भूमिका निभाती है। शिक्षित महिलाएँ परिवार और समाज में अधिक प्रभावी निर्णय लेने में सक्षम होती हैं तथा सामाजिक एवं आर्थिक गतिविधियों में सक्रिय भागीदारी निभाती हैं (अग्रवाल एवं शम्सी, 2022)। इसके अतिरिक्त, ग्रामीण महिलाओं में शिक्षा के प्रसार से उनकी उद्यमिता, आर्थिक सहभागिता तथा

सामाजिक जागरूकता में उल्लेखनीय वृद्धि देखी गई है (कप्सडॉर्फेरोवा आदि, 2021)। वर्तमान समय में नीति-स्तर पर भी महिला शिक्षा को विशेष महत्व दिया जा रहा है। राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 में यह स्पष्ट रूप से उल्लेखित है कि शिक्षा के माध्यम से लैंगिक समानता और सामाजिक समावेशन को बढ़ावा दिया जा सकता है (भारत सरकार, 2020)। इसी प्रकार, राष्ट्रीय परिवार स्वास्थ्य सर्वेक्षण (NFHS-5) के आँकड़े यह संकेत करते हैं कि शिक्षित महिलाओं में स्वास्थ्य, पोषण, परिवार नियोजन तथा निर्णय-निर्माण से संबंधित जागरूकता का स्तर अपेक्षाकृत अधिक होता है (NFHS-5, 2021)।

ग्रामीण संदर्भ में उच्च शिक्षा का प्रभाव केवल व्यक्तिगत स्तर तक सीमित नहीं रहता, बल्कि यह सामाजिक संरचना में भी सकारात्मक परिवर्तन लाता है। शिक्षित महिलाएँ सामाजिक कुरीतियों, लैंगिक भेदभाव तथा रूढ़िवादी मान्यताओं के प्रति अधिक सजग होती हैं और उनके विरुद्ध आवाज़ उठाने में सक्षम होती हैं। साथ ही, वे सामुदायिक विकास, बच्चों की शिक्षा तथा स्वास्थ्य संबंधी निर्णयों में भी महत्वपूर्ण भूमिका निभाती हैं।

इसी संदर्भ में प्रस्तुत अध्ययन का उद्देश्य यह विश्लेषण करना है कि उच्च शिक्षा ग्रामीण महिलाओं के सामाजिक सशक्तिकरण को किस प्रकार प्रभावित करती है। यह अध्ययन शिक्षा, आत्मनिर्भरता, सामाजिक भागीदारी तथा निर्णय-निर्माण क्षमता के बीच संबंधों को स्पष्ट करने का प्रयास करता है। साथ ही, यह ग्रामीण महिलाओं के सामने आने वाली चुनौतियों और अवसरों को समझने की दिशा में एक महत्वपूर्ण शैक्षणिक प्रयास है, जो भविष्य में नीति-निर्माण एवं शैक्षिक सुधारों के लिए उपयोगी सिद्ध हो सकता है।

अध्ययन की पृष्ठभूमि

भारतीय समाज में महिलाओं की शिक्षा और सशक्तिकरण का प्रश्न लंबे समय से सामाजिक विमर्श का केंद्र रहा है, किंतु ग्रामीण क्षेत्रों में यह विषय विशेष रूप से जटिल रूप धारण कर लेता है। ग्रामीण महिलाओं की स्थिति सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक कारकों से गहराई से प्रभावित होती है, जिसके कारण उनके लिए शिक्षा, विशेषकर उच्च शिक्षा तक पहुँच सीमित रह जाती है। पारंपरिक मान्यताएँ, प्रारंभिक विवाह, घरेलू उत्तरदायित्वों का बोझ तथा संसाधनों की कमी जैसी स्थितियाँ उनके शैक्षिक विकास में प्रमुख बाधाएँ उत्पन्न करती हैं। स्वतंत्रता के पश्चात भारत में महिला शिक्षा के क्षेत्र में अनेक नीतिगत प्रयास किए गए हैं, जिनका उद्देश्य शिक्षा के अवसरों का विस्तार करना तथा लैंगिक असमानताओं को कम करना रहा है। हाल के वर्षों में उच्च शिक्षा के क्षेत्र में भी महिलाओं की भागीदारी में वृद्धि हुई है, किंतु यह वृद्धि ग्रामीण और शहरी क्षेत्रों के बीच समान रूप से परिलक्षित नहीं होती। ग्रामीण क्षेत्रों में अब भी उच्च शिक्षा के प्रति जागरूकता, संस्थागत उपलब्धता तथा आर्थिक संसाधनों की कमी एक बड़ी चुनौती बनी हुई है (राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, 2021)। ग्रामीण महिलाओं के सशक्तिकरण की प्रक्रिया केवल आर्थिक या राजनीतिक आयामों तक सीमित नहीं है, बल्कि यह एक व्यापक सामाजिक प्रक्रिया है, जिसमें शिक्षा एक केंद्रीय भूमिका निभाती है। उच्च शिक्षा महिलाओं को सामाजिक संरचना को समझने, अपने अधिकारों के प्रति सजग होने तथा समाज में सक्रिय भागीदारी निभाने के लिए सक्षम बनाती है। यह उनके आत्मविश्वास, आत्मनिर्भरता तथा सामाजिक पहचान को सुदृढ़ करती है, जिससे वे अपने जीवन के निर्णय स्वयं लेने में समर्थ होती हैं। इसके अतिरिक्त, वर्तमान वैश्विक और राष्ट्रीय परिप्रेक्ष्य में महिला सशक्तिकरण को सतत विकास के एक महत्वपूर्ण घटक के रूप में देखा जा रहा है। संयुक्त राष्ट्र के मानव विकास दृष्टिकोण में भी यह स्पष्ट किया गया है कि शिक्षा के माध्यम से लैंगिक समानता और सामाजिक न्याय को बढ़ावा दिया जा सकता है (यूएनडीपी, 2022)। इसी प्रकार, विभिन्न अध्ययनों में यह पाया गया है कि शिक्षित महिलाएँ न केवल अपने परिवार के स्वास्थ्य, पोषण और शिक्षा के स्तर को बेहतर बनाती हैं, बल्कि वे सामाजिक परिवर्तन की प्रक्रिया में भी सक्रिय योगदान देती हैं। अतः यह स्पष्ट है कि ग्रामीण महिलाओं के सामाजिक सशक्तिकरण

की पृष्ठभूमि को समझने के लिए शिक्षा, विशेष रूप से उच्च शिक्षा, के प्रभाव का विश्लेषण अत्यंत आवश्यक है। प्रस्तुत अध्ययन इसी पृष्ठभूमि में यह समझने का प्रयास करता है कि किस प्रकार उच्च शिक्षा ग्रामीण महिलाओं के जीवन में सकारात्मक परिवर्तन लाने का माध्यम बनती है तथा उन्हें सामाजिक रूप से सशक्त बनाने में सहायक सिद्ध होती है।

साहित्य समीक्षा

ग्रामीण महिलाओं के सामाजिक सशक्तिकरण और उच्च शिक्षा के मध्य संबंध को समझने के लिए पूर्व में किए गए अध्ययनों का विश्लेषण अत्यंत आवश्यक है। उपलब्ध साहित्य से यह स्पष्ट होता है कि शिक्षा महिलाओं के जीवन में बहुआयामी परिवर्तन लाने का एक प्रमुख साधन है, जो उनके सामाजिक, आर्थिक एवं मनोवैज्ञानिक विकास को प्रभावित करता है। अध्ययनों में यह पाया गया है कि उच्च शिक्षा महिलाओं के आत्मनिर्भरता स्तर को बढ़ाने के साथ-साथ उनके सामाजिक निर्णयों में भागीदारी को भी सुदृढ़ करती है। स्वयं सहायता समूहों के संदर्भ में किए गए अध्ययन दर्शाते हैं कि शिक्षित महिलाएँ आर्थिक गतिविधियों में अधिक सक्रिय होती हैं तथा सामुदायिक स्तर पर नेतृत्व की भूमिका निभाने में सक्षम होती हैं (अग्रवाल एवं शम्सी, 2022)। यह निष्कर्ष इस तथ्य को रेखांकित करता है कि शिक्षा केवल व्यक्तिगत उन्नति तक सीमित नहीं है, बल्कि यह सामूहिक सशक्तिकरण की दिशा में भी महत्वपूर्ण योगदान देती है। ग्रामीण महिलाओं की उद्यमिता और आर्थिक सहभागिता पर किए गए एक अन्य अध्ययन में यह पाया गया कि शिक्षा का स्तर महिलाओं की व्यावसायिक भागीदारी और निर्णय-निर्माण क्षमता को प्रत्यक्ष रूप से प्रभावित करता है। शिक्षित महिलाएँ नए अवसरों की पहचान करने, जोखिम उठाने तथा संसाधनों का प्रभावी उपयोग करने में अधिक सक्षम होती हैं (कप्सडॉर्फेरोवा आदि, 2021)। इससे यह स्पष्ट होता है कि उच्च शिक्षा महिलाओं के आर्थिक सशक्तिकरण के साथ-साथ उनके सामाजिक सशक्तिकरण को भी प्रोत्साहित करती है। इसी प्रकार, हाल के तुलनात्मक अध्ययनों से यह भी ज्ञात होता है कि ग्रामीण और शहरी महिलाओं के बीच सशक्तिकरण के स्तर में अंतर मुख्यतः शिक्षा की उपलब्धता और पहुँच के कारण है। जिन क्षेत्रों में महिलाओं की शिक्षा का स्तर अधिक है, वहाँ उनकी सामाजिक स्थिति, आत्मविश्वास तथा निर्णय लेने की क्षमता में भी वृद्धि देखी जाती है (बिस्वास एवं बानू, 2023)। यह निष्कर्ष इस बात को बल देता है कि शिक्षा सामाजिक असमानताओं को कम करने में एक प्रभावी साधन के रूप में कार्य करती है। वर्तमान शोध यह भी इंगित करते हैं कि शिक्षा महिलाओं में अधिकारों के प्रति जागरूकता को बढ़ाती है, जिससे वे सामाजिक कुरीतियों, लैंगिक भेदभाव तथा असमानताओं के विरुद्ध अधिक प्रभावी ढंग से आवाज़ उठा पाती हैं। राष्ट्रीय स्तर के सर्वेक्षणों से यह स्पष्ट होता है कि शिक्षित महिलाओं में स्वास्थ्य, पोषण, परिवार नियोजन तथा सामाजिक निर्णयों से संबंधित जागरूकता का स्तर अपेक्षाकृत अधिक होता है (NFHS-5, 2021)। यद्यपि उपलब्ध साहित्य में महिला सशक्तिकरण और शिक्षा के बीच संबंध को व्यापक रूप से स्वीकार किया गया है, तथापि ग्रामीण संदर्भ में उच्च शिक्षा के विशेष प्रभावों पर केंद्रित अध्ययन अपेक्षाकृत सीमित हैं। अधिकांश अध्ययन या तो प्राथमिक शिक्षा पर केंद्रित हैं अथवा शहरी क्षेत्रों के संदर्भ में किए गए हैं। इस प्रकार, ग्रामीण महिलाओं के सामाजिक सशक्तिकरण में उच्च शिक्षा की विशिष्ट भूमिका को समझने के लिए और अधिक गहन एवं क्षेत्र-विशिष्ट शोध की आवश्यकता है। अतः प्रस्तुत अध्ययन इस शोध अंतर (Research Gap) को ध्यान में रखते हुए यह विश्लेषण करने का प्रयास करता है कि उच्च शिक्षा ग्रामीण महिलाओं के सामाजिक सशक्तिकरण को किस प्रकार प्रभावित करती है तथा उनके जीवन के विभिन्न आयामों में किस प्रकार परिवर्तन लाती है।

अध्ययन के उद्देश्य

प्रस्तुत शोध का मुख्य उद्देश्य ग्रामीण महिलाओं के सामाजिक सशक्तिकरण में उच्च शिक्षा की भूमिका का समाजशास्त्रीय विश्लेषण करना है। इस व्यापक उद्देश्य को ध्यान में रखते हुए अध्ययन के निम्नलिखित विशिष्ट उद्देश्य निर्धारित किए गए हैं—

1. ग्रामीण महिलाओं के बीच उच्च शिक्षा के प्रसार की वर्तमान स्थिति का अध्ययन करना।
2. यह विश्लेषण करना कि उच्च शिक्षा ग्रामीण महिलाओं की आत्मनिर्भरता को किस प्रकार प्रभावित करती है।

3. ग्रामीण महिलाओं की निर्णय-निर्माण क्षमता पर शिक्षा के प्रभाव का अध्ययन करना।
4. सामाजिक, पारिवारिक तथा सामुदायिक स्तर पर महिलाओं की भागीदारी में उच्च शिक्षा की भूमिका को समझना।
5. शिक्षा के माध्यम से ग्रामीण महिलाओं में विकसित होने वाली सामाजिक जागरूकता और अधिकार-बोध का विश्लेषण करना।
6. ग्रामीण महिलाओं के उच्च शिक्षा प्राप्त करने में आने वाली प्रमुख सामाजिक, आर्थिक एवं सांस्कृतिक बाधाओं की पहचान करना।
7. ग्रामीण महिलाओं के सामाजिक सशक्तिकरण की प्रक्रिया में उच्च शिक्षा से उत्पन्न परिवर्तनकारी प्रभावों का मूल्यांकन करना।

परिकल्पनाएँ

H_{01}: उच्च शिक्षा प्राप्त ग्रामीण महिलाओं और कम शिक्षित/अशिक्षित महिलाओं के सामाजिक सशक्तिकरण के स्तर में कोई महत्वपूर्ण अंतर नहीं है।

H_{02}: शिक्षा स्तर और ग्रामीण महिलाओं की निर्णय-निर्माण क्षमता के बीच कोई महत्वपूर्ण संबंध नहीं है।

H_{03}: उच्च शिक्षा प्राप्त तथा कम शिक्षित/अशिक्षित महिलाओं की सामाजिक एवं आर्थिक गतिविधियों में भागीदारी में कोई महत्वपूर्ण अंतर नहीं है।

H_{04}: शिक्षा के स्तर और महिलाओं में अधिकारों के प्रति जागरूकता तथा आत्मविश्वास के बीच कोई महत्वपूर्ण संबंध नहीं है।

शोध पद्धति

प्रस्तुत अध्ययन में ग्रामीण महिलाओं के सामाजिक सशक्तिकरण में उच्च शिक्षा की भूमिका का विश्लेषण करने हेतु वर्णनात्मक एवं विश्लेषणात्मक शोध पद्धति का उपयोग किया गया है। अध्ययन का क्षेत्र उत्तर प्रदेश के सोनभद्र जनपद के चयनित ग्रामीण क्षेत्र रहे, जहाँ से उद्देश्यपूर्ण नमूना चयन पद्धति के माध्यम से 80 ग्रामीण महिलाओं को अध्ययन में सम्मिलित किया गया। आँकड़ों के संकलन के लिए प्राथमिक एवं द्वितीयक दोनों स्रोतों का उपयोग किया गया, जिसमें प्राथमिक आँकड़े संरचित प्रश्नावली एवं साक्षात्कार के माध्यम से प्राप्त किए गए, जबकि द्वितीयक स्रोतों में संबंधित शोध लेख, पुस्तकें तथा सरकारी रिपोर्टें सम्मिलित रहीं। संकलित आँकड़ों का विश्लेषण प्रतिशत विधि द्वारा किया गया तथा उन्हें तालिकाओं के रूप में प्रस्तुत कर विभिन्न चरों के मध्य संबंध को स्पष्ट किया गया। प्रत्येक शून्य परिकल्पना का परीक्षण तुलनात्मक विश्लेषण के आधार पर किया गया और प्राप्त परिणामों के अनुसार उन्हें अस्वीकृत किया गया। अध्ययन के दौरान उत्तरदाताओं की स्वैच्छिक सहभागिता एवं गोपनीयता का विशेष ध्यान रखा गया तथा एकत्रित जानकारी का उपयोग केवल शैक्षणिक उद्देश्यों के लिए किया गया। इस प्रकार, अपनाई गई शोध पद्धति ने अध्ययन को एक व्यवस्थित, विश्वसनीय एवं उद्देश्यपरक आधार प्रदान किया।

परिणाम एवं विश्लेषण

प्रस्तुत अध्ययन में 80 ग्रामीण महिलाओं से प्राप्त आँकड़ों का विश्लेषण किया गया। विश्लेषण को अध्ययन की परिकल्पनाओं के आधार पर व्यवस्थित किया गया है, जिससे उच्च शिक्षा और सामाजिक सशक्तिकरण के मध्य संबंध को स्पष्ट रूप से समझा जा सके।

H_{01}:

उच्च शिक्षा प्राप्त ग्रामीण महिलाओं और कम शिक्षित/अशिक्षित महिलाओं के सामाजिक सशक्तिकरण के स्तर में कोई महत्वपूर्ण अंतर नहीं है।

तालिका 1: शिक्षा स्तर एवं सामाजिक सशक्तिकरण

शिक्षा स्तर	कुल (N)	सशक्त (संख्या)	सशक्त (%)	असशक्त (संख्या)	असशक्त (%)
उच्च शिक्षा	40	31	78%	9	22%
कम/अशिक्षित	40	16	39%	24	61%

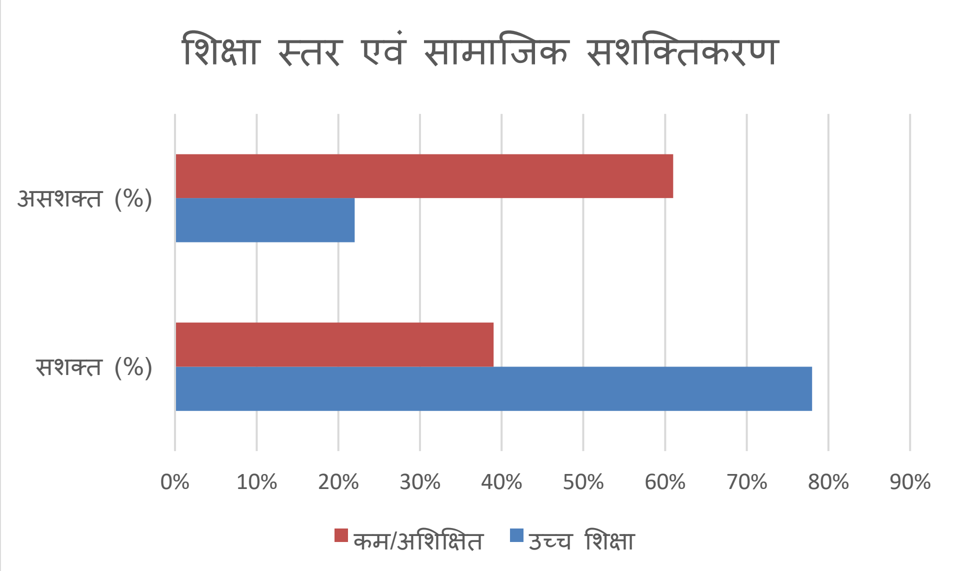

चित्र संख्या 1:शिक्षा स्तर एवं सामाजिक सशक्तिकरण

व्याख्या एवं विश्लेषण

तालिका 1 का विश्लेषण यह दर्शाता है कि उच्च शिक्षा प्राप्त ग्रामीण महिलाओं में सामाजिक सशक्तिकरण का स्तर उल्लेखनीय रूप से अधिक है। 40 उच्च शिक्षित महिलाओं में से 31 महिलाएँ (78%) सशक्त श्रेणी में आती हैं, जबकि केवल 9 महिलाएँ (22%) असशक्त स्थिति में पाई गईं। इसके विपरीत, कम शिक्षित अथवा अशिक्षित वर्ग में मात्र 16 महिलाएँ (39%) सशक्त हैं, जबकि 24 महिलाएँ (61%) असशक्त श्रेणी में आती हैं। यह स्पष्ट अंतर इस तथ्य को पुष्ट करता है कि शिक्षा का स्तर बढ़ने के साथ महिलाओं की सामाजिक स्थिति में सकारात्मक परिवर्तन होता है। समाजशास्त्रीय दृष्टि से देखा जाए तो उच्च शिक्षा महिलाओं के भीतर केवल ज्ञान का विस्तार नहीं करती, बल्कि उनके व्यक्तित्व, दृष्टिकोण और सामाजिक व्यवहार में भी गुणात्मक परिवर्तन लाती है। शिक्षित महिलाएँ सामाजिक संरचनाओं, लैंगिक भूमिकाओं तथा अधिकारों के प्रति अधिक सजग होती हैं, जिसके परिणामस्वरूप वे पारंपरिक सीमाओं को चुनौती देने और अपनी भूमिका को पुनर्परिभाषित करने में सक्षम होती हैं। इस प्रक्रिया में उनका आत्मविश्वास, आत्मसम्मान तथा सामाजिक पहचान सुदृढ़ होती है, जो सशक्तिकरण के मूल तत्व हैं। इसके अतिरिक्त, शिक्षा महिलाओं को सूचना, अवसरों तथा संस्थागत संसाधनों तक बेहतर पहुँच प्रदान करती है। यह उन्हें सामाजिक नेटवर्क का विस्तार करने, सामुदायिक गतिविधियों में भाग लेने तथा अपने विचारों को प्रभावी ढंग से अभिव्यक्त करने में सक्षम बनाती है। परिणामस्वरूप, वे परिवार और समाज में अधिक प्रभावशाली भूमिका निभाने लगती हैं। अध्ययनों में भी यह पाया गया है कि शिक्षा महिलाओं के सामाजिक सशक्तिकरण का एक प्रमुख निर्धारक है, क्योंकि यह उन्हें आत्मनिर्भरता, जागरूकता और सामाजिक भागीदारी के लिए आवश्यक क्षमताएँ प्रदान करती है (अग्रवाल एवं शम्सी, 2022; बिस्वास एवं बानू, 2023)। अतः उपर्युक्त विश्लेषण के आधार पर यह स्पष्ट रूप से कहा जा सकता है कि उच्च शिक्षा ग्रामीण महिलाओं के सामाजिक सशक्तिकरण में महत्वपूर्ण एवं सकारात्मक भूमिका निभाती है।

H_{02}:

शिक्षा स्तर और ग्रामीण महिलाओं की निर्णय-निर्माण क्षमता के बीच कोई महत्वपूर्ण संबंध नहीं है।

तालिका 2: शिक्षा स्तर एवं निर्णय-निर्माण क्षमता

शिक्षा स्तर	कुल (N)	उच्च भागीदारी (संख्या)	उच्च (%)	निम्न भागीदारी (संख्या)	निम्न (%)
उच्च शिक्षा	40	29	72%	11	28%
कम/अशिक्षित	40	14	35%	26	65%

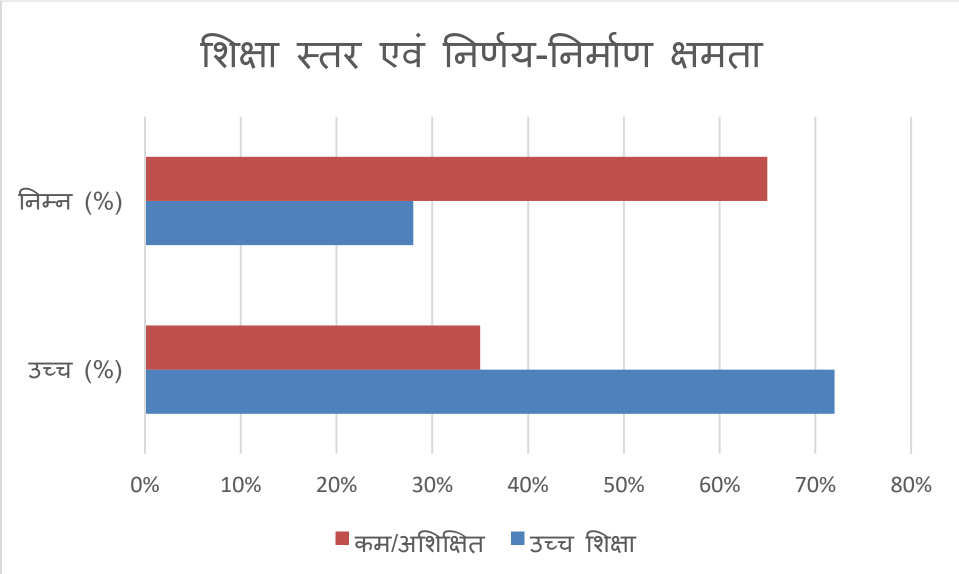

चित्र संख्या 2:शिक्षा स्तर एवं निर्णय-निर्माण क्षमता

व्याख्या एवं विश्लेषण

तालिका 2 के विश्लेषण से यह स्पष्ट रूप से परिलक्षित होता है कि शिक्षा स्तर और ग्रामीण महिलाओं की निर्णय-निर्माण क्षमता के बीच एक सशक्त सकारात्मक संबंध विद्यमान है। उच्च शिक्षा प्राप्त 40 महिलाओं में से 29 महिलाएँ (72%) पारिवारिक एवं सामाजिक निर्णयों में सक्रिय भागीदारी निभाती हैं, जबकि केवल 11 महिलाएँ (28%) की भागीदारी सीमित पाई गई। इसके विपरीत, कम शिक्षित अथवा अशिक्षित वर्ग में मात्र 14 महिलाएँ (35%) ही निर्णय-निर्माण की प्रक्रिया में सक्रिय हैं, जबकि 26 महिलाएँ (65%) की भूमिका अपेक्षाकृत सीमित है।

यह अंतर इस तथ्य को इंगित करता है कि शिक्षा महिलाओं के भीतर तार्किकता, विश्लेषणात्मक सोच तथा आत्मविश्वास का विकास करती है, जो प्रभावी निर्णय-निर्माण के लिए आवश्यक आधार प्रदान करते हैं। उच्च शिक्षा प्राप्त महिलाएँ विभिन्न विकल्पों का मूल्यांकन करने, सूचनाओं का समुचित उपयोग करने तथा अपने विचारों को स्पष्ट रूप से प्रस्तुत करने में अधिक सक्षम होती हैं। इसके परिणामस्वरूप वे परिवार से संबंधित महत्वपूर्ण निर्णयों—जैसे बच्चों की शिक्षा, स्वास्थ्य सेवाओं का चयन, आर्थिक प्रबंधन तथा सामाजिक सहभागिता—में सक्रिय भूमिका निभाती हैं। सामाजिक दृष्टिकोण से यह भी महत्वपूर्ण है कि शिक्षा महिलाओं को पारंपरिक निर्भरता की स्थिति से बाहर निकालकर उन्हें स्वायत्तता की ओर अग्रसर करती है। शिक्षित महिलाएँ केवल निर्णयों में भागीदारी ही नहीं करतीं, बल्कि कई मामलों में वे निर्णय-निर्माण की प्रमुख भूमिका भी ग्रहण करती हैं। यह परिवर्तन उनके सामाजिक सशक्तिकरण का एक महत्वपूर्ण संकेतक है।

हाल के राष्ट्रीय सर्वेक्षणों में भी यह पाया गया है कि शिक्षित महिलाओं में घरेलू एवं सामाजिक निर्णयों में भागीदारी का स्तर अधिक होता है, जो उनके सशक्तिकरण की दिशा में एक सकारात्मक संकेत है (NFHS-5, 2021)।

इसके अतिरिक्त, समकालीन शोध यह भी दर्शाते हैं कि शिक्षा महिलाओं की एजेंसी (agency) को सुदृढ़ करती है, जिससे वे अपने जीवन से संबंधित निर्णयों को अधिक स्वतंत्रता के साथ ले पाती हैं (अग्रवाल एवं शम्सी, 2022)। अतः उपर्युक्त विश्लेषण यह स्पष्ट करता है कि शिक्षा और निर्णय-निर्माण क्षमता के बीच घनिष्ठ एवं सकारात्मक संबंध विद्यमान है।

H_{03}:

उच्च शिक्षा प्राप्त तथा कम शिक्षित/अशिक्षित महिलाओं की सामाजिक एवं आर्थिक गतिविधियों में भागीदारी में कोई महत्वपूर्ण अंतर नहीं है।

तालिका 3: शिक्षा स्तर एवं सामाजिक-आर्थिक भागीदारी

शिक्षा स्तर	कुल (N)	उच्च भागीदारी (संख्या)	उच्च (%)	निम्न भागीदारी (संख्या)	निम्न (%)
उच्च शिक्षा	40	28	70%	12	30%
कम/अशिक्षित	40	13	33%	27	67%

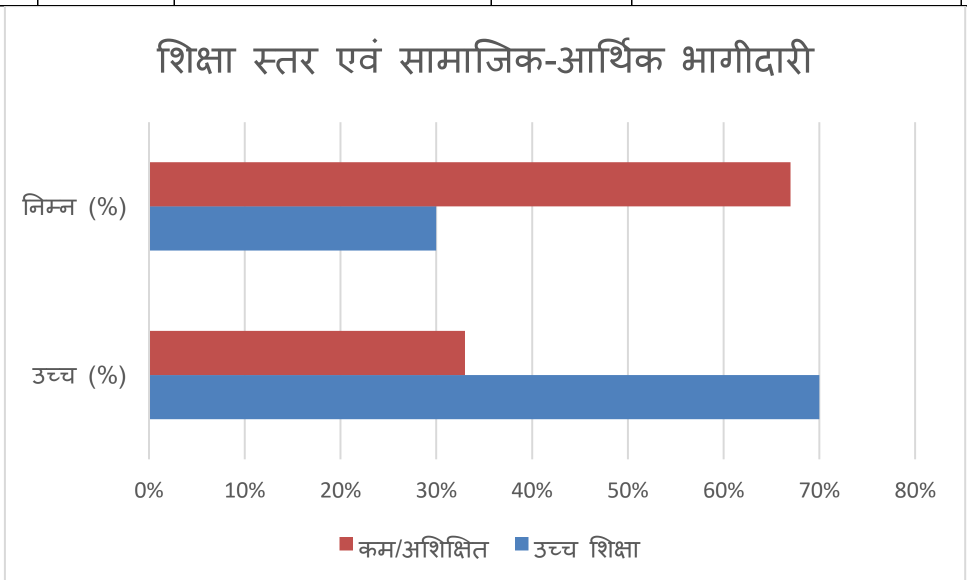

चित्र संख्या 3: शिक्षा स्तर एवं सामाजिक-आर्थिक भागीदारी

व्याख्या एवं विश्लेषण

तालिका 3 का विश्लेषण यह स्पष्ट रूप से दर्शाता है कि उच्च शिक्षा प्राप्त ग्रामीण महिलाओं की सामाजिक एवं आर्थिक गतिविधियों में भागीदारी का स्तर उल्लेखनीय रूप से अधिक है। अध्ययन के अनुसार, उच्च शिक्षा प्राप्त 40 महिलाओं में से 28 महिलाएँ (70%) विभिन्न सामाजिक एवं आर्थिक गतिविधियों—जैसे स्वयं सहायता समूहों में सहभागिता, स्थानीय संगठनों से जुड़ाव, स्वरोज़गार, लघु उद्यम तथा आय-सृजन कार्यक्रमों—में सक्रिय पाई गईं, जबकि केवल 12 महिलाएँ (30%) की भागीदारी सीमित रही। इसके विपरीत, कम शिक्षित या अशिक्षित वर्ग में मात्र 13 महिलाएँ (33%) ही इन गतिविधियों में सक्रिय रूप से भाग लेती हैं, जबकि अधिकांश अर्थात 27 महिलाएँ (67%) अपेक्षाकृत निष्क्रिय पाई गईं।

यह स्पष्ट अंतर इस तथ्य को रेखांकित करता है कि उच्च शिक्षा महिलाओं को सामाजिक एवं आर्थिक अवसरों के प्रति अधिक सजग बनाती है। शिक्षित महिलाएँ न केवल उपलब्ध संसाधनों की पहचान करने में सक्षम होती हैं, बल्कि वे उन्हें प्रभावी ढंग से उपयोग में लाने की क्षमता भी विकसित करती हैं। इसके परिणामस्वरूप उनकी आर्थिक स्वतंत्रता में वृद्धि होती है, जो उनके समग्र सशक्तिकरण का एक प्रमुख आधार बनती है। सामाजिक दृष्टि से भी शिक्षा महिलाओं

की सहभागिता को व्यापक बनाती है। शिक्षित महिलाएँ सामुदायिक बैठकों, विकास कार्यक्रमों तथा सामाजिक पहलों में अधिक सक्रिय भूमिका निभाती हैं, जिससे उनकी सामाजिक पहचान और प्रभावशीलता में वृद्धि होती है। वे नेटवर्किंग, संप्रेषण तथा नेतृत्व कौशल का अधिक प्रभावी ढंग से उपयोग करती हैं, जो उन्हें सामुदायिक स्तर पर परिवर्तनकारी भूमिका निभाने में सक्षम बनाता है। समकालीन अध्ययनों में भी यह पाया गया है कि शिक्षित महिलाओं की आर्थिक सहभागिता, उद्यमिता तथा सामाजिक जुड़ाव का स्तर अधिक होता है, जो उनके सशक्तिकरण को सुदृढ़ करता है (कप्सडॉर्फेरोवा आदि, 2021; बिस्वास एवं बानू, 2023)। इसके अतिरिक्त, स्वयं सहायता समूहों के माध्यम से शिक्षित महिलाओं की भागीदारी में वृद्धि उनके आर्थिक सशक्तिकरण के साथ-साथ सामाजिक आत्मविश्वास को भी मजबूत करती है (अग्रवाल एवं शम्सी, 2022)।

अतः उपर्युक्त विश्लेषण यह स्पष्ट करता है कि उच्च शिक्षा ग्रामीण महिलाओं की सामाजिक एवं आर्थिक दोनों ही प्रकार की सहभागिता को सशक्त बनाती है, जिससे वे समाज के विकास में सक्रिय योगदान देने में सक्षम होती हैं।

H_{04}:

शिक्षा के स्तर और महिलाओं में अधिकारों के प्रति जागरूकता तथा आत्मविश्वास के बीच कोई महत्वपूर्ण संबंध नहीं है।

तालिका 4: शिक्षा स्तर एवं जागरूकता एवं आत्मविश्वास

शिक्षा स्तर	कुल (N)	उच्च स्तर (संख्या)	उच्च (%)	निम्न स्तर (संख्या)	निम्न (%)
उच्च शिक्षा	40	32	80%	8	20%
कम/अशिक्षित	40	17	42%	23	58%

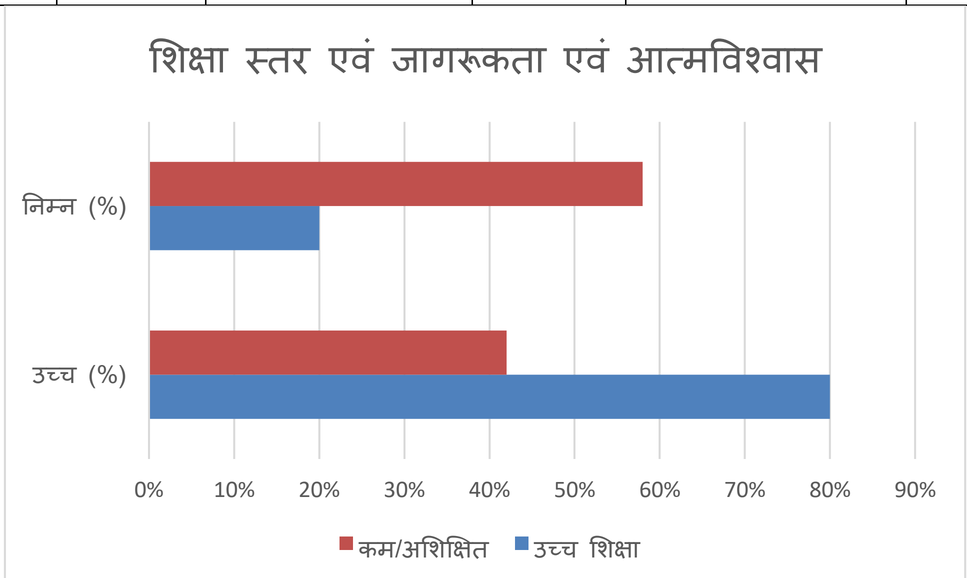

चित्र संख्या 4:शिक्षा स्तर एवं जागरूकता एवं आत्मविश्वास

व्याख्या एवं विश्लेषण

तालिका 4 के विश्लेषण से यह स्पष्ट रूप से परिलक्षित होता है कि शिक्षा के स्तर और महिलाओं में अधिकारों के प्रति जागरूकता तथा आत्मविश्वास के बीच एक सशक्त सकारात्मक संबंध विद्यमान है। उच्च शिक्षा प्राप्त 40 महिलाओं में से 32 महिलाएँ (80%) उच्च स्तर की जागरूकता एवं आत्मविश्वास प्रदर्शित करती हैं, जबकि केवल 8 महिलाएँ (20%) इस दृष्टि से अपेक्षाकृत निम्न स्तर पर पाई गईं। इसके विपरीत, कम शिक्षित या अशिक्षित वर्ग में केवल 17 महिलाएँ (42%) ही उच्च स्तर की जागरूकता एवं आत्मविश्वास रखती हैं, जबकि 23 महिलाएँ (58%) में यह स्तर

अपेक्षाकृत कम पाया गया। यह अंतर इस तथ्य को दर्शाता है कि उच्च शिक्षा महिलाओं के भीतर बौद्धिक, सामाजिक एवं मनोवैज्ञानिक विकास को प्रोत्साहित करती है। शिक्षित महिलाएँ अपने अधिकारों—जैसे शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा—के प्रति अधिक जागरूक होती हैं। वे सरकारी योजनाओं, सामाजिक अवसरों तथा कानूनी प्रावधानों की जानकारी रखती हैं, जिससे वे अपने हितों की रक्षा करने में सक्षम होती हैं।

इसके साथ ही, शिक्षा महिलाओं के आत्मविश्वास को भी सुदृढ़ करती है। शिक्षित महिलाएँ अपने विचारों को स्पष्ट रूप से व्यक्त करने, सामाजिक मंचों पर भाग लेने तथा अन्याय के विरुद्ध आवाज़ उठाने में अधिक सक्षम होती हैं। यह आत्मविश्वास उन्हें पारंपरिक बाधाओं को पार करने तथा सामाजिक परिवर्तन की दिशा में सक्रिय भूमिका निभाने के लिए प्रेरित करता है। समकालीन अध्ययनों में भी यह पाया गया है कि शिक्षा महिलाओं में जागरूकता एवं आत्मविश्वास को बढ़ाने का एक प्रमुख साधन है, जो उनके सशक्तिकरण की प्रक्रिया को गति प्रदान करता है (बिस्वास एवं बानू, 2023; NFHS-5, 2021)। इसके अतिरिक्त, शिक्षित महिलाओं में सामाजिक और कानूनी अधिकारों के प्रति संवेदनशीलता अधिक होती है, जिससे वे अपने जीवन के निर्णयों में अधिक स्वायत्तता प्राप्त करती हैं (अग्रवाल एवं शम्सी, 2022)। अतः उपर्युक्त विश्लेषण यह स्पष्ट करता है कि शिक्षा महिलाओं में जागरूकता एवं आत्मविश्वास को विकसित करने में अत्यंत महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है।

मुख्य निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययन के विश्लेषण से निम्नलिखित प्रमुख निष्कर्ष प्राप्त हुए हैं—

1. उच्च शिक्षा प्राप्त ग्रामीण महिलाओं में सामाजिक सशक्तिकरण का स्तर स्पष्ट रूप से अधिक पाया गया, जिससे यह सिद्ध होता है कि शिक्षा महिलाओं की सामाजिक स्थिति को सुदृढ़ करती है।
2. शिक्षा और निर्णय-निर्माण क्षमता के बीच सकारात्मक संबंध पाया गया। शिक्षित महिलाएँ पारिवारिक एवं सामाजिक निर्णयों में अधिक सक्रिय भूमिका निभाती हैं।
3. उच्च शिक्षा प्राप्त महिलाओं की सामाजिक एवं आर्थिक गतिविधियों—जैसे स्वयं सहायता समूहों, स्वरोज़गार एवं सामुदायिक कार्यक्रमों—में भागीदारी अपेक्षाकृत अधिक पाई गई।
4. शिक्षा के उच्च स्तर के साथ महिलाओं में अधिकारों के प्रति जागरूकता तथा आत्मविश्वास में उल्लेखनीय वृद्धि देखी गई, जो उनके सशक्तिकरण का महत्वपूर्ण संकेतक है।
5. कम शिक्षित या अशिक्षित महिलाओं में सामाजिक, आर्थिक तथा निर्णयात्मक स्तर पर निर्भरता की प्रवृत्ति अधिक पाई गई, जो शिक्षा के अभाव के प्रभाव को दर्शाती है।

निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययन के निष्कर्ष यह स्पष्ट करते हैं कि उच्च शिक्षा ग्रामीण महिलाओं के सामाजिक सशक्तिकरण की प्रक्रिया में एक केंद्रीय एवं प्रभावशाली भूमिका निभाती है। यह केवल ज्ञानार्जन का माध्यम न होकर महिलाओं के व्यक्तित्व, दृष्टिकोण तथा सामाजिक व्यवहार में व्यापक और सकारात्मक परिवर्तन लाने का साधन है। अध्ययन से यह परिलक्षित होता है कि शिक्षित महिलाएँ निर्णय-निर्माण की प्रक्रिया में अधिक सक्रिय भागीदारी निभाती हैं, जो उनके आत्मविश्वास, तार्किक क्षमता एवं स्वायत्त सोच का परिणाम है। साथ ही, सामाजिक एवं आर्थिक गतिविधियों में उनकी बढ़ती सहभागिता यह दर्शाती है कि उच्च शिक्षा उन्हें आत्मनिर्भर बनने के लिए प्रेरित करती है तथा वे सामुदायिक जीवन में भी महत्वपूर्ण भूमिका निभाती हैं। इसके अतिरिक्त, शिक्षा महिलाओं में जागरूकता एवं आत्मविश्वास का विकास करती है, जिसके फलस्वरूप वे अपने अधिकारों के प्रति सजग होकर सामाजिक कुरीतियों एवं लैंगिक असमानताओं के विरुद्ध आवाज़ उठाने में सक्षम होती हैं। इस प्रकार, यह निष्कर्ष निकाला जा सकता है कि उच्च शिक्षा ग्रामीण महिलाओं के जीवन में बहुआयामी परिवर्तन लाने का एक सशक्त माध्यम है, जो उन्हें सामाजिक,

आर्थिक एवं मनोवैज्ञानिक रूप से सुदृढ़ बनाते हुए समतामूलक एवं न्यायपूर्ण समाज के निर्माण में महत्वपूर्ण योगदान प्रदान करता है।अतः प्रस्तुत अध्ययन के आधार पर यह कहा जा सकता है कि उच्च शिक्षा ग्रामीण महिलाओं के सामाजिक सशक्तिकरण का एक अत्यंत प्रभावी साधन है। यह न केवल उनके ज्ञान एवं कौशल का विकास करती है, बल्कि उनके आत्मविश्वास, निर्णय-निर्माण क्षमता, सामाजिक सहभागिता तथा अधिकारों के प्रति जागरूकता को भी सुदृढ़ करती है। उच्च शिक्षा के माध्यम से महिलाएँ पारंपरिक सीमाओं को पार कर अपने जीवन में सकारात्मक परिवर्तन लाने में सक्षम होती हैं। वे न केवल अपने परिवार के विकास में योगदान देती हैं, बल्कि समाज के समग्र विकास में भी महत्वपूर्ण भूमिका निभाती हैं। अतः यह आवश्यक है कि ग्रामीण क्षेत्रों में महिलाओं के लिए उच्च शिक्षा के अवसरों का विस्तार किया जाए तथा उन्हें सामाजिक, आर्थिक एवं संस्थागत सहयोग प्रदान किया जाए, ताकि वे सशक्त और आत्मनिर्भर नागरिक के रूप में उभर सकें।

सुझाव

1. ग्रामीण क्षेत्रों में उच्च शिक्षा संस्थानों की संख्या एवं पहुँच को बढ़ाया जाए।
2. आर्थिक रूप से कमजोर वर्ग की महिलाओं के लिए छात्रवृत्ति एवं वित्तीय सहायता प्रदान की जाए।
3. महिला शिक्षा के प्रति जागरूकता बढ़ाने हेतु सामुदायिक स्तर पर अभियान चलाए जाएँ।
4. स्वयं सहायता समूहों एवं कौशल विकास कार्यक्रमों को शिक्षा से जोड़ा जाए।
5. महिलाओं के लिए सुरक्षित एवं अनुकूल शैक्षिक वातावरण सुनिश्चित किया जाए।

संदर्भ सूची

1. अग्रवाल, बीना. (1994). *ए फील्ड ऑफ़ वन'स ओन: साउथ एशिया में जेंडर एंड लैंड राइट्स*. कैम्ब्रिज यूनिवर्सिटी प्रेस।
2. अग्रवाल, एस., एवं शम्सी, एम. एस. (2022). स्वयं सहायता समूह और ग्रामीण महिला सशक्तिकरण: सतत विकास की दिशा में एक अध्ययन। *इंटरनेशनल जर्नल ऑफ टेक्नोलॉजी मैनेजमेंट एंड सस्टेनेबल डेवलपमेंट*, 21(2), 229–249। https://doi.org/10.1386/tmsd_00058_1
3. ओकली, ऐन. (1972). *सेक्स, जेंडर एंड सोसाइटी*. हार्पर एंड रो।
4. ओईसीडी. (2012). *जेंडर इक्वालिटी इन एजुकेशन*. ओईसीडी पब्लिशिंग। https://doi.org/10.1787/9789264179370-en
5. कबीर, नैला. (1999). संसाधन, एजेंसी और उपलब्धियाँ: महिला सशक्तिकरण के मापन पर विचार। *डेवलपमेंट एंड चेंज*, 30(3), 435–464। https://doi.org/10.1111/1467-7660.00125
6. कप्सडॉर्फेरोवा, ज़., जैकोवा, एस., एवं स्विक्रुहोवा, पी. (2021). ग्रामीण महिलाओं की उद्यमिता गतिविधियों में भागीदारी का अध्ययन। *स्लोवाक जर्नल ऑफ फूड साइंसेज*, 15। https://doi.org/10.5219/1484
7. कुमार, राकेश. (2017). ग्रामीण विकास और महिला शिक्षा। *इंडियन जर्नल ऑफ रूरल डेवलपमेंट*, 36(4), 512–520।
8. कुमार, कृष्ण. (2005). *पॉलिटिकल एजेंडा ऑफ एजुकेशन: ए स्टडी ऑफ कोलोनियलिस्ट एंड नेशनलिस्ट आइडियाज*. सेज पब्लिकेशन्स।
9. चंद्रा, सुभाष. (2016). *भारतीय समाज में महिला और शिक्षा*. रावत पब्लिकेशन्स।
10. ड्रेज़, जीन, एवं सेन, अमर्त्य. (2013). *एन अनसर्टेन ग्लोरी: इंडिया एंड इट्स कॉन्ट्राडिक्शन्स*. प्रिंसटन यूनिवर्सिटी प्रेस।
11. दुफ्लो, एस्थर. (2012). महिला सशक्तिकरण और आर्थिक विकास। *जर्नल ऑफ इकोनॉमिक लिटरेचर*, 50(4), 1051–1079। https://doi.org/10.1257/jel.50.4.1051
12. नंदा, प्रियंवदा. (2011). *भारत में महिला सशक्तिकरण के आयाम*. ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस।
13. नारायण, दीप. (2005). *महिला सशक्तिकरण: गरीबी उन्मूलन में भूमिका*. विश्व बैंक।

14. राष्ट्रीय परिवार स्वास्थ्य सर्वेक्षण (NFHS-5). (2021). *भारत रिपोर्ट*. स्वास्थ्य एवं परिवार कल्याण मंत्रालय।
15. राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय (NSO). (2021). *भारत में शिक्षा पर सर्वेक्षण (75वां राउंड)*. सांख्यिकी एवं कार्यक्रम क्रियान्वयन मंत्रालय।
16. मोहंती, चंद्रा तलपड़े. (2003). *फेमिनिज्म विदाउट बॉर्डर्स: डीकोलोनाइजिंग थ्योरी, प्रैक्टिस*. ड्यूक यूनिवर्सिटी प्रेस।
17. मिश्रा, अर्चना. (2018). ग्रामीण महिलाओं के सशक्तिकरण में शिक्षा की भूमिका। *भारतीय समाजशास्त्र समीक्षा*, 12(1), 78–85।
18. यूनिसेफ. (2021). *भारत में लड़कियों की शिक्षा की स्थिति*. यूनिसेफ। https://www.unicef.org/india
19. यूनाइटेड नेशन्स डेवलपमेंट प्रोग्राम (UNDP). (2022). *मानव विकास रिपोर्ट 2022*. यूएनडीपी। https://hdr.undp.org
20. योजना आयोग. (2013). *बारहवीं पंचवर्षीय योजना (2012–2017)*. भारत सरकार।
21. बिस्वास, बी., एवं बानू, एन. (2023). भारत में ग्रामीण और शहरी महिलाओं के आर्थिक सशक्तिकरण का तुलनात्मक अध्ययन। *स्पेशियल इन्फॉर्मेशन रिसर्च*, 31(1), 73–89। https://doi.org/10.1007/s41324-022-00472-3
22. बिस्वास, एस., दास, यू., एवं सरकार, पी. (2020). उत्तराधिकार कानून और महिला सशक्तिकरण: भारत से प्रमाण। *इकोनॉमिक एनालिसिस वर्किंग पेपर*।
23. भारत सरकार. (2015). *बेटी बचाओ, बेटी पढ़ाओ योजना रिपोर्ट*. महिला एवं बाल विकास मंत्रालय।
24. भारत सरकार. (2020). *राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020*. शिक्षा मंत्रालय। https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf
25. विश्व बैंक. (2018). *भारत में लैंगिक समानता की दिशा में प्रगति*. विश्व बैंक। https://www.worldbank.org

SnO_2-Surfactant and Fluorine Composite Films for Superior Gas Sensitivity

Dr. Siddhiram Ningappa Bajantri
Department of Physics
Government First Grade Women's College, Jamakhandi-587301.

Abstract

Porous Tin Oxide (SnO_2) thin films have been prepared using Chemical Spray Pyrolysis technique in conjunction with surfactant Triton X-100 and Fluorine. The effect of surfactant on the gas sensing properties of SnO_2 has been investigated using characterization technique XRD. SnO_2-Surfactant composite films were deposited by adding Triton X-100 and Fluorine in step of 0.8%, 1.6%, 2.4%. 3.2%, 4% and 4.8% to the precursor solution of $SnCl_4$ in Ethanol. The results reveal the successful enhancement of gas sensitivity of SnO_2-Triton X-100:F composite thin films as compared with pristine SnO_2. Films of SnO_2 with 4% Triton X-100:F have exhibited maximum sensitivity for H_2S gas, whereas the films with less and more than 4% Triton X-100 and Fluorine has shown less sensitivity. Thus, the percentage of Triton X-100:F has been optimized to achieve maximum sensitivity.

Keywords*:* SnO_2–Triton X-100:F, Gas Sensor, Spray Pyrolysis, Composite Films.

I. Introduction:

The conductometric semiconducting metal oxide gas sensors constitute one of the most investigated groups of gas sensors. These sensors have attracted much attention in the field of gas sensing due to their low cost and flexibility in production and simplicity in their use. Numerous researchers have shown that the reversible interaction of the gas with the surface of the material is a characteristic of conductometeric semiconducting metal oxide gas sensors. The interaction can be influenced by the natural properties of base material, surface area and micro structure of sensing layers, surface additives, and temperature. Although a good amount of work is done on metal oxide gas sensors [1], sensitivity has been attracting more attention and many efforts have been made to enhance the sensitivity and selectivity of gas sensors. On the other hand, the composite Zn-SnO_2 sensors exhibit higher sensitivity than sensors constructed using tin oxide or zinc oxide separately, when tested under identical experimental conditions [2]. Sensors based on the two components mixed together are more sensitive than the individual components alone suggesting a synergistic effect between the two components. In addition to the synergistic effect, hetrojuntion interface between two or more components also contributes to the enhancement of the composite gas sensor performance [3].Enhancement in the sensitivity of metal oxide gas sensors have also been achieved using surface modification by noble metal particles. Noble metals are highly effective oxidation catalysts and this ability has been used to enhance the reaction on gas sensor surfaces. A wide diversity of methods, including impregnation, so-gel, sputtering and thermal evaporation have been used for introducing noble metal additives into oxide semiconductors. There have been reports for enhancement of sensitivity modified by noble metals such as Pt, Au, Pd, Ag, etc. [4,5]. In recent years there are many attempts made to stabilize and regulate the size of the nanoparticles by adding surfactants to the precursor solution. For the fast diffusion of the gases porous materials are highly beneficial. Preparation of mesoporous materials for gas sensitivity enhancement is being investigated [6]. Synthesis of mesoporous SnO_2 using an anionic surfactants as synthetic template as been reported[7]. Intrigued by the above observations and in an attempt to develop new materials for gas sensors, herein we report the synthesis of SnO_2 thin films with surfactant, TritonX-100(TX100) and Fluorine. The gas sensing behavior of the deposited films has been studies for H_2S gas.

II. Experimental Techniques:

2.1 Materials and Methods:

All the chemicals used for the synthesis of SnO_2 thin films were of analytical grade and were used without further purification. Stannous chloride ($SnCl_4.5H_2O$) used as the precursor that was obtained from Thomas Beker, India. TX-100 [$C_{14}H_{22}O(C_2H_4O)n$] is procured from Himedia Laboratories Pvt. Ltd. Mumbai. Our home made chemical spray pyrolysis setup is adopted for the synthesis of SnO_2 films, the details of which is reported [8]. Here the spraying system consists of spray nozzle, air compressor and mechanical arrangement for one dimensional to and fro motion and heating unit consists of a hot plate, thermocouple, temperature indicator and a dimmerstat. Spray nozzle and hot plate with glass substrate are housed in a metallic box and the out let of the box is fitted with an exhaust fan to remove the toxic gases produced during the decomposition of spray solution. Commercially available laboratory glass slides of dimensions 25 mm x75 mm and thickness 1mm were used as substrate. Synthesis of SnO_2 thin films $SnCl_4.5H_20$ was dissolved in ethanol stirred well for a long-time and filtered using filter paper to get a clear solution. The concentration of the precursor solution of $SnCl_4.5H_20$ in ethanol was maintained to be 0.2 M. Films were deposited by adding T X-100 and F in step of 0.8% , 1.6% , 2.4%, 3.2% , 4% and 4.8% to 20ml precursor solution. The glass slides were washed with de-ionized water, rinsed in ethanol and dried and placed in laboratory oven at temperature approximately 50 ^{0}C. The prepared 20 ml solution was sprayed on a preheated glass substrate. The temperature of the substrate was maintained at a constant value of 400 ^{0}C with ±1 ^{0}C by using dimmerstat and digital temperature controller. The nozzle to substrate distance was kept constant at 35 cm. The entire solution was sprayed in about 4-5 minutes. For the uniform deposition of the solution the substrate is kept stationary while the nozzle is made to move to and fro on a line with a programmed stepper motor using microcontroller, where the program is such that one can set the speed of nozzle motion and the number of cycles to be repeated during the deposition. Once the spray is completed the heater was turned off and the SnO_2-TX100:F films were allowed to attain the room temperature. To test the workability of the sensing element H_2S gas was used. It was generated using FeS and dilute HCl in a sealed container in a controlled manner; its chemical reaction is given below

$$FeS\downarrow + 2\,HCl\downarrow \rightarrow FeCl_2\downarrow + H_2S\uparrow$$

2.2 Characterization Techniques:

The as prepared SnO_2–TX100:F films were used for further characterization. X-ray diffractometer (Ultima IV Japan) with CuKα radiation (λ=1.5405 Å) at 40 mA and 40 kV at a scanning rate of 0.02˚ per second was used to study the crystalline state of these films.

2.3 Gas Sensing Measurements:

The gas sensing behaviour of the films was studied in terms of variation in the resistance upon exposure to a gas. Our home made miniaturised setup for gas sensor [9] and bulk setup [10] for gas sensing have been used to carry out gas sensor measurements of the as deposited SnO_2-TX-100:F thin films. Here digital multimeter is used to measure resistance and the temperature of the micro heater by digital thermometer using alumel- chromel thermocouple [11]. H_2S is used as probing gas. In our measurements, first the temperature of the oven is set to a particular value by applying 12.5 V to the heater to produce stable temperature of 110˚C and the resistance of the sensor in air is recorded. A known amount of H_2S gas is injected into the bottle and the cap is locked tightly the fall in resistance of the sensor with respect to time is recorded. Once the minimum constant resistance value is reached the bottle is opened and the sensor is exposed to open air. Now the increase in the resistance with respect to time is recorded. Similar procedure was repeated for several times for all samples (films) under the identical conditions.

III. Result And Discussion:

3.1 Structural properties Analysis:

The deposited SnO_2-TX-100:F films using chemical spray pyrolysis were uniform and almost transparent on glass slide. The films were used for X-ray analysis, the recorded powder diffraction pattern is shown in Figure (1). The peaks are observed at 2θ =23.51˚, 24.69˚, 24.85˚, 25.48˚ and 28.95˚ corresponds to the Miller indices (110), (101), (200), (211) and (220) respectively. This reveals that

the observed peaks are comparable to the characteristic peaks of tetragonal phase of SnO_2 (JCPDS Card No. 41-1445). From the pattern, the average crystallite size is estimated using Debye Scherer formula $d = k \lambda / \beta \cos \theta$ (where k is shape factor which is about 0.9, λ is the X ray wave length, β is the full width half maxima (fwhm) and θ is the Bragg angle). The particle size is estimated from fwhm of broad peak is found to be less than 5.60 nm. In the present study, the XRD peak is broad which indicate the small size of the particles. The smaller size particulate films have the advantage of having a large surface-to-volume ratio. This gives large density of surface dangling bonds on the surface of film, which is more suited for gas sensing applications that helps in obtaining the improved gas sensitivity of a material. XRD pattern for the TX 100:F with 0.8%, 1.6%, 2.4%. 3.2%, 4% , 4.8% and bare SnO_2 are also shown in Figure (1).

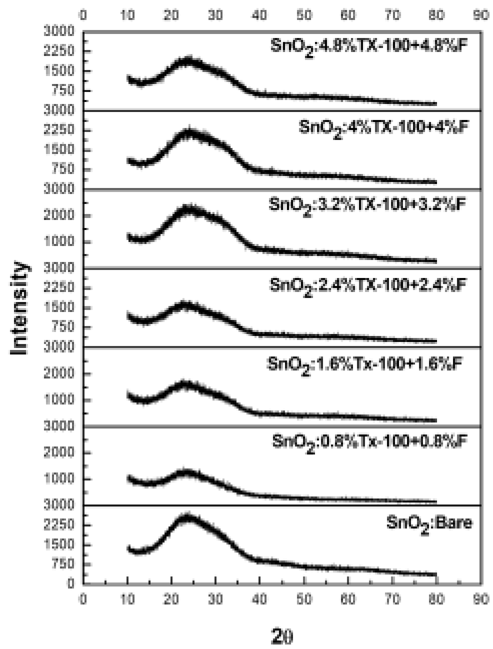

Figure 1: X-ray Diffraction Pattern of SnO_2 with Triton-X100:F Thin Films.

The particle size for films with different percentage of TX-100:F is estimated and is given in the following Table-1.

Sl.No	Sample	Particlesize
1	SnO_2with0%TX100:F	5.60nm
2	SnO_2with0.8%TX100:F	4.81nm
3	SnO_2with1.6%TX100: F	4.23nm
4	00: F	3.91nm
5	SnO_2with3.2%TX100: F	3.64nm
	SnO_2with4%TX100: F	

Table 1: Particle size for different compositions.

Further, the patterns showed sharp peaks as compared to that for pristine SnO_2. It is indicative of increase particle size and increase in crystallalinty of the films. The sharpness and increase in number of peaks may also be due to agglomeration and formation of grain boundaries and polycrystalline material. However, the superior crystallinity is an essential requirement to achieve superior performance of gas sensors due to fact that the electron transport undergoes less scattering as compared to less crystalline materials.

3.2. Gas Sensing Measurement:

Sensitivity 'S' is defined as the ratio of effective change in resistance for the test gas to the original value of the resistance in air [14]. In figure showed the sensing characteristics of SnO_2 with different percentage of TX-100:F thin film measured at 110˚ C upon exposure to a fixed amount of H_2S gas. Upon exposure to the H_2S gas the films resistance is seen to decrease. From the sensing characteristics, it is found that the response time is less, where as the recovery time is slightly more. The reproducibility of these curves is very good. Comparison of gas sensing characteristics of SnO_2 based gas sensors by others[15] (nanofibres, nanocrystals, thin films, submicrotubes, etc) to H_2S for different concentration is made and established that SnO_2 thin films show maximum response to H_2S at an operating temperature of 100˚C for 80 ppm. In present study we have recorded the gas sensor response using our miniaturized setup to sense H_2S gas at 110˚C.

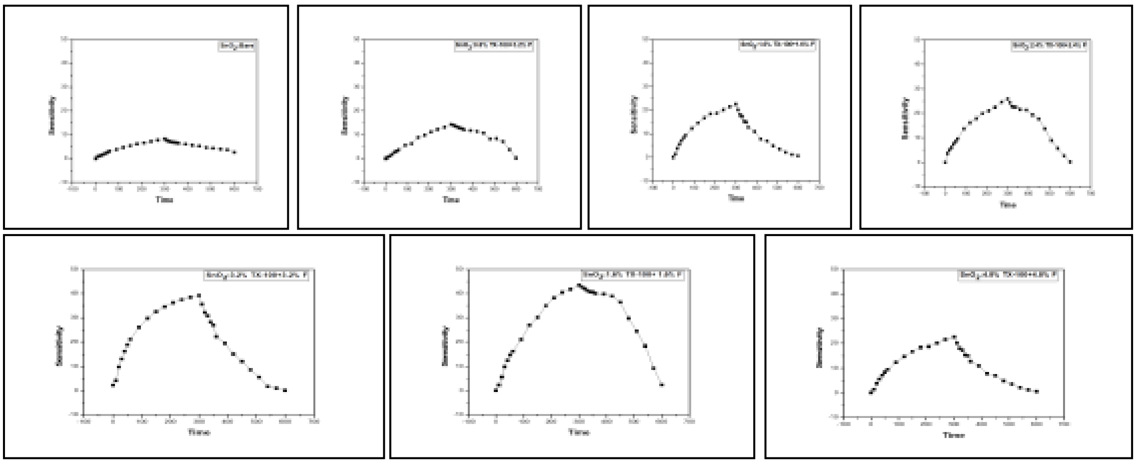

Figure 2 : Gas response of SnO_2 – TX100:F Thin Film for H_2S.

The gas sensing response of thin films of SnO_2 doped with TX-100:F in different percentage for hydrogen sulphide gas have been investigated. The gas response characteristics are shown in Figure(2). Thin films of bare SnO_2 shown the 8.3% sensitivity and with 0.8% TX100:F have shown the 16.23% sensitivity. The SnO_2-TX100:F(4%) has exhibited a tremendous increase in the sensitivity of more than 43.55 % as shown in Figure. As the percentage of TX-100:F was increased the decrease in the gas sensitivity is observed. The films of SnO_2- TX100:F (4%) exhibited the maximum sensitivity for H_2S.

IV. Conclusions:

Porous Tin Oxide (SnO_2) thin films have been prepared using Chemical Spray Pyrolysis technique in conjunction with surfactant TX-100 and Flourine. Films were deposited by adding 0.8% TX -100:F to $SnCl_4$ and then amount of TX-100:F was increased to 1.6%, 2.4%, 3.2%, 4% and 4.8%. The deposited films have been characterised by various techniques such as XRD to understand their physical and gas sensing properties. It was observed that the grain boundaries are formed as the percentage of surfactant is increased and became prominent for the films with 4% TX-100:F. The gas sensing properties of these films are studied for H_2S gas by using our home-built cost effective and miniaturized setups at 1100C. SnO_2-TX100:F has shown maximum sensitivity of more than 43.55%.

The doping of TX-100:F is making the film Tin rich. These factors are likely to contribute for the enhanced sensitivity.

V.References:

1. X. Liu, S. Cheng, H. Liu, S. Hu, D. Zhang and Huansheng, A survey on Gas sensing Technology, Sensors 12 (2012) 9635-9665.
2. J.H. Yu, G.M. Choi, Electrical and CO Gas Sensing Properties of ZnO-SnO2Composites. Sens. Actuat. B. 52 (1998) 251–256.
3. C.L. Zhu, Y.J. Chen, R.X Wang, L.J. Wang, M.S. Cao, X.L. Shi, Synthesis and Enhanced Ethanol Sensing Properties of αFe2O3/ZnO Heteronanostructures, Sens. Actuat. B. 140 (2009) 185–189.
4. C. Liu, Q. Kuang, Z. Xie, L. Zheng, Effect of noble metals (Au, Pd and Pt) nanoparticles on gas sensing performance of SnO2 based sensors a case study on the [221] faceted SnO_2 octahedra. Journal of Cry. Engg. Comm. 17 (2015) 6308 – 6313.
5. N. Yamazoe, New approaches for improving semi conductor gas sensors, Sensors & Acturators B Chemical 5 (1991) page 7-19.
6. K. Jain, Rashmi, S T Lakshmikumar, Preperation of Nanocrystalline Tin Oxide Powder for Gas Sensor Applications, J. of Surface Sci. Technol. 21 (2005)129-138.
7. F. Chen, M. Liu, Preparation of mesoporous tin oxide for electrochemical applications Chem. Commun. (1999) 1829– 1830.
8. B. Godbole, N. Badera, S.B.Shrivastav, V.Ganesan, A simple chemical spray pyrolysis apparatus for thin film preparation. Jl. of Instrum. Soc. of India 39 (2009) 42-45.
9. M. Afzal, P.S.Naik, S.S.Suryavanshi, L.I.Nadaf, Design and Fabrication of Low Cost and Miniaturized Setup for Gas sensor, Journal of Applied Physics 7 (2015) 39-45.
10. M. Afzal, P.S.Naik, L.I.Nadaf , Cost Effective Experimental Setup for Gas Sensing Applications, Journal of Applied Chemistry 8 (2015) 37-44.
11. M. Duff, J. Towey, Two Ways to Measure Temperature Using Thermocouples Feature Simplicity, Accuracy, and Flexibility Analog Dialogue 44 (2010) 1-6.
12. T. Serin, N. Serin, S Karadeniz, H Sari, N. Tugluoglu, O. Pakma : Electrical, Structural and Optical properties of SnO2 thin films prepared by spray pyrolysis Journal of Noncrystalline solids 352 (2006) 209-215.
13. U. Nerle, R.M.Hodlur, M.K.Rabinal, A sharp and visible range plasmonic in heavily doped metal oxide films, Material Research Express 19 (2014) 015910.
14. G Eranna, Metal oxide nanostructures for gas sensing device Chapter-4, CRC press Taylor & Fransis group (2011).
15. L.Mei, Y.Chen, J.Ma, Gas Sensing of Nanocrystals Revisited: Developing Ultra Sensitive Sensor for Detecting the H_2S leakage of Biogas, Scientific reports 4:6028 (2014)1-8.